Betje Wolff en Aagje Deken

Johanna Naber

bron
Johanna W.A. Naber, *Betje Wolff en Aagje Deken*. Meulenhoff, Amsterdam 1913

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/nabe004betj01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

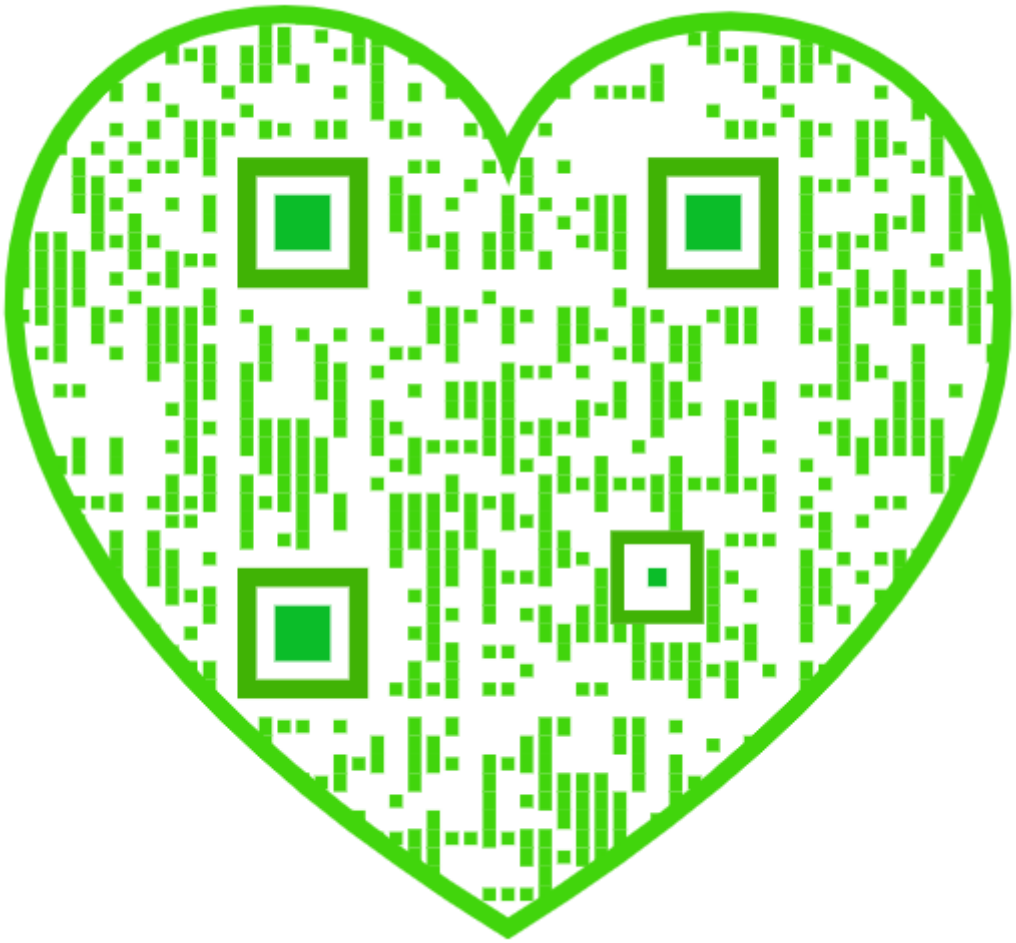

De Wolff- en Deken fontein te Vlissingen.

Inleiding.

Weinige namen uit de geschiedenis onzer letterkunde zijn ons zoo goed bekend, als die van Elizabeth Wolff en van Agatha Deken. Op het hooren dier beide namen overkomt ons dadelijk de herinnering aan iets vroolijks, iets pittigs, iets gezonds, aan iets écht Hollandsch' bovenal. Sommige harer werken zijn na vijf kwart eeuw nog niet verbannen naar onze bibliotheken, maar blijven eene plaats beslaan in onze huiskamers. Toch geldt dit slechts voor een gering gedeelte van het overweldigend vele, dat zij hebben gewrocht. Hare werken in hun geheel kennen slechts weinigen. Zelfs zij, die studie hebben gemaakt van haren letterkundigen arbeid, hebben zich meest tot een onderdeel daarvan bepaald en dit onderdeel zelfs niet altijd volledig behandeld. Reeds haren eersten lofredenaar, J. Konijnenburg, werd door den recensent in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van het jaar 1805 verweten, dat hij Elizabeth en Aagje te zeer als dichteressen had herdacht en haar daardoor niet genoeg recht had laten wedervaren als romanschrijfsters; en in later jaren heeft Dr. Jan ten Brink in zijn geschrift *De Roman in Brieven*, sprekende over den romantischen arbeid van Wolff en Deken, van hare *Cornelia Wildschut* slechts terloops gewag gemaakt, van haar *Geschrift eener bejaarde Vrouw* geheel gezwegen en ronduit

bekend hare *Brieven van Abraham Blankaart* niet in handen te hebben gehad.

Het thans levend geslacht kent Wolff en Deken eigenlijk alleen als romanschrijfsters; het weet nauwelijks meer, dat zij nog heel wat meer zijn geweest dan dat alleen: dat zij zelven ook iets meer, iets anders wilden wezen. Hare romans - men moge ze dan vrij tendenz-romans noemen - waren haar slechts middel, slechts werktuig ter bereiking van een doel; en dat doel was: door hare geschriften invloed te oefenen op de algemeene ontwikkeling en beschaving van haar volk. Haar talent was haar een wapen - en het is gebleken een machtig wapen te zijn, - in den strijd voor vrijheid, dat kostelijkst erfgoed onzer vaderen, voor vrijheid in het kerkelijke en in het staatkundige, voor vrijheid van godsdienstige belijdenis, voor vrijheid van geweten, voor vrijheid van denken. Tot die vrijheid, die naar haar vaste overtuiging onbestaanbaar is, als zij niet rust op eene hooge zedelijke en godsdienstige ontwikkeling, hebben zij haar volk willen opvoeden door hare romans, door hare liedjes, door hare vertalingen voor het tooneel, door hare zedekundige en godsdienstige geschriften, door hare hekeldichten, door hare beschouwingen over kinderopvoeding. Zij hebben dit alles gedaan in nationalen zin. Het nationaal bewustzijn hebben zij getracht te versterken door telkens weder den blik te doen wenden naar ons grootsch verleden en door te wijzen op de verplichting, om te ontwikkelen en te volmaken wat toen werd gegrondvest. Tegenover de destijds schrikbarend toenemende verarming en verbastering onzer taal, tengevolge van een gedachteloos navolgen van Fransche en Engelsche schrijfwijzen, hebben zij hare vloeiende verzen, haar kleurig, krachtig proza gesteld; aan de hervorming en verrijking onzer Nederlandsche taal hebben zij metterdaad medegewerkt.

Veel van dit alles is vergeten. Het groote publiek althans kent deze dingen niet meer in hun verband, enkel nog maar in flauwe omtrekken, als bij overlevering. En even fragmentarisch, als de kennis van de werken van Wolff en Deken, is over het algemeen genomen de kennis van beider leven. Wel werd reeds dadelijk na het overlijden der vriendinnen, in 1804, door trouwe vereerders het voornemen opgevat hare levensgeschiedenis te boek te stellen, maar er kwam niet van. Toen ruim eene halve eeuw later, in 1862, door H. Frijlink met zijn werk *Elizabeth Wolff*, *geboren Bekker*, *en Agatha Deken zoo uit hare*

geschriften als uit andere bescheiden geschetst: vervolgens, in 1886, door Dr. J. van Vloten met zijne uitgave van *Het Leven en de uitgelezen Verzen*, van *Losse Prozastukken en Brieven van Elizabeth Wolff*, *geb. Bekker*, ten slotte, in 1880, van *Elizabeth Wolff*, *geb. Bekker*, *Levensbeeld eener groote vaderlandsche vrouw en schrijfster:* en sedert ook nog door Prof. Theod. Jorissen, door Cd. Busken Huet, door Dr. Jan ten Brink en anderen met verschillende tijdschriftartikelen werd beproefd de noodige gegevens voor een nauwkeurig beeld van het leven en van den letterkundigen arbeid van Elizabeth en Aagje te verzamelen, was het reeds moeilijk geworden, alle daartoe vereischte bijzonderheden aan het licht te brengen. De Wolff- en Deken-tentoonstelling, die op initiatief van Dr. Johs. Dyserinck in het jaar 1884 te Vlissingen werd gehouden, bij gelegenheid der onthulling daar ter stede van de monumentale fontein ter eere van de nagedachtenis der twee beroemde vriendinnen, was nog verre van volledig. Aanzienlijk rijker dan die eerste was de tweede Wolff- en Deken-tentoonstelling, die elf jaren later, in 1895, mede door de ijverige bemoeiingen van Dr. Johs. Dyserinck, is gehouden te 's-Gravenhage, naar aanleiding van de plaatsing van eenen gedenksteen op het graf der beide schrijfsters op het kerkhof "Ter Navolging" te Scheveningen. Want onder den prikkel der belangstelling, door al het voorafgaande gewekt, was van allerlei te voorschijn gekomen: oude brieven, vergeten drukken, portretten, familie-bijzonderheden. In tal van kringen, waar ouders en grootmoeders nog met Elizabeth en Aagje hadden verkeerd, was uit lang gesloten koffers en uit zorgvuldig weggeborgen portefeuilles iets opgediept; en aan dit voor het licht komen van zoo vele belangrijke gegevens is in 1903 de kroon opgezet met de uitgave van de *Brieven van Betje Wolff en Aagje Deken* door Dr. Johs. Dyserinck, brieven, waarin deze beide vrouwen, die niets te verbergen hadden en wien het eene behoefte was, zich tegenover hare vrienden uit te spreken, zich hebben gegeven zonder eenige terughouding, zich doen kennen geheel zooals zij zijn geweest.

Materiaal voor de samenstelling van eene levensbeschrijving is thans derhalve in overvloed voorhanden. Maar op het verschijnen dier levensbeschrijving werd nog altijd gewacht. Door het uitschrijven van eene prijsvraag hebben Heeren Directeuren van Teyler's Stichting en Leden van Teyler's 2de Genootschap dit verschijnen willen uitlokken,

willen aanmoedigen misschien ook; en eenige aanmoediging behoeft, wie zich zet om al het bijéengebrachte materiaal te schiften, te ordenen, te rangschikken, ten einde dat alles samen te voegen tot een beeld, zooals dat tot nog toe ontbrak. Want men voelt zich klein worden onder den arbeid, dien men ondernam, opziende naar de twee eerbiedwaardige vrouwen, die dan voor het geestesoog oprijzen: vrouwen, die zich een hoog levensdoel hebben gesteld: die eene grootsche roeping hebben durven aanvaarden: die rusteloos hebben gearbeid, zoolang het dag voor haar was, tot den einde onwankelbaar getrouw aan haar beginsel: 'wij hebben allen niet evenveel ontvangen; maar het is billijk, dat zij die het meest met verstandelijke vermogens bevoordeeld zijn, ook de grootste uitgaaf doen geduurende onze inwooning in dit leven;' en van wie een tijdgenoot heeft verklaard: 'Elizabeth Bekker en Agatha Deken waren vrouwen, zoo als de toenmalige zeden en tijden ze behoefden, doch zoo als de natuur ze zelden vormt en zoo als de vriendschap ze nog zeldzamer vereenigt.... Zij hebben de ware vroomheid beminnelijk gemaakt, zelfs voor de blijde jeugd, in hare romans. De echte godsvrucht is door haar ingeleid in de gemeenste kringen des burgerlijken verkeers door hare Economische Liederen. Door haar werd een geheel nieuwe geest van algemeene belangstelling in 's lands welvaart en zeden gewekt. Zij hebben de verlichting in godsdienstige begrippen doen doordringen tot plaatsen, waar zelfs alle eigen nadenken vreemd was. Door haar is de smaak zelf hervormd tot die natuurlijkheid, terug gebracht tot die zuiverheid, verfijnd tot die kieschheid, welke langs de grenzen loopen des gezonden oordeels en de beslissingen des gevoels met de zuivere rede doen overeenstemmen, Scherts alleen had zulk eene uitwerking niet kunnen doen, want zij bespot wel, maar verbetert niet; ernst alleen had haar niet voortgebragt, want zijne school wordt schaarsch bezocht, minst door dezulken die zijne lessen meest behoeven'[1)].

Wolff en Deken hebben dien merkwaardigen levensarbeid volbracht in de tweede helft der voor onze volksontwikkeling allermerkwaardigste 18de eeuw met haar jagend woelen, haar rusteloos zoeken, haar streven naar volksverlichting, hare felle botsingen van de zucht tot vernieuwing met de zucht tot behoud. In de heftige worsteling van

1) Vaderlandsche Letteroefeningen. 1805. I. pag. 411.

nieuwe begrippen met gevestigde tradities, die in 1795 op kerkelijk gebied heeft geleid tot den val der Gereformeerde Kerk als heerschende Staatskerk, is althans door Elizabeth gedeeld met al den hartstocht, die destijds alles en iedereen kenmerkte. Naar haar eigen zeggen is dientengevolge ‘de eerste helft van haar poëtisch leven een strijd op aarde geweest’. Ik heb deze episode uit hare levensgeschiedenis, die, naar ik meen, nog nooit in haar geheel geschetst werd, met groote uitvoerigheid behandeld.

Een geheel ander karakter dan die eerste periode van strijd, van hartstocht en van onrust, draagt de tweede helft van Elizabeth's leven, de tijd, waarin zij is gekomen tot samenwerking met Aagje Deken. Dr. J. van Vloten heeft eens geschreven: ‘van het vele duistere, dat nog in Betje Wolff's leven opheldering behoeft, is de invloed, dien anderen op hare ontwikkeling hebben geoefend, niet het geringste’. Mijns inziens is het Aagje Deken geweest, die op Elizabeth Bekker eenen beslissenden invloed heeft uitgeoefend. Elizabeth moge rijker begaafd, veelzijdiger ontwikkeld, schitterender van aanleg, dan hare vriendin, zijn geweest, haar samengesteld karakter, waarin tal van tegenstrijdige elementen tegen elkander inwerkten, miste het harmonische van Aagje's helderen, vasten geest. In Aagje is Elizabeth tot rust en evenwicht gekomen, heeft haar talent zijne schoonste vruchten voortgebracht. Dat Aagje's oorspronkelijkheid van denken voor die van Elizabeth niet onderdeed, is wel gebleken in beider laatste levensjaren, toen Aagje zelfstandig werkzaam bleef, terwijl Elizabeth zich enkel nog maar tot wat vertaalwerk in staat gevoelde. In de volgende bladzijden heb ik getracht het volle licht te laten vallen op het feit, dat hetgeen beider naam in de herinnering van haar volk doet voortleven, haar beider gesamenlijke arbeid is; en daarmede ten overvloede nog eens de meening wederlegd, als zoude Aagje niet meer dan eene beschaafde dienstbode zijn geweest, Elizabeth's gezelschapsjuffrouw of secretares, en die zoogenaamde samenwerking niets anders, dan ‘een kwalijk bedekt gehouden fictie’, zooals de voorstelling van Cd. Busken Huet is, eene voorstelling trouwens reeds sedert lang door Dr. Johs, Dyserinck op andere gronden afdoende wederlegd.

Daar het mijn voornemen was, te schrijven niet voor den geschiedkundige en den letterkundige, maar voor den belangstellenden leek, heb ik gemeend, niet te veel als bekend te moeten veronderstellen; en

vooral mij te moeten onthouden van verwijzingen naar werken, die alleen bereikbaar zijn voor den bezoeker onzer openbare bibliotheken. Uit het minder bekende van Elizabeth's en Aagje's geschriften heb ik daarom uitvoerige en talrijke aanhalingen met den tekst vervlochten, wat tevens het voordeel bood, beide schrijfsters te kunnen doen kennen uit hare eigene woorden. Hier en daar heb ik mij zelve eenige beperking opgelegd en ben ik niet in bijzonderheden getreden. Een ‘niet te omvangrijk werk’ werd door Heeren Directeuren van Teyler's Stichting verlangd, en er is ook een omvang, dien de goede smaak verbiedt te overschrijden, zal men redelijkerwijze mogen hopen, de aandacht van den gewonen lezer tot den einde vast te houden.

Ik was zoo gelukkig, de door Teyler's Stichting uitgeloofde gouden medaille ter bekroning van mijn werk te verwerven; en niet minder gelukkig de eerste uitgave mijner biografie van Elizabeth Wolff en Agatha Deken door het lezend publiek te zien ontvangen op eene wijze, die reeds binnen het jaar deed verlangen naar eenen herdruk, waartoe Heeren Directeuren van Teyler's Stichting welwillend hunne toestemming verleenden. Die herdruk bood mij de welkome gelegenheid om, gebruik makend van verschillende kritische opmerkingen en wenken, mijn werk nog eens zorgvuldig te herzien, hier en daar aan te vullen. Tegenover de gemaakte opmerking, dat ik niet genoeg hulde zou hebben gebracht aan Wolff en Deken als kunstenaressen, moet mij echter de verklaring van het hart, dat hooge, echte kunstwaarde toch slechts aan een gering percentage van de geschriften der beide schrijfsters kan worden toegekend. Zeker, haar tintelende humor, haar meesterschap over het woord, hare gave van scherp zien en fijn uitbeelden, die op menige plaats zoo treffend tot uiting komen, heb ik hoog gewaardeerd en getracht te doen waardeeren. Maar er is toch ook zooveel in de werken der vriendinnen, dat noch in compositie, noch in kracht van teekening waarde heeft en dat toch van beteekenis is, en blijft, als voertuig voor de denkbeelden, die zij voorstonden en ook ons nog voorhouden. Kunstwaarde was mijns inziens voor haar het hoogste niet. Hoofdzaak bleef haar het echt menschelijk lijden en streven, dat de eeuwen door voor ieder menschengeslacht hetzelfde is; daaraan wilden zij uiting en richting geven. Juist daardoor is haar werk ook zoo volkomen menschelijk en na meer dan eene eeuw in menig opzicht nog in het minst niet verouderd. Misschien echter is juist dit echt

menschelijke, dat haren scheppingen eigen is, ook juist wat deze tot kunstwerken stempelt, en bestaat er in den grond der zaak geenerlei verschil van opvatting tusschen mij en wie Wolff en Deken allermeest als kunstenaressen willen eeren.

Door de goede zorgen der firma Meulenhoff verschijnt deze herdruk rijk verlucht met de illustraties en sierlijk gegraveerde titelbladen door Vinkeles, Buys, Cardon, Portman, van Meurs en Waldorp voor de oorspronkelijke uitgaven ontworpen; met reproducties van de bekende portretten van Neering en Groenia en de door Dr. Johs. Dyserinck aan het licht gebrachte conterfeitsels van Elizabeth Wolff en Aagje Deken op jeugdigen leeftijd; met eenige nieuw opgenomen foto's van wat in de Beemster, in de Ryp, op het kerkhof ter Navolging nog de herinnering aan beide schrijfsters blijft verlevendigen. Als tekstversiering doen daarbij dienst eenige fraaie kopstukken uit de uitgave der *Fabelen,* waarbij het onderschrift in enkele regels de verkorte inhoud der Fabel wedergevend, als motto eenig, zij het ook verwijderd, verband houdt met het te volgen hoofdstuk.

Moge mijne schildering van het leven en werken van Elizabeth Wolff en Agatha Deken ook in dit nieuwe gewaad een gunstig onthaal vinden.

Amsterdam, October 1913.
JOHANNA W.A. NABER.

Coosje, nauwlijks veertien jaaren, Vroeg met blijde eenvoudigheid,
‘Maatje, wat is toch de wellust?’ 't Schrander moederlijk beleid
Deed de Dame klaar beseffen, Dat, zo zij die vraag ontweek,
Zij de weetlust aan zou prikklen; Dies bedacht ze een zoeten streek
Om die zwarigheid te ontduiken. ‘Wat 's toch wellust, lieve Coos?
Uw Mamaatje zal 't u zeggen. Wellust, ach! dat is een Roos....
Ik misleid u niet, mijn Engel; 't Roosje is 't eigenaartig beeld
Van den tooverenden wellust, Die het hart ontvoert en streelt
Door de fijnste aantreklijkheden; Coosjelief, vertrouw hem niet!
Ras verwelkt hij; en wat blijft er? Scherpe doornen van verdriet!’
Fabelen. Coosje en hare Moeder.

I.
Vlissingen.

Elizabeth Bekker zelve heeft ons op de haar eigene teekenachtige wijze en met haren vroolijken luim het beeld geschetst van haar voorgeslacht en van den kring, waaruit zij stamde, in den opzet van haar *Geschrift eener bejaarde Vrouw*. ‘Reeds lang’, schreef zij daarin, tijdens hare vrijwillige ballingschap te Trévoux, ‘reeds lang vóór het sluiten der Utrechtsche Unie, in onze dagen zo zeer het voorwerp van de aandagt der geleerden, die ons willen beduiden, hoe nuttig eene stadhouderlijke regeering zij, staan mijne voorouders reeds bekend voor schrandere, eerlijke, rijke kooplieden.... Evenwel voor het jaar dertien honderd en veertig vind ik niets van mijne voorouders aangetekend; zo ik des ooit op den nuttigen inval koom om myn Geslagtboom te schilderen, moet ik dien beginnen met eenen Joris Simons *Soen;* hij handelde sterk met het Noorden, begiftigde kerken en kloosters

recht voorbeeldig, zo wel door het laaten bidden voir die ruste sinder siele en die sines wives, als door het jaarlijks uitdeelen van ettelijke vaten stockvisch, honderd koie kéézen, twaalf zakken wyteboonen, nevens nog eene jaarlijksche rente aan het minnebroeders klooster, bedraagende in onze hedendaagsche munt drie schellingen, vijf stuivers en een duit... Gemelde Joris Simons *Soen* moet sig ook zeer vereerd hebben gevonden met de huisselijke omgang der kerkelijken. Want ik vind in een oud aanteekeningboekje van zijne hand deeze notabénes: “Item, die Heer Abt van Middelburg heft bi mi logiert, wi hielden het noenmaal in de groene kamere. Item, de Heer Prior collationeerde bi mi mit veel waardschap. Item, de Heer Pastoir is mit mi naar minen boogaart geganen. Dair vierden wi het hoogwairde feest der allerheiligste Jonkvrouwe Marie (bid voir ons, o gij moeder Gods) staatelijken, ende met deft. In de agternoene hebben wi zedeliken gedobbeld; die abt van Middelburg trok de pot.

Bijnaar twee eeuwen nadat mijn stamvader *zedeliken* gedobbelt, en de Abt van Middelburg de pot getrokken hadt, vind ik in een bijbel van deux aas, op het voorste witte blad aangeteekend: “Jasper Simons werd in den spijker van Lysbeth, onze nichte, al heimeliken gedoopt”... Uit dit heimeliken doopen van Jasper Simons, in den spijker, (het pakhuis) van Lysbeth, onze nichte, besluit ik, dat mijne voorouders vroegtijdig de Roomsche Kerk hebben verlaten, en zig bij de volgers van Calvinus gevoegd.

Ik weet niet *wat* deeze menschen hiertoe bewoog; het zoude mij aangenaam geweest zijn, hieromtrent iet aangetekend gevonden te hebben; waarlijk, het moeit mij, dat ik, op dit stuk, niets met zeekerheid weeten kan... Het volgende weet ik zo veel te zekerer: deeze Calvinische menschen trouwden nooit buiten hunne kerk, of buiten hunne familie... en van heugelijke tijden deed men niet dan *schoone* partijen... In onze familie week het geld niet af, ter rechte, noch ter slinke hand en vloeide regelrecht voort, voort, voort, tot het hier en daar stil stond, in verlaatbakken, waaruit men het bij gelegenheid schepte, 't zij tot groote ondernemingen, het oprigten van fabrieken, of tot weldaadige uitgaaven.

Mijn Vaderlijke Grootvader deelde evenzeer in de schatten als in de begrippen zijner voorvaderen; de schatten vermeerderden; de begrippen bleeven zo al omtrent op dezelfde hoogte. Het was bij hem eene

gewetenszaak die zijnen nakomelingen zo over te leeveren, als hij die van zijne voorvaderen (voetstoots, of wil men bij de schok?) ontfangen hadt. Om der waarheid getuigenis te geeven, het blijkt niet, dat mijn geslagt zig hier over (over de begrippen) veel hoofdbreekens gave; veel minder, dat zij die zo nauwkeurig toetsten als staafjes goud, of woogen, zo als wij soms de gouden ducaten, als die blijken draagen, dat de naneeven des grooten Abrahams daar hunne kunststreeken aan gebruikt hebben. Misschien waren die begrippen geene geschikte voorwerpen voor den aandagt deezer menschen; 't kan ook zijn, dat zij dit onnoodig achtten, wijl zij toch, buiten dit moeilijk werk, zo geacht als rijk waren. Allen vergenoegden zij zig in deeze leer te leeven en te sterven; eene leer, die zij zo bijzonder troostrijk hielden. Dit is echter ook waar, zij bemoeiden zig even weinig met de geloofsbegrippen van anderen als met hunne eigene... Geene familie kan zo naauw gehegt zijn, als de mijne was, aan overgeërfde zeeden, gebruiken en gewoontens. (Mijne ouders daar niet onder begreepen, vooral met opzicht tot de wijze van denken.)... De familledeugd was liefdaadige mededeelzaamheid. Zij leeverde een aantal Diakens, Ouderlingen en Kerkmeesters; en het schijnt, dat zij die bedieningen met waardigheid bekleedden. Ik vind nergens aangetekend, dat iemand der famille in de regeering zoude zijn geweest. Zij vergenoegden zig, zo het schijnt, met den tytel van Burgerlijk. Waare het mijn oogmerk deeze lieden een compliment te maaken, wat zoude mij toch beletten hier bij te voegen: “het gezond oordeel mijner voorvaders hadt hen overtuigd, dat'er in de Republiek geen waardiger tytel kan zijn dan die van B u r g e r”; maar dewijl ik niet zeeker weet of dit het geval is, ga ik dit stilzwijgend voorbij. Mogelijk waren zij geen liefhebbers van over anderen den baas te speelen, mogelijk trok de koophandel al hun aandagt: dit was ten minste zo bij allen, die ik nog gekend heb.

Grootvaders huis was groot, ruim, lugtig en kostbaar. Alle de schoorsteenmantels hadden nog dezelfde hoogte, diepte, breedte en zwaar verguld lijstwerk, als toen zij in het jaar zestien honderd en vijftig tegelijk met het huis gebouwd waren. Kostbaare schilderijen sierden de spierwitte muuren. Verscheiden kamers waren nog met goudleder behangen. De meubels getuigden van de pragt en soliditeit der verloopene eeuw; het ontbrak hier niet aan kostbaare porceleine

potten (waarin grootmoeder haare fijne tafel-appeltjes, in zijden papier netjes ingewikkeld, bewaarde), die op pragtige voetstukken, onder de schoorsteenen, op droog geschuurde koperen plaaten pronkten: of aan keurige porcelein-tafeltjes met het fijnst geborduurd neteldoek omkleed. De glasgordijnen beantwoordden aan deeze rijklijkheid. De kleine glasruiten der hooge vensters waren beschilderd met bijbelsche historiën, de fabels van Ovidius, en hier en daar met het wapen der famille. Op de deuren, ter weerszijden van een breeden, onuitoogbaaren, met blaauw en wit marmer bevloerden gang, zag men in 't graauw geschilderde zinnebeelden... De stoelen en ledikanten scheenen wel gemaakt voor een geslagt van de schouderen opwaards hooger dan al het volk.

Lieden van smaak zullen zeeker denken, dat de elkander opvolgende bewooners van dit huis dit alles dus uit smaak, en wel uit eenen fijnen smaak, geschikt en tot een aangenaam geheel gemaakt hadden. Zij bedriegen zig. Het hooge woord moet er uit! Mijne voorouders waren geene lieden van smaak. Dit groot, wel verbonden geheel was niets dan het gevolg van hunne zugt voor het oude... Geen overdaadig rijk Noordhollander, die nimmer verder reisde dan tot Petten en den Alkmaarder Hout, kan sterker afkeer hebben van oude paalen te verzetten; geen stevig rechtzinnig, bedaagd Leeraar grooter weerzin hebben tegen Hoogduitsche Bijbel-uitleggingen, of meerder ieveren tegen zielschaadelijke nieuwigheden, dan mijn grootvader ieverde voor oude vaderlandsche zeeden, gewoontens en kleeding. Geen onbuigzaam Friesch, zo hij tot den adel behoort, kan hooger begrippen hebben van zijnen stand, provincie, wetten en levenswijs, dan mijn grootvader koesterde voor overoude famillegebruiken. Hierom at hij altoos aan eenen grooten ovalen tafel, was de voorraad der spijzen groot en voedzaam, werd alles opgedischt in tinnen schotels, om de randen met piterselie belegd, of met zout, suiker of beschuit bestrooid, at hij van fijne delfsche borden, stondt de zwaare zilveren bierkan aan zijne regterhand, bestond het dissert jaar uit, jaar in uit boter, velerleie kaas, inlandsche vrugten en wormer beschuitjes... Voor vreemdelingen diende men liqueurs en koffy bij het dissert, doch pijpen en tabak bleeven daarvan zonder oogluiking gebannen. Eene kraakzindelijke Hollandsche keukenmeid, die zig grooten naam verworven heeft door het zonderling talent om uit weinig lepels beslag ettelijke

douzijnen flenschjes te bakken en wafelen, die in de famille ten geschenke gezonden werden, bakte, braadde, kookte en roostte en is'er nog iets meerder in een huishouden te verrichten. Het geheele huishouden liep zo net en geregeld als het beste Engelsche horologie. Vroegtijdig legde men zig ter rust en met den dag was alles in beweeging, weinige zomerweeken uitgezonderd. Grootvader bleef het laatst op en wekte ook weder het huisgezin. Onder het ontbijt las grootvader in het *woord,* terwijl grootmoeder nog een naatje breidde. Toen mijn vader leezen konde, kreeg hij deeze bediening, terwijl grootvader luisterde met al den eerbied eens ieverigen Christen.

Mijne grootmoeder was hetgeen men dood ouwerwets noemt. Werkzaam, overdreeven zindelijk, stil, ongeoeffend, onbeperkt liefdaadig, kerksch, afkeerig van bemoeizucht; en zij gebruikte nooit twee woorden als één het klaaren konde. Zij had eerbied voor haaren man, liefde voor haaren zoon, en zij maakte allen, die in haaren kring leefden, gelukkig. Zij las nooit, had nooit een brief geschreven, breidde 's jaars ettelijke paren hair fijne bratten kousen; deelde aan alle kinderen der famille groote nieu-jaarsgeschenken; vierde grootvaders verjaaring pragtig; stookte in haare kamer nooit, het mogt koud zijn of niet, vóór den eersten November, en zij begon altoos dinsdag na Paaschen schoon te maaken. Meer kan ik van deeze braave vrouw niet zeggen.

Mijn vader was de eenige zoon van dit deftig paar menschen'.

Dr. Johs. Dyserinck heeft deze karakteristieke schildering, waarbij een dunne, doorzichtige sluier van verdichting de werkelijkheid duidelijk laat doorschemeren, aangevuld met namen en data. De namen der ouders en grootouders van Elizabeth Bekker zijn lang onbekend gebleven, daar bij het bombardement van Vlissingen in het jaar 1809 de stedelijke archieven zijn verbrand. Maar met behulp van gegevens, ontleend aan de boeken en registers der Nederduitsch Hervormde Kerk te Vlissingen en aan het Provinciaal Zeeuwsch Archief, is het den Heer Dyserinck gelukt, een tamelijk volledige geslachtslijst van de familie Bekker op te stellen[1)]. Daardoor weten wij thans, dat de boven geschilderde grootouders heetten Matthijs Bekker (vermoedelijk de zoon van zekeren Jan Bekker, die in 1663 van Zaandam naar Vlissingen kwam) en Elizabeth van Swieten. Blijkens allerlei kleine bijzonderheden, voorkomende

1) Dr. Johs. Dyserinck. Van en over Betje Wolff. De Gids. 1882.

in oude Poorterboeken en in rekeningen van het Stedelijk Dienstboden-, Karos-, Wagen- en Paardegeld, behoorden zij, evenals hunne ouders voor hen, tot den vermogenden koopmansstand, zonder evenwel, gelijk Elizabeth zelve in de voorafgegane schildering reeds aangaf, tot de eigenlijke regeeringsfamilies te kunnen worden gerekend. Hun eenige zoon, Jan Bekker, had, gelijk zijne dochter ons mededeelt, ‘van natuure behaagen in het schoone’, en trots de bekrompen omgeving, waarin hij opgroeide, koesterde hij verlangens naar ruimer geestelijken horizon. Het bleek uit de keuze zijner echtgenoote, Johanna Boudrie, die hij in 1724 huwde, en met wie hij zich vestigde in het *Huis met den Zonnewijzer* op den Nieuwendijk, hoek Lombardstraatje, te Vlissingen. Deze Johanna Boudrie moet eene buitengewone vrouw zijn geweest blijkens de wijze, waarop zij hare kinderen opvoedde en leidde, en waaraan Elizabeth, de jongste van allen, die haar op 24 Juli 1738 werd geboren, levenslang de dankbare herinnering heeft bewaard.

In haar zeer zeldzaam geworden boekje *Iets voor Ouders en Kinderen* heeft Aagje in hare schets van *Het Satirieke Meisje,* een gedichtje, beginnende:

> Zwak Betje heeft met kleine kragt
> Door 's moeders zorg het ver gebragt,

in bijzonderheden, zeker uit Elizabeth's eigen mond opgeteekend, ons het beeld geschetst van de eerste levensjaren harer vriendin en ons een blik doen slaan op het physiek leven van deze en van den beginne overprikkeld zenuwgestel, dat haar reeds vroeg den bijnaam bezorgde van ‘schrandere Juffrouw Kwikzilver’, maar dat door hare moeder met zorg en oordeel werd geleid.

> Daar Betje, dat zoete, onschuldige lam,

lezen wij in Aagje's gedicht,

> Zo zwakjes, zo teertjes ter waereld kwam,
> Dat ieder zeide, die 't engeltje zag:
> ‘Dat zieklijk schaapje haalt naauwlijks den dag’,
> Zag moeder al snikkend, beklemd van gemoed,
> De smart der verlossing slegts half vergoed.

Het kindje toch zag er zo bleekjes uit,
Een schrik der moeder had haar groei gestuit,
Het zenuwstel was sterk aangedaan,
En deed haar polsje zo koortsig slaan;
Maar waartoe geeft liefde aan moeders geen moed?
Zorgvuldig werd Betje gekweekt en gevoed,
Bleef teertjes, maar groeide, 't had allen schijn,
Dat zij van haar kwaalen gered zou zijn.
De kleine wierd gaauw en vroolijk en lief,
En speelziek en snugger, als 't licht zo vief.
Zij tatelde en huppelde op moeders schoot,
Voor 't zwak lichaamtje was 't zieltje te groot.
Zij maakte reeds verzen pas zes jaar oud,
Waarin, schoon de kunst er nog aan ontbrak,
Oneindig veel schildring en geest in stak.
Ras groeide en gloeide dat dichterlijk vuur,
Zij werd de dicht'res der schoone natuur,
Wierd de eer van haar Sex, de roem van haar tijd,
Te groot voor lof, groot genoeg voor den nijd. -
Toen dagt zij aan 't geen haar moeder eens sprak:
‘Mijn kind, uw lichaam is teder en zwak,
Maar geef uw verstand en oordeel gehoor,
Al blijft gij ook sukklend, dank God er voor’.
En Bethje, bezield door het edelst gevoel,
Begreep door haar moeder het godlijk doel
Van al haar worstlen met ziekte en pijn,
En leerde weldoen en vroolijk te zijn.
Nu nog in haar lijdenden, ouden dag,
Toont zij wat de raad eens moeders vermag.

Elizabeth bleef klein en tenger; maar althans gedurende het eerste deel van haar leven was haar gezondheidstoestand over het geheel genomen goed en zij doorleefde eenen gelukkigen kindertijd. Eene aardige herinnering daaruit heeft zij ons bewaard in haar *De Bekkeriaansche Dooling weerlegd,* waar zij verhaalt:

Nooit werd mijn kinderlijk gemoed
Verbijsterd door 't verhaal van spook- en hekserijen;
Men wist die beuzeltaal zorgvuldig te vermijën.
'k Wist van geen Heintje-pik; 'k ging als een schaap naar bed;

'k Sprak mijn gebedje en wierd nooit in mijn slaap belet
Door naare, afschuwlijke gedachten;
En voor mijn bed moest nooit een dienstmaagd zitten wachten;
Mijn moeder leerde mij, om al die reên, zo 'k gis,
'Als 't kindje vroom en schiklijk is....'[1].
Dat waren immers mooier dingen?
Men weet, de indrukken, die we als kinderen ontvingen,
Die blijven drommels vast in onzen geest geprent;
En, zo als Vader Cats zijn leezers maakt bekend,
'Een kind, een aardig kind, een kind is zo men 't went'.

Hoe Elizabeth's voortreffelijke moeder haar oordeel hielp vormen, blijkt uit den oudst bekenden brief van het kind, op negenjarigen leeftijd, 24 September 1747, geschreven aan haren vader, toen deze voor eenige dagen naar Rotterdam was vertrokken. Naar het oorspronkelijke, medegedeeld door Dr. Johs. Dyserinck[2], dat nog karakteristieker is dan de eenigszins gewijzigde lezing, die Elizabeth zelve er van geeft in haar *Geschrift eener bejaarde Vrouw*[3] luidde deze brief: 'Mijn allerliefste goede Vader, wel het is net of gij sederd ik negen jaar wierd, al een jaar van huis waart; & dat is nu net twee maanden. Toen al mijn speelnootjes hier & wij zo vrolijk waaren; & Vader nog eens om het hoekje kwam kijken naar onze grapjes, weet gij, Vader, toen onze goede Fy nog oblietjes bakte & wij zo veele mooie Printen hadden, & wij er nog een heet & warm oprolden, & Vader in den mond staaken & nu is het hier zo stil... Ik blijf nu 's avonds op, & dan neemt moeder mij in haar bed: zo dat ik heel treurig ben... Maar Vader, als gij nu thuis komt, wat zult gij dan vreemd opkijken. Onze zilverde hen heeft kleine kuikjes, net twaalf - o zij zijn zo lief! zij eeten uit twee kleine bakjes, die wel gelijken naar het poffer-

1) Jan Luyken. 's Menschen begin, midden en einde.

Als 't kindje zoet en schiklijk is,
En niet en speelt met stoute knaapen,
Dan mag het in de duisternis
Naar zijn gebed gerust gaan slaapen:
Want als de Jeugd de Deugd betragt,
Dan heeft zij de Engelen tot haar wagt.

2) Dr. Johs. Dyserinck. Wolff en Deken. De Gids. 1892. IV.
3) Geschrift eener bejaarde Vrouw. Deel I. pag. 173.

pannetje, dat Grootmoeder mij gekogt heeft; & als ik die wil bekijken, dan schuilen zij gaauw, gaauw bij hun moeder onder haar vleugels, & daar slaapen zij ook allemaal. Maar Vader, als nu evenwel Buurmans groote kat over de schutting komt kijken, & wat digt bij het hokje zit, dan moest gij die zilvere hen eens zien! Die zet al haare veeren overeind & kijft, kok, kok, kok! & is zo boos en schreeuwd als een leeuw; dan klimt Buurmans Kat repje, spoedje in den grooten lindenboom; & durft er immers niet uit; zo bang is hij voor de hen; dan moet ik lachen, zo benaauwt kijkt hij uit den boom... & nu, lieve Vader, heb ik zo een grooten brief geschreeven, dat ik geen ziertje meer weet te schrijven, als dat wij magtig naar u verlangen & dat ik u honderdduizendmaal kusch; & dat Moeder & ik heel wel zijn; alsook Grootvader & Grootmoeder. Goede nagt, lieve Vader, van haar, die gij noemt "uw Kleintje"'.

Elizabeth verhaalt ons[1)], dat hare moeder, die niets te zeggen had op dezen brief in zooverre, als alles naar waarheid was verteld, haar toch vermaande: 'Maar gij vergat mijne groote les: men moet alles met orde doen. Men schrijft met orde, als men hetgeen men zeggen wil op de regte wijs & in den regten tijd zegt. Zij wil, dat men het belangrijkste eerst schrijft; men moet ook zo duidelijk zijn, dat de leezer ons gemakkelijk kan verstaan. Men schrijft niet of weinig over onverschillige zaaken; men verhaalt kort & vermijdt alle invoegsels, die het noch belangrijker, noch aangenaamer maaken & wel eens verwarring veroorzaken kunnen. Laaten wij nu eens zien in hoe verre uw Brief hier meede over een komt. Lees mij dien duidelijk voor'. Betje las; maar toen zij gekomen was aan de zinsnede: 'toen onze goede Fy nog oblitjes bakte, & wij zoo veele mooie Printen hadden & wij er nog een heet & warm oprolden & Vader in den mond staaken', viel hare moeder in: 'Gij schrijft daar iets, dat nooit gebeurt is. Hebt gij een Print heet & warm opgerold & uw Vader in den mond gestooken?' 'Wel neen Maatje, hoe bedenkt gij dit ook? Vader at het oblitje, niet de Print op.' - 'Maar het staat er echter, dunkt mij.' - 'Moeder, gij begrijpt toch wel, dat ik het oblitje meende?' - 'Dat is waar, maar waarom schreeft gij dit dan niet duidelijker? Gij gebruikt ook te dikwijls het woordje en. Ik zie daaruit, dat gij uwe gedagten niet weet

1) Geschrift eener bejaarde Vrouw. I. pag. 175.

te verdeelen & te verbinden. Evenwel als gij oplettend zijt, zal ook dit al koomen.' - Elizabeth Bekker heeft tengevolge harer overgroote levendigheid van geest de eerste fout nog heel wat keeren gemaakt, zooals vooral bij het excerpeeren harer geschriften soms hinderlijk voelbaar is. Maar de opmerkingen harer moeder maakten diepen indruk op haar. Zij bewaarde hare in moeders handschrift aangeteekende opstelletjes en teekeningen als kostbare schatten en schreef nog in haren ouderdom: 'thans geeft het overzien & vergelijken mijner jeugdige brieven, opstellen & vertaalingen met die eens gevorderden leeftijds mij geen minder genoegen dan het zien mijner teekeningen, begonnen met mijn agtste jaar & voortgezet zo lang mijne oogen niet alle hunne fijnheid & doorzicht verlooren hadden'.

Het is niet te verwonderen, dat een begaafd kind onder zoo verstandige leiding snelle vorderingen maakte. Behalve dat zij Fransch en Engelsch leerde, maakte zij zich door het bijwonen van haars broeders lessen meester van het Latijn[1)] Nog geen zestien jaren oud werd zij op belijdenis des geloofs aangenomen door den Gereformeerden predikant Dirk Veegens (2 Juli 1754.) Wel mag men in die vroegtijdige toelating tot het lidmaatschap der gemeente een bewijs zien van ongewone ontwikkeling van verstand en gemoed, want zelden of nooit werd destijds iemand vóór den achttien- of twintigjarigen leeftijd aangenomen[2)].

De Poezy was toen reeds, verhaalt zij ons in haar *Beemster Winter-Buitenleven*.

> ..... al mijn lust en vreugd
> En, met één woord gezeid, al wat
> Door mij bekoorlijk werd geschat,

maar ook dikwijls in botsing bracht met hare naaste omgeving.

> Wat heb ik menig knorrig woord
> Om mijne zucht voor haar gehoord!

1) Aan Mijn Geest.

> Leerde ik de lessen, die mijn broer leerde in 't Latijn,
> Niet even vlug als hij....

2) Dr. Johs. Dyserinck. Van en over Betje Wolff. De Gids 1882. II. pag. 137.

en nader heeft zij ons dit geschetst in haar hekeldicht *Aan mijnen Geest,* wien zij daar schetsend verwijt:

't Is ongelooflijk wat ik heb om u verdragen:
'k Moest met mijn eerste jeugd mij reeds van u beklagen.
Was 't niet door uw bevel, dat ik, nog maar een kind,
(Spreek, heb ik ongelijk) de boeken heb bemind?
Hoe dikwijls voelde ik niet u mijn gezondheid krenken,
Alleeen door mij, lang voor 't mijn tijd was, te doen denken!....
Heb ik door u elk uur, dat ik wist uit te spaaren,
Niet leezende verkwist? Zijn niet mijn beste jaaren
(En zelden waart gij nog van mijnen vlijt voldaan)
Veel meer al leezend dan al speelend mij ontgaan?
Ontbeet ik zonder boek? Heb ik bij 't middageeten,
Heb ik bij 't avondbrood wel ooit mijn boek vergeeten?....
Wie buiten U, mijn Geest, heeft ooit mij aangedreeven
Om aan de dichtkunst mij te wijden! Hebt gij niet
Mij magtig voorgepraat van *Parnas heldren vliet?*
Van eeuwig blinkende laurieren, Phebus Chooren,
En welk een glorie aan den dichter is beschoren,
Dat ik, nog pas in staat om met mijn kleine hand
Een pep te houden, straks, op alle maat en trant,
Onleesbre proeven gaf van recht erbarmlijk rijmen?
Gij dwongt mij dikwijls om mijn wartaal 't zaam te lijmen,
Toen het mij, inderdaad, veel beeter had gestaan,
Zo 'k met mijn Broers en Zusje, als 't schoolwerk was gedaan,
In 't woelig kinderspel had schaatrend deel genomen....
'k Was naauwlijks dertien en reeds een theologantje:
Dat ik geen nufje werd, geen wijsneusje of pedantje,
Daar zeker, ben ik U in 't minst niet voor verpligt;
Blijmoedigheid, Gij hebt dat goede werk verrigt....

Eene opgewekte blijmoedigheid was Elizabeth van nature eigen; deze blijmoedigheid en haar groote voorliefde voor den gezelligen omgang, benevens haar helder gezond verstand, bewaarden haar voor waanwijs-heid en zelfverheffing. Pedanterie, dat wist zij reeds vroeg:

Pedantery is in een Vrouw
Ondraaglijk. Maar zij is geen vrugt,
Zelfs geen gevolg van hare zugt
Tot kennis; neen, die edle trek

Brengt haar niet voort; ze is een gebrek;
Ze is 't kroost van eigenliefde en waan,
Ze toont een fout in 't oordeel aan,
Of dat men slecht is opgevoed...[1)]

Hare algemeene ontwikkeling was desniettemin nog verre van harmonisch; het zoude jaren duren, eer zij haar evenwicht leerde vinden, en die overgangsjaren zouden voor haar te moeilijker zijn, omdat zij in het laatst van December 1751, toen zij ongeveer dertien jaren oud was, reeds het ongeluk had gehad, hare moeder te verliezen.

Mijn moeder stierf te vroeg voor mij[2)],

klaagde zij nog jaren daarna. Het verlies drukte haar te zwaarder, omdat zij met haren levendigen, onrustigen aard en met hare nog onbestemde aspiraties weinig paste in hare naaste omgeving, waar tal van elementen herinnerden aan den geest van streng vasthouden aan conventie en eenmaal aangenomen begrippen, die zij ons in de schildering harer grootouders heeft doen opmerken. Het is waar, tot haren vader zag zij met liefde en eerbied op.

Ik voel, hoe ik mijn Vader min...
Wie is een braver man dan hij?
Door deugd en nutte matigheid
Het werksaam leven doorgeleit...
'k Ben grootsch op hem, zie daar mijn zwak,

zong zij in haar *Beemster Winter-Buitenleven;* met hare zuster Christina, later gehuwd met den apotheker Teerlink, was zij innig verbonden en zoude zij het blijven haar leven lang, gelijk uit hare brieven blijkt. Hare buitengewone belezenheid, hare gave van dichten maakten de bewondering gaande van hare naaste verwanten en van de altoos talrijke gasten op haars vaders buitengoed 'Altijdwel'[3)] Maar toch, be-

1) Beemster Winter-Buitenleven.
2) Beemster Winter-Buitenleven.
3) Het stond aan den weg, die van West-Souburg naar Vlissingen loopt, niet ver van het slot van St. Aldegonde. Na de omwenteling van 1795 is het waarschijnlijk vervallen en in den Franschen tijd afgebroken, toen Napoleon rondom Vlissingen eene kale vestingvlakte maakte. Het moet een lief plekje zijn geweest, waar men een heerlijk uitzicht had op Vlissingen en de duinen.
H. Frijlink. E. Wolff en A. Deken. Naschrift.

halve bij haar broeder Jan, vond zij weinig instemming met wat in haar woelde en werkte en naar uiting zocht; zij gevoelde zich vaak eenzaam te midden der haren en zij gevoelde het niet zonder spijtige bitterheid. In haar hekeldicht *Aan mijnen Geest* verwijt zij dezen half in scherts, half in ernst:

.... had ik maar nooit gedagt.
Nooit hadt gij mij zo verre uit mijnen kring gebragt.

Gij weet, de dwaasheên, die Toegeevendheid misschien,
In de onervaren jeugd wel over 't hoofd wil zien,
Bestraft zij billijk in een meer gevorderd leeven.
Dan, verre van mij met mijn kindsheid te begeeven,
Hebt gij mij jaar op jaar al meer vervolgd, gekweld;
En, wat u wederstond, mijn Geest, gij hieldt het veld.
Hadt gij nog maar, zo gij tog smaak hadt in het leezen,
't Hier bij gelaaten, 't zou nog in te schikken weezen...
Elk, zegt Camphuizen, *Elk* heeft zijn bijzonder drijven.
't Stond, als een kind, mij vrij, dit durve ik te onderschrijven;
Maar 't voegde, als Juffer, niet mijn tijd dus te besteën.
Mistrouwt gij mij? 'k Beroep me op 't oordeel van 't Gemeen.
Hier is 't vonnis; wilt gij 't ook bij voorbaat weten?
Een dame is wijs genoeg, zo zij niet zot kan heeten.
Er is maar ééne kunst, die men van haar begeert,
Waarin men gaarne heeft, dat zij is uitgeleert:
't Is *l'art de plaire*, die het stugste hart kan streelen.
Indien zij taamlijk wel een kaartje meê kan speelen;
Indien ze een weinig Duitsch, volmaakt haar Fransch verstaat;
Zo zij bevallig danst, en zingt, wel inderdaad,
Dan is men zeer voldaan met haare kundigheeden.
En zo zij zig met smaak *coëffeeren* laat en kleeden,
Heeft zij iets leevendigs en is zij wat coquet,
Zie daar dan 't sieraad van Concertzaal en Salet...
Noodzakelijke Kunst, bevallige *Art de plaire,*
Indien ik niet mijn tijd verspild had met Bruyère,
En *my dear Pope* tot mijnen gunstling nooit gemaakt,
Wie weet, ik waar, misschien, in uwe gunst geraakt..
Gij weet niet half, mijn Geest, wat al verdrietlijkheeden
Ons overkomen, als we aldus den tijd besteeden.
Dees noemt ons veel te vies, een ander zeer pedant.

Zodra eens iemant zegt: '*die Vrouw heeft veel verstand;*
Haar oordeel is gezond; zij heeft zeer veel geleezen;
En 't geen zij schrijft wordt door deskundigen gepreezen,'
Dan vlied, dan schuwt men ons als een onaangenaam
En slegt gezelschap, ter verkeering onbekwaam.
Of wordt het ons vergund gezelschap bij te woonen,
Elk heeft het oog op ons, zo dra wij ons vertoonen.
Men wenkt elkander toe, speelt met den waaijer, lagt,
En groet ons zeer gemaakt, men fluistert, men spreekt zagt;
Zo maar, op onze komst, 't gesprek niet gansch blijft steeken!
Men let naauwkeurig op ons zwijgen, op ons spreeken,
Op 't onverschilligste, dat men verrigten kan.
De knechts zelfs zien ons aan, alsof men ons uit *Blaauw Jan*
Gehaald had om Mevrouw dien avond te amuseeren,
Lach vrij; 'k verzeker u, 't gebeurt verscheiden keeren.
Ja! veeltijds koomen wij er zo goedkoop niet af;
En schoon nooit kerstenmensch aan elk genoegen gaf;
Van ons vergt men nogthans, dat we iedereen behaagen.
Zo we ons niet geklijk onderscheiden, maar gedraagen
Gelijk aan onzen staat en onze jaaren past,
ô Dan bedilt men ons, dan lijden we altoos last.
Wel dat 's verstandig, zegt men schimpswijs tot elkander,
Zodra we iets zeggen, of iets doen, net als een ander.
Zijn we ongenaakbaar, heeft men *un air savant*,
Men zegt wel: *ja! 'k beken, zij heeft verstand;* maar dan
Voegt men er seffens bij: *zij wil 't ook heel wel weeten*.

Allermeest brachten aard en levensopvatting haar in botsing met haren broeder Laurens, eenen huichelachtigen, bigotten femelaar, naar uit diens brieven blijkt. De verhouding tusschen dit broeder- en zusterpaar was van den beginne 'zo niet te bestig', naar Laurens Bekker zelf verklaarde in eenen brief aan zijnen vriend, Dr. Gallandat te Parijs[1)]. Blijkbaar had er wel eens eene heftige woordenwisseling plaats tusschen deze beiden, wanneer Laurens aan Betje 'wat de waerheyt had gesegt'; maar wederkeerig ook de waarheid moest hooren 'van een sot te zijn, en sulks mij niet te wel smaakte van zo een vuyl ding,' gelijk de liefhebbende broeder klaagt. Nu, wij kunnen ons denken, dat Betje haar

1) Mr. H.J. Gallandat Huet. Van en over Betje Wolff.

tongetje wist te roeren. Laurens gaf toe, ‘dat zij wel voor een der nege zusters van den Parnassus begroet mogt worden’ om er echter spijtig en bitter op te laten volgen: ‘indien haar groote schat van geleerdheid haer maer zo verwaend niet maekt, dat zij als Lucifer of Phaëton niet word ter neder geworpen’. Het is ook door eene mededeeling van dezen Laurens aan Dr. Gallandat, dat bevestigd is geworden de overlevering dier droevige geschiedenis, waarover Elizabeth jaren lang heete tranen heeft geschreid en die zeker niet ware voorgevallen, zoo hare moeder over haar onstuimig karakter had kunnen blijven waken in dien

Gevaarelijken levenstijd,
Daar 't al ons drijvend oog verblijd,
Wat slegts een zwéém heeft van genoegen;
De kragt van 't nieuwe ons hevig raakt;
't Hart eischt, dat men 't gelukkig maakt;
Ons zwakheên doet aan zwakheên voegen[1].

In een harer brieven verklaart Elizabeth: ‘Ik ben nooit geweest wat men eene schoone vrouw noemt; maar l'irrésistible et charmant air de plaire heb ik in vergoeding daarvoor ontvangen. Mijne zuster is eene beauté. Dog, haal me de drommel, ik kaapte alles voor haar neus weg, wat het hart had op Altijdwel te komen en smaak had’[2]. Natuur gaf haar, schrijft zij:

..... niets, dat de oogen streelt;
Wel, hoor: 'k heb op zijn best een daaglijksch weezen,
Bruin haar, een Zeeuwsche kleur, zo wat Egyptisch blond,
Een neus van burgerlijke lengte, een kleinen mond;
Voorts een paar oogen, daar men wil, dat ge uit zoudt leezen,
Een zeker - 'k weet niet wat; hoe was 't ook? geest? verstand?
Iets vifs, iets maklijks dient gij hier nog bij te voegen ...[3]

In hare oogen moet het hem dus hebben gezeten en daaruit al die aantrekkelijkheid van geest en gemoed hebben gesproken, die haar, meer dan hare werkelijk schoone zuster, als onwillekeurig naar den

1) Brief aan Vredemond.
2) Dr. Johs. Dyserinck. Brieven van Betje Wolff en Aagje Deken. pag. 41.
3) Lier- Veld- en Mengelzangen. Ontschuldiging aan mijne vrienden.

voorgrond drong. Inderdaad, bij de beschouwing van haar portret als zestienjarige, naar eene Oost. Indische krijtteekening, door Dr. Johs. Dyserink openbaar gemaakt in zijne uitgave harer brieven kunnen wij ons voorstellen, dat zij, zonder schoon te zijn, met haren vroolijken lach, hare spotzieke oogen, haren guitigen, geestigen blik onweder-staanbaar kon boeien; maar ook kunnen wij ons dan voorstellen, dat zij in eigenzinnig verzet tegen al wat naar dwang van conventie zweemde, en in jeugdige argeloosheid toegevende aan hare vurige jonge liefde, zich door den vaandrig Gargon kon laten overhalen, heimelijk met dezen uit te gaan. Op de laaghartigste wijze trachtte hij daarop misbruik te maken van haar goed vertrouwen; maar zij slaagde er nog tijdig in, den booswicht te ontkomen. Toch waren de avond en de nacht voorbij gegaan, eer zij in de ouderlijk woning was wedergekeerd; en onopgemerkt had dit niet kunnen blijven.

Het nauwgezet en scherpzinnig onderzoek van Dr. Johs. Dyserinck heeft deze zaak, waaromtrent men tal van gissingen heeft gewaagd, tot hare ware proporties terug gebracht[1)]. In de *Actorum Extracta* der Gereformeerde Gemeente te Vlissingen vond deze aangeteekend: '9 September 1755. Is actedag gehouden en van de gecensureerden niets ingekomen; doch is opnieuw onder de censure gekomen Mathijs Gargon, gepensioneerd Vendrig, wegens het weggaan met Elizabeth Bekker, die ook wegens deeze ongehoorzaamheid aan en het verlaten van haren vader gecensureerd is en hun beider naam op het klappertje gesteld'. Uit de woorden 'op nieuw onder de censure gesteld' blijkt, dat de kerkelijke straf den vaandrig bij herhaling trof. Mathijs Gargon stond dus niet te goeder naam en faam bekend. In de censuur, over Elizabeth uitgesproken, staat echter enkel maar 'wegens ongehoorzaamheid aan haren vader'; en dat men haar die ongehoorzaamheid niet al te zwaar heeft willen aanrekenen, blijkt weder daaruit, betoogt Dr. Johs. Dyserinck, dat reeds den 24sten April daaraanvolgenden door den wijkpredikant werd ingebracht, dat hij Elizabeth's verzoek om van hare censure ontslagen te worden ondersteunde, 'daer zij sig tegenwoordig stigtelijk gedroeg'. De vergadering stond dit toe; en den 1sten Mei 1756 berichtte de wijkpredikant, 'dat hij haar volgens gewoonte ontslagen hadde van de censure'; maar eerst anderhalf jaar later, - en dat be-

1) Dr. Johs. Dyserinck. Wolff en Deken. De Gids. 1892. IV. pag. 298.

Elizabeth Bekker op zestienjarigen leeftijd naar eene Oost-Indische inktteekening.

wijst wel, dat men Gargon een schuldig oogmerk toekende, - werd op verzoek van den wijkpredikant in eene gecontraheerde vergadering van het consistorie de vaandrig van de censuur ontslagen ‘op voorgaande schuldbelijdenis en betuigenisse van berouw’. Van zulk eene schuldbelijdenis is in de officiëele notulen betreffende de opheffing van Elizabeth's censuur geen sprake. Hadde men haar destijds de smet van eerverlies kunnen aanwrijven, men zoude het zeker niet hebben verzuimd in eenen kleinsteedschen kring, waarin hare vrije wijze van denken en vermeende onrechtzinnigheid ook later nog aanhoudend aanstoot bleven geven. Kenmerkend is het ook, dat Dr. Gallandat, die toch door haren eigen broeder Laurens nauwkeurig werd ingelicht, haar vriend is gebleven, en dat Coosje Busken, wier vader op 25 Juli 1755 in zijn dagboek aanteekende: ‘Juffr. Elis. Bekker buiten weten van haar vader met den vaandrig Gargon weg gegaan’, en die dus zeker niet onkundig bleef van den aard van het gebeurde, levenslang in trouwe vriendschap aan Elizabeth verbonden was.

Voor Elizabeth was het gebeurde eene bittere ontgoocheling. De teleurstelling, de schaamte, de ondervonden vernedering, haar gekrenkte trots, dat alles te zamen wreekte zich in eene hevige krankheid. ‘Met een hart gescheurd tot aan den wortel toe en wiens wonde na vijftien jaren treurens nog niet nalaat somtijds te bloeden, heb ik de verrukkingen eener jeugdige liefde betaalt!’ schreef zij nog vijftien jaren later, in 1770. ‘Dog wat zegt mijn vrome Ridder Cats:

> De jeugt, de raauwe jeugt, moet kooten, vroeg of spa.

Nu, ik heb vroeg gekoot, maar zo weergaas gekoot, dat ik dagt met Nommer één het gelag te moeten betalen’[1]. Bij de bespreking dezer allerintiemste aangelegenheden uit haar leven is Elizabeth eene openhartigheid eigen, ‘eene gulle uitsprekelijkheid’ om een woord van Dr. J. van Vloten te bezigen[2], die ons, als bij zoo menige plaats in hare geschriften, in hare brieven vooral, met een stille verzuchting doet denken aan de vermaning, die zij zelve later, maar dan onder den invloed van Aagje Deken tot rust en kalmte gekomen, in haar *Geschrift eener bejaarde Vrouw* door den Vader aan zijne Dochter laat geven:

1) Brieven. pag. 41.
2) Dr. J. van Vloten. Elizabeth Wolff. Levens- en Karakterbeeld. pag. 7.

‘Gij zoudt u beschaafder kunnen uitdrukken en men zoude u even goed verstaan’[1]. Toch ligt er eene wijde kloof tusschen deze bijna ruwe openhartigheid, die in den grond der zaak slechts het reine bedoelt, en zoo menige weinig reine bladzijde uit het levensboek van hare meer verfijnde tijdgenoote, Isabella van Zuylen, later Madame Charrière. Deze staat, wat betreft het rekken en uitspinnen harer verhouding als jong meisje tot den markies d'Hermenches en als getrouwde vrouw tot Benjamin Constant[2], in scherpe tegenstelling tot Elizabeth Bekker bij het onherroepelijk en zonder omzien breken van deze met den man, die haar lief was, zoodra hare verhouding tot dezen oneerbaar dreigde te worden.

Maar al was Elizabeth's liefde misplaatst, zij was oprecht en diep geweest. ‘Eén ding is jammer, dat ik mijn wensch niet heb, de geleerde wereld zoude dan nooit met mijne Poetische fratzen zijn opgescheept geworden. Ik zou niets Gods ter waereld gedaan hebben, dan mijn lieven jongen beminnen & dag & nagt mijne hersens hebben gebroken om tog zijn heele hart te behouden, want ik zoude er geen klein stukje van hebben kunnen missen als een speldeknop groot’, verklaarde zij nog in later tijd, toen zij algemeen gevierd en bewonderd werd om hare geschriften[3]. Doch al had zij eenen afkeer van het gemeene, en al wilde zij niet langs slinksche wegen gaan, - het verzaken van haar verlangen en hopen kostte haar toch eenen zwaren strijd. Voor het oogenblik had alles, wat vroeger waarde voor haar placht te hebben, zijne waarde voor haar verloren; hare studies, hare lectuur, hare dichtkunst, niets kon haar meer voldoening schenken. Zij wist zich vrij van eigenlijke schuld; zij was immers slechts geweest:

> Zo levendig van geest! zo vatbaar voor vermaaken!
> Al spelende vervoert, onkundig hoe te waaken!
> Gevleit van hen in smaak en dwaasheên mij gelijk[4].

Maar het kon toch niet anders, of men wees haar in Vlissingen als met den vinger na; en diep leed zij onder de gedachte, die zij later

1) Geschrift eener bejaarde Vrouw. II. pag. 242.
2) Philippe Godet. Madame Charrière.
3) Brieven. pag. 41.
4) Brief aan Emilia. H.S. Zeeuwsch Genootschap.

uitsprak in de Voorrede van hare *Historie van Sara Burgerhart*, ‘dat een overmaat van levendigheid, en eene daaruit ontstaande sterke drift tot verstrooiende vermaken, door de Mode en de Luxe gewettigd, de beste meisjes meermaal in gevaar brengen om haar in de allerdroevigste rampen te storten; die haar veracht maken bij zulken, die nimmer in staat zijn om haar in goedheid des harten en zedelijke volkomenheid gelijk te worden; bij zulken, die zij nimmer in 't licht stonden; bij zulken, die het wrede vermaak hebben om haar, reeds gevallen, dodelijk te grieven, of zich niet verwaardigen, zich immer in te laten met haar, die niet der Ondeugd, maar der Onbedagtheid ter prooije wierden’.

In een van hare *Economische Liedjes* zong Elizabeth later:

Gezondheid had mij wel verlaaten,
Zij ging met mijne kragten heen;
Geen Artsenijen konden baaten;
Ik kwijnde maanden agtereen.
Ik dagt in 't bloeijendst mijner jaaren,
Van 's levens schouwtooneel te gaan,
'k Bleef met gebrooken oogen staaren.
'k Zag alles, doch beneevelt aan.

Mijn vlotte ziel was onverschillig,
Voor al wat waereld heten kan;
‘Maar moest ik leven, 'k was gewillig,
Mijn Schepper is daar meester van’.
Dit dagt ik. Altoos bleef ik denken,
Maar met een kragt, een helderheid,
Die geen gezonde dagen schenken;
Wat hier de Twijflaar tegen zeid.

Waar ooit mijn aandagt zich bepaalde,
Bij welk een twijfling ik bleef staan,
't Zij blijde voorspoed mij bestraalde,
't Zij ik ten Kruisberg op moest gaan,
't Zij ik door ziekte en zorg bestreeden,
Of door den Laster wierdt belaagd,
In 't stille dal der tegenheeden,
Daar 't hart alleen door traanen klaagt:

'k Vond altoos stoffe om U te roemen,
Dat zie, dat voel ik meer en meer,
O God, U mag ik Vader noemen ....[1)]

De dichtkunst werd dan ook spoedig weder het middel, waardoor de volheid van haar gemoed zich kon uiten. Uit dezen tijd, ongeveer 1760, dagteekent het gedicht *Ons leven is een Bloem*, dat verschenen is in Elizabeth's eersten bundel *Bespiegelingen over het Genoegen*, waaruit het werd overgenomen in het anno 1763 opgerichte tijdschrift de *Letter-, Historie- en Boekbeschouwer*[2)]. De slotregels van dit gedicht luiden:

Bloemen, die de koele zoomen
Van het kristalijn der stroomen,
Dat door vette beemden vloeit
En het akkerland besproeit,
Boort met duizend, duizend kleuren,
Die ons de aangenaamste geuren
Schenkt, wanneer de lentetijd
Al wat leeft en zweeft verblijt....

Sus! verhef u niet te zeer,
Bloemsieraad! uw verf is teêr.
Onweêrsbuien, Noordervlaagen
Kunnen al dat schoon ontdraagen.
Heden lagt ge ons fleurig aan;
Morgen is uw glans vergaan.
Dwaze sterv'ling, zult gij roemen?
Leer uw broosheid uit mijn bloemen.
Zie in haar uw beeltenis:
Immers is uw sterfuur wis.
Zullen krachten, schoonheid, jaren
Voor 't verganklijke u bewaren?
Neen! dat is te dwaaze roem;
Zie, ons leven is een bloem.

Het waren verzen, die nog in geen enkel opzicht het kenmerk der oorspronkelijkheid van hare latere gedichten droegen; maar die toch om het zangerige en bevallige van den vorm opmerking verdienen.

1) Economische Liedjes. Die dankbaar is, is blij.
2) Dr. Johs. Dyserinck. Hulde aan E. Wolff en A. Deken. pag. 33.

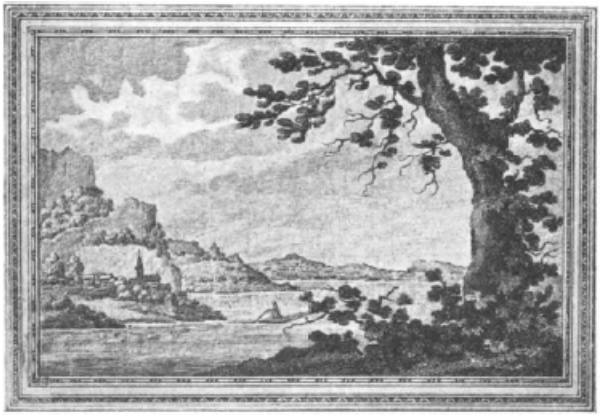

Een schoone Wijngaard lag verwaarloosd op den grond.
Zijn vruchtbaarheid verdween. Niet verre van hem stond
Een Olm; die zag dit aan met innerlijk ontfermen.
Hij wierd zijn Toevlugt en bragt dus hem weer in stand.
'Al draag ik zelf geen vrucht, 'k mag evenwel beschermen,'
Zo sprak de brave Boom, 'een allernutste plant.'
Fabelen. De Olmboom en de Wijngaard.

II.
De Beemster pastorie.

Een der verschillende letterkundige betrekkingen, gaandeweg door Elizabeth Bekker aangeknoopt, leidde in November 1759 tot haar huwelijk met den predikant Adriaan Wolff, weduwnaar van Maria Wilhelmina Kayser en vader van eene volwassen dochter, die om denzelfden tijd in het huwelijk trad met Mr. Pasmooy Molenaar te Alkmaar. 'Dit twee paer volkje zal dan te zaem trouwen,' schrijft Laurens Bekker, wiens briefwisseling met Dr. Gallandat de eenige en bovendien troebele bron is, waaruit gegevens zijn te putten aangaande de verloving der twintigjarige Elizabeth Bekker met den dertig jaren ouderen Beemster predikant. Met grooten schijn van zekerheid kan er echter uit worden afgeleid, dat beiden elkander te voren nimmer hadden ontmoet[1)], enkel maar in schriftelijk verkeer stonden door eene

1) De gissing van Dr. Johs. Dyserinck, dat Elizabeth Ds. Wolff had leeren kennen ten huize van Mr. Noordkerk acht ik onaannemelijk; ik meen de kennismaking van Elizabeth met den beroemden Amsterdamschen advocaat te moeten stellen na haar huwelijk, in het jaar 1765, zooals ik verderop uitvoerig zal trachten aan te toonen.

briefwisseling van zuiver letterkundigen en wetenschappelijken aard, zooals die bij onze schrijflustige voorouders ook zonder voorafgaande persoonlijke kennismaking eene niet ongewone zaak was. Bij een zijner brieven had Ds. Wolff zijne silhouette gevoegd, ‘schoon op het Papier geschaduwt’, waarop Elizabeth ‘een afbeeldsel van haer welgemaekt weezen aen den Heer Adriaen Wolff had gezonden’; en Laurens Bekker, dit zijnen vriend, Dr. Gallandat, die destijds te Parijs vertoefde, mededeelende, voegt er bij: ‘zelfs uit den mond van Ds. Wolff te hebben gehoord, toen collega namidd. tot Vlissingen was gearriveerd, dat het hem toegezonden portret van mejuffr. Betje in geenen deele voldeed en hij evenwel daardoor niet afgeschrikt zijnde, was overgekomen om dat Levendig Beelt nader en van nabij te beschouwen’. - ‘Zeeland had hij nooit aangedaan dan nu om dat beminnelijk voorwerp’, wordt ons door Laurens Bekker dan nog verder verhaald; ‘die oude Collega is op mejuffr. Betje zo verliefd wegens haere groote verstand welke zij bezit; en waerlijk’, voegt de liefhebbende broeder er bits en spijtig aan toe, ‘ik weet niet, waer in deselve bestaet, dan in wat Poezij en wat uijtterlijke franje’; om dan zijnen vriend aangaande zijne zuster nog nader te berichten, dat Ds. Wolff aan twee predikanten zoude hebben verklaard: ‘hij verwondert was, dat een Juffr. begaeft met een zo goed oordeel en Verstant zo lang haeren tijd had versleeten zonder te huwelijken’; waarop hem was gevraagd: ‘is het Ued. niet bekend, welk een kwade uitstap die juffr. begaen heeft en het haer in deezen zeer nadeelig heeft geweest?’ - ‘Jae’, zoude Ds. Wolff daarop hebben gezegd; ‘jae, daer wel van gehoord had; maer lieven heeden, een Juffr, van 17 jaar, dat kan wel gebeuren, en daer bij, zo ik hoor, verleijd’; waarop hij ten antwoord had gekregen: ‘ik zeg Ued. de reden mijn Heer, en als het Ued. niet verscheelt, mij nog minder en wensch Ued. des Heeren rijken zegen’.

Of broeder Laurens dit alles juist naar waarheid overbriefde, mag worden betwijfeld; waar is echter, dat toen Ds. Wolff Maandag 9 October des namiddags te Vlissingen was aangekomen, nog dienzelfden avond zijne verloving met Elizabeth Bekker was beklonken. Zondag daaropvolgenden, schrijft Laurens Bekker verder nog: ‘preekte den ouden Borst in de groote kerk der Scheldestad, maar zeer toepasselijk op zijn toestand naar Hebreën XI. vers. 8: *door het geloof is Abraham geroepen zijnde, gehoorzaam geweest, om uijt te gaan naar*

de plaats, die hij tot een erfdeel ontvangen soude; en hij is uijtgegaan niet wetende waer hij komen soude.' Acht dagen later vond de ondertrouw plaats, en Donderdag daarop scheepte Elizabeth, vergezeld van haren broeder Mathijs, zich in voor het trouwfeest, dat in de Beemster, de standplaats van Ds. Wolff, zoude worden gevierd. Overhaaster kon het wel niet.

Het huwelijk met Ds. Wolff was voor Elizabeth ontwijfelbaar eene verlossing uit eenen knellenden, dubbelzinnigen toestand; want oude praatjes waren wel tot rust gekomen, maar allerminst vergeten. 'Alles word nu, dat al doot geweest was weder, levendig gemaekt', schreef haar broeder Laurens. 'Ja, Vlissingen is als vervult er van en een yder wijst haer met den vinger aen'. Dat die toestand voor haren trots ondraaglijk was, laat zich ook opmaken uit het feit, dat zij hare bruidsdagen zonder eenig feestelijk vertoon, enkel in engen kring wilde vieren, naar ons ook nog wordt medegedeeld door haren broeder, die trouwens het zijne had gedaan, om de herinnering aan oude geschiedenissen tot in Parijs frisch en levendig te houden, en zijne berichten aan Dr. Gallandat zeker niet ten onrechte besluit met de verklaring; 'Mejuffr. Betje heeft mij ook versogt dat ik het aan Ued. zoude schrijven: maer indien dat wijsheit schatje wist, wat en hoe omst. ik schreeff, zij zoude groot ongenoegen hebben'[1)].

Daar Dr. Johs. Dyserinck in zijne uitgave der brieven van Elizabeth Bekker niet verder terug heeft kunnen gaan, dan tot 1765, dus tot een half dozijn jaren na haar huwelijk, kan daaruit thans moeilijk meer worden nagegaan wat haar bewoog, juist dezen man hare hand te reiken. Liefde was het niet. De indruk van het doorleefde met den vaandrig Gargon was zoo diep geweest en de herinnering daaraan was nog zoo versch! Zelfs jaren na haar huwelijk verklaarde zij, als Michal te willen zeggen:

> 'k Heb David teêr bemind, wie zou mij nog bekooren?[2)]

Tot den predikant Wolff gevoelde zij zich enkel getrokken door achting en vriendschap. 'Egaliteit in sentimenten bindt', schreef zij eens; 'want men bemint en agt altoos zig zelf in een ander. Dit is,

1) Mr. R.H.J. Gallandat Huet. Van en over Betje Wolff. pag. 23-26.
2) Brieven. pag. 41.

geloof ik, de seijlstenige kracht der ziel, die somwijlen zo krachtig werkt, dat tijd noch afstand die ooit kunnen vernietigen'. Of dit voldoende was als grondslag van een duurzaam huwelijksgeluk? De

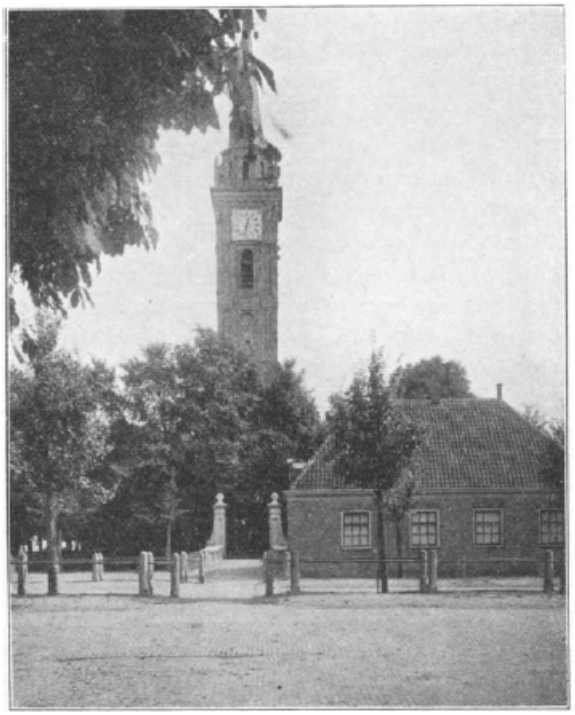

De Kerk in de Beemster.

toekomst zoude daarop het antwoord geven; maar voor het tegenwoordige werd zij zeker allerminst teleurgesteld in hare verwachting. Ds. Wolff was toen nog in de volle kracht zijns levens en het is te begrijpen, dat Elizabeth's fijne geest en prikkelend vernuft groote aantrekkelijkheid voor hem hadden; terwijl Elizabeth harerzijds in haren echtgenoot vond eenen man van veelzijdige ontwikkeling, van smaak en van kunde, algemeen geacht in den kring zijner ambtgenooten en in dien zijner gemeenteleden. Hij was iemand van studie en groote

belezenheid; verschillende zijner geschriften vonden destijds bij deskundigen hooge waardeering[1]. Bovendien was hij, naar Elizabeth zelve later van hem getuigde, 'verwonderlijk klaar in het uitleggen der Heilige Schriften en sprak hij voor de eenvoudigen op een wijze, dat hij der verstandigen aandacht trok'[2]. Hij had een warm gevoel voor muziek en gaf zich veel moeite voor de verbetering van het kerkgezang. Ook voor algemeene belangen buiten de eigenlijke sfeer van zijn predikambt koesterde hij warme belangstelling, zooals bijvoorbeeld voor de geschiedenis van de droogmaking van de Beemster. Dat hij een vrijzinnig, verlicht man was, warsch van alle zinledige conventie, blijkt reeds daaruit, dat er in zijne pastorie een biljart stond, dat ook wel degelijk werd bespeeld; maar meer nog uit zijne sympathie voor de nieuwe geestesstroomingen van zijnen tijd: zoo goed als Elizabeth zoude Ds. Wolff eerlang een vereerder worden van Rousseau[3]. Het waren eigenschappen, die zijne jonge echtgenoote kon waardeeren als weinigen; en de ernst, waarmede Ds. Wolff de eer van zijn ambt hoog hield, boezemde haar eene onbegrensde achting in. Hoe scherp zij later eenen in traditioneele bigotterie verzonken predikantenkring hekelen mocht, zij bleef steeds, dank zij den omgang met hem, waardeerend en eerbiedig opzien 'naar die raisonable geesten en redelijke predikanten, die als mijn Wolff eere doen aan het gewigtig ambt, dat zij bekleeden,' gelijk zij na een vijftienjarig huwelijksleven aan Dr. Gallandat verklaarde[4].

Met hare nieuwe woonplaats betoonde Elizabeth zich van den beginne en bij voortduring ten zeerste ingenomen. 'Onze Republicq,' lezen wij in een harer brieven, 'heeft geen schooner Oort dan de Beemster gedurende eenen korten zomer. Alles is hier schooner & grooter dan in de oude landen; & het bijvoeglijk woord "Beemster" - is eene recommandatie voor de producten. Beemster Peulen, Erten, Koeijen

1) Voor de lijst zijner uitgegeven werken zie Dr. Johs. Dyserinck. Catalogus van de Wolff- en Dekententoonstelling. 's Gravenhage 1895. Veel daarvan dateert nog van na zijn huwelijk met Elizabeth.
2) Levensbeschrijving van den Wel-Eerwaarden zeer Geleerden Heere Adriaan Wolff, in zijn Wel. Eerw. leven zeer geliefd Evangelie-dienaar in de Beemster. Boekzaal. July 1777. Dit artikel is door Elizabeth wel niet onderteekend, maar toch geschreven, zie Brieven, pag. 213.
3) Brieven. pag. 123.
4) Brieven. pag. 103.

enz. enz. zegt de *allerbeste*. De heele meer is 7 uuren in zijn omtrek, & wij woonen aan een Laan die 3 uuren lang is, beplant met hooge boomen; ieder 1/2 uur gaans kruissen de wegen elkander, & op elk

Lanen in de Beemster.

vak staat eene schoone, hooge boom. De wegen zijn gesoomt met de welvaarendste Boerderijen en met fraaie Plaatsen. Van ons huis tot de stad Purmerend legt een goed schulppad; doch buiten dat is er geen kans de Beemster klei des winters te passeeren, ten zij met schuitjes, of per ijs, mids het sterk genoeg is'. Bij hare vertaling van Raff's *Aardrijkskunde voor Kinderen* teekende Elizabeth in eene noot aan: 'De Beemster overtreft alle andere droog gemaakte Meren

in Volkrijkheid, Buitenplaatsen, fraaie Buurt, nette Kerk, schoone Weilanden, brede met Boomen beplante Lanen. Des zomers mag de Beemster zonder veel Poezij daarbij te voegen een Paradijs genaamd worden'.

De oude Beemster Pastorie.

De fraaie buitenplaatsen der Amsterdamsche particiërs, die, destijds over geheel Kennemerland verspreid, de bewondering van vreemdelingen wekten, om hare kunstige terrassen en vijvers, hare marmeren beeldhouwwerken tusschen sierlijk geschoren heesters, haren rijkdom van zeldzame bloemen en planten, hare berceaux en lanen met schoone vergezichten, hare tooneeldecoraties en pavilloenen, - een voorbij gegane pracht, waarvan de heugenis wordt bewaard door de kopergravures van Hendrik de Leth in *Het Zegenpralent Kennemerland,* - zijn in de Beemster thans alle gesloopt. Hier en daar herinnert enkel nog

een sierlijk hek met een monumentale poort voor eenen ongebruikten oprit aan vergane grootheid. Maar onveranderd strekken zich nog altijd in hunne onafzienbare lengte uit de rechte lanen; en in de zoogenaamde ‘Buurt’, - verkort voor Kerkbuurt, - staat nog altijd vlak bij de fraaie kerk, met haren statigen opgang in 18de eeuwschen stijl, het huis, dat van 1666 tot 1876, dus ruim twee eeuwen lang, de pastorie der Hervormde Gemeente is geweest en als zoodanig van het jaar 1730 tot 1777 de woning van den predikant Wolff. Verdwenen zijn

> ...de breede linden,
> Die voor mijn lage woning staan,

waarvan Elizabeth eens zong[1)]; maar behalve dat in de tweede helft der vorige eeuw de zitkamer aan de voorzijde werd uitgebouwd en een dakkamertje aan den voorkant verrees, bestaat het stevig gebouwde pand met zijn den tand des tijds trotseerend gebindte nog geheel zooals wij het kennen uit de beschrijving, die Elizabeth zelve er op zoo menige plaats in hare geschriften van geeft. Door dezelfde eikenhouten voordeur komt men in de smalle gang en vindt daar rechts een klein vertrek en links de huiskamer, ter zijde waarvan men met eene optrede in het studeervertrek komt. Met de zware eikenhouten wenteltrap, welker opgang zich tegenover den ruimen kelder bevindt, bereikt men den zolder en aan de achterzijde daarvan het celletje met het uitzicht over den tuin en de Beemstervelden, dat eenmaal Elizabeth's geliefkoosd verblijf was. Daar, schrijft zij:

> Daar zijn mijn kaarten, printen, boeken,
> 'k Heb daar het schoonste Landgezicht.
> 'k Hoef nooit naar iets te loopen zoeken,
> Wanneer ik schets, of lees, of dicht.
> 'k Heb al dat goedje op mijne Kamer,
> Daar ik mijn meeste dagen slijt.
> Hier's geen vertrek mij aangenamer,
> Terwijl mijn hof mijn geest verblijdt[2)].

Daar ontving zij af en toe enkele bevoorrechte bezoekers; daar be-

1) Beemster Winter-Buitenleven. II.
2) Beemster Winter-Buitenleven. II.

waarde zij haar *Atlas*, hare steeds aangroeiende verzameling van platen, portretten en afbeeldingen van allerlei aard, meest haar door bevriende handen toegezonden; daar bergde zij haren boekenschat; daar trok zij zich terug om te peinzen en te dichten.

‘Mijne dagen vloeijen voor mij zelf zoo stil en eenparig voort’, schreef zij aan een vriend. ‘Ik heb door eene goede directie & een excellent slag van een meid, bijna niets te doen, dan mij te oeffenen & door eenig handwerk mijn vermoeid hoofd wat rust te geeven. Ik kan dus. met orde leerende, veel afdoen & eene vaste memorie doet er mij 't nut van smaken’[1]. In hare *Dankbetuiging aan de Eenzaamheid* geeft zij ons een overzicht van de ontzagwekkende massa lectuur, welke zij omstreeks dezen tijd met hare onverzadelijke leeslust verslond:

'k Vraag Leibnitz' oordeel en neem proeven bij Nollet.
Nu hoor ik Foster 't ongeloof met vrugt weêrleggen:
Dan kan ik Maupertuis en d'Alembert staag spreeken;
Hier wordt mijn ziel gesticht door Tillotson en Branden.
Hoe naarstig, Venema, kom 'k hier bij u ter kerk.
Racine! gij verrukt me, ik voel mijn hart geraakt;
Corneille ontzet me, Crébillon houdt me opgetoogen.
De weergalooze Pope en zagte Waller woonen
Met Rowe en Carter in mijn stille lettercel.
In 's lands geschiedenis word ik hier onderweezen
Door Hooft en Wagenaar; ik hoor du Thou, Rapin;
'k Lees Hume steeds met lust, - en nooit genoeg geleezen,
Voortrefflijk Copiist der menschen, mijn Molière!

Daarbij ging zij toch ook met hart en ziel op in haar ambt van dorpsdomineesche en was zij eene altoos welkome gast op de boerenhoeven.

Ik kan puur naar de Buurt verlangen,

schrijft zij in haar Beemster-Winterbuitenleven,

Als ik er eens in lang niet was;
'k Word overal om 't gulst ontvangen;
'k Ben hier zo vrij wat in de kas.

1) Brieven. pag. 27.

'k Neem zelf een stoel en zet mij neder,
Aan Moeders zijd', wel dicht bij 't vuur.
En 't is: ‘Kijnd, zien we jou reis weder?
Wat wil je nou? doen jou natuur
Toch vrij bescheid. Er moet iets weezen.
't Zou aêrs te nietemijtig zijn.
'k Zei jemesdagen toe men Trijn:
Zou onze Juffrouw niet reis komen?
't Is nou al reedlijk gnap te gaan;
Ik heb er in gien tijd vernomen.
En kijk, déér kom je zelf nou aan.
Kom, hart, nouw mot je mit ons eeten.
Jij lusten onze boerenkost.
Wij zullen 't Doomni zeggen léten
Dat jij hier binnen; zie hij most
Aêrs ongerust zijn.’ Kan ik 't schikken
Dan ‘doen ik mijn natuur bescheid,’
'k Zit anders eenige oogenblikken,
En zeg maar, ‘dat dit nu niet vleit.’
Ik moest een rechte steiloor wezen,
Gaf ik mijn luidjes geen bescheid,
Of ik gelaakt word of geprezen,
Ik leef in mijne eenvoudigheid.
'k Ben recht geschikt voor 't buitenleven,
Dat ongemaakte is juist mijn zaak;
Die zich hier zotlijke airs wou geven,
Hadt hier noch achting, noch vermaak.
Ook mijn humeur zou 't niet gehengen,
Dat houtige was mij een plaag....

‘Naauwlijks in de Beemster gekomen en gelegenheid hebbende om mijnen smaak van het Buitenleven volkomen te voldoen, begon ik eerst regt op mijn dreef te raken en ik schreef, of 's Lands welvaart er van afhing’[1)], verhaalt Elizabeth ons; en in 1763 verscheen de eerste bundel van hare hand: *Bespiegelingen over het Genoegen*, een leerdicht, ten betooge, dat genot van aardsche dingen geen bestendig genoegen kan verschaffen; maar dat een blijvend genoegen alleen wordt verkregen door deugdsbetrachting.

1) Brieven over Onderscheiden Onderwerpen. III. pag. 98.

De vergenoeging, die uw geest tracht naar te spooren,
Ontstaat door Deugd, die uit de Wijsheid wierdt gebooren.
Zij is het, die den geest een edele blijdschap schenkt,
Die nimmer afneemt, door geen wroeging wordt gekrenkt,

en, gaat de schrijfster voort, best wordt gesmaakt bij het leven in de vrije natuur. ‘Dichtres der Natuur’, noemde zij zich niet zonder trots; en het zijn inderdaad schoone verzen, waarin zij hier eenen Hollandschen zomerdag beschrijft, verzen, die nog slechts met een enkel woord herinneren aan den toen gebruikelijken conventioneelen toon, waarin bijvoorbeeld bij haren slechts weinig ouderen tijdgenoot Cornelis Poot te midden van onze vlakke weilanden

.... een levendige vliet
Van de steile rotsen schiet,

of ons uit het leven van eenen Hollandschen boer in allen ernst wordt medegedeeld:

't Herfstsaizoen, vooral te danken,
Snijt hem druiven, perst hem most,
Most, die slechts wat moeite kost;
Hemelwaerde wijngertranken
Vullen dan met wijn zijn ton;
Onlangs schutten ze ook de zon.

Ook Elizabeth Wolff meent bij het begin harer schildering van den dageraad nog te moeten gewagen van bergen en beken; maar fijn opgemerkt en zuiver Hollandsch is dan toch wat er na die eerste regels verder volgt:

Nu rijst de Dageraad al meer aan 's hemels bogen,
De schimmen wijken, door haar luister, voor uw oogen.
Nu ziet g'een Tooren, straks een Bosch, een Berg, een Beek,
Een Weg, een Akker, daar ontdekt zig d' heele streek!
De wakkere Haan laat zich intusschen lustig hooren.
Maar 't slaprig menschdom laat zo vroeg zijn rust niet stooren;
Onkundig van het zoet, dat u de morgen geeft,
Verslaapt het iet, waarvan de geest geen denkbeeld heeft.
De lucht is stil; alléén een vlucht van Nachtegalen,

Reeds bezig om u op hun Luchtmuziek t' onthalen,
Bewegen zich. Hoe treft hun schoone zang uw oor!
Hoe wordt uw ziel verkwikt door dit verblijde Choor!....
Daar komt de Landman, die zijn afgesloofde leden,
In d' armen van den slaap versterkt heeft, veldwaarts treden...
De Werkman, torsende 't gereedschap op zijn schouders:
De kleine knaap al reê behulpzaam aan zijn ouders:
Het gantsche dorp, zo ver uw oogen kunnen zien,
Raakt nu als op de been, niet ongelijk de Bien,
Die nijvre diertjes, die op bloem en bladen zweven,
Om aan de Maatschappij hun kunstig werk te geven,
Het rein en nuttig Wasch, de geurge honigraad....
Straks zal de schone Zon in 't blozend Oosten pralen:
Hoe gloeit de zuivre lucht door 't levend goud der stralen,
Die reeds gebogen, door den Dampkring, ons gezicht
Verblijden. Maar daar rijst de Zon: wat grootsch gezicht!
Wat herelijke glans! wat overschone kleuren,
Gloeit van die wolken! ô wat aangename geuren
Verspreidt het groeizaam veld, en edel bloemgewas!
Hoe strekt deez' heldre beek de Zon een spiegelglas!
Hoe blinkt de morgendauw op blaên en bloesemknoppen!
Het edelste gesteent' vertoont zich in die droppen,
De zuivre peerel en de heldre diamant;
Hoe lacht u alles aan! hoe groent het klaverland!
Hoe wordt uw dankbaar hart getroffen door de schoonheid,
Die zich aan alle kant zoo luisterrijk ten toon spreidt...
Maar als het zonnelicht zijn koesterende stralen,
Nu met meer krachten uit het middag-punt laat dalen,
Dan biedt het vriendlijk loof u zijnen lommer aan.
Hoe vrolijk ziet ge uw Vee door groene beemden gaan.
Gij telt in 't grasrijk veld uw zuivelrijke koeijen,
Gij ziet, hoe dagelijks uw emmers overvloeijen...
Hier springt de welige Os, ginds komt met lome schreden,
De Koe, herkaauwende, door 't malsche klaver treden,
Zie, zie de Lammertjes ginds dartlen in het veld....
Nu daalt de schone Zon allengs in 't schemrig Westen.
Ik zie u op haar glans opmerkende oogen vesten.
De schaduw wordt verlangd; het windje loopt langs 't kruid;
En deelt aan alle zij gewenschte koeltjes uit:
Het dartelt in het groen, en speelt in vliet en stromen;

De Vogels, zingens moê, ontwijken in de bomen,
Alleen de Nagtegaal verheft zijn orgelkeel,
Hij zingt zijn avondlied in 't lomrig Bosprieel....
Hoe gloeit onze avond-kim door 't vuur der zonnestralen!
Dat zo, zo daadlijk, schijnt in 't golvend zand te dalen.
Daar zinkt de dachtoorts, en verheugt door haren glansch,
Een ander volk. Het wordt nu morgen aan hun trans.
Hier schikt zig 't al ter rust, elk staakt zijn bezigheden;
Daar noopt de dageraad hen tot het werk te treden.
Als 't heerlijk zonlicht weêr aan onze Oost-kim praalt,
Dan is het, dat de Nacht in die gewesten daalt.
Nu blinkt het firmament door duizend, duizend lichten.
Het sterrenheir, dat voor den gloed der zon moest zwichten,
Praalt met de Maan nu aan den Hemel. 'k Zie uw oog
Staart op het schittrend goud der hemelblaauwe boog,
Daar gij uw zelf verliest in uw bespiegelingen.
Een heilige eerbied voor den Schepper aller dingen
Bezielt uw binnenst', op 't ontzachelijk gezicht
Van zoo veel zonnen, die door hun verbazend licht,
Uit hunne transsen, door geen Newton af te meten,
Zich tonen aan uw oog....

Elizabeth had in hare Voorrede bij dit gedicht verklaard: ‘trachtende van verre te treden in de sporen van die groote dichteressen, die de verstandige en deugdlievende waereld verplicht hebben, door de uitgave haarer werken, hope ik van geene verwaandheid beschuldigd te zullen worden. Mijn oogmerk is alleen de vermogens mijner ziel aan te leggen tot nut mijner waarde medeschepzelen; en niet om mij dwaaslijk te verheffen tot den hoogen rang, waartoe eene de Neufville, eene van Merken gestegen zijn. Ik beken openhartig, dat ik mijn werk make, om mijn werk te schoeien op haren leest; dog ben te wel bewust van mijne minderheid, om immer tot eenige laatdunkende gedagten te vervallen, die haar Ed. tot kleinagting en mij tot veragting zouden kunnen strekken’. Maar haar talent was er niet een, dat zich liet schoeien op anderer leest. Het bleek uit wat nu verder in snelle opéénvolging verscheen: *'s Lands Vreugdegroet bij gelegenheid van den 16^{den} Verjaardag van Prins Willem V*, *Eenzame Nagtgegedachten over den Slaap en den Dood;* eene vertaling van Dr. Blair's *Gedachten over het Graf* en *Bespiegelingen over den Staat der Recht-*

heid, altemaal stukken, waarin zij haren weg al tastende zocht. Van het laatstgenoemde werk verklaarde zij later: ‘Hoe gaarne ontknarpte ik den uitgeveren één stuk! en wel die misselijke olipodrigo, die ik voor twintig jaren goed vond Staat der Rechtheid te noemen. Dat ellendig stuk ligt mij als lood op het hart...[1]. Eer het mijn tijd was, heb ik mij vertoond op het moeilijk tooneel der Dichtkunde... 't Is een bedroefd ding, dat wij gedurende de eerste twintig jaren onzes kunstleevens niet, als minderjaarigen, staan onder de nutte voogdije van het een of ander magtig stemmig en magtig naauwziend mensch’[2]. Het is waar: zij had haren echtgenoot, wiens oordeel en smaak alleszins berekend waren om haar ten gids te zijn; maar omstreeks dezen tijd, circa 1765, was zij verward geraakt in verwikkelingen, die tot zelfs de goede verstandhouding in haar huwlijksleven dreigden te verstoren.

Aanleiding er toe was een dier onstuimige vriendschappen, die Elizabeth Wolff telkens op nieuw placht op te vatten, tot zij eindelijk in Aagje Deken de wederhelft vond, die rust en eenheid gaf aan haar werken en denken. Ditmaal gold het den omgang met een jonge vrouw, wier verwanten de rechtzinnigheid der Beemster predikantsvrouw wantrouwden. Een dergelijk wantrouwen, dat haar herhaaldelijk trof, bevreemdde Elizabeth niet. ‘Redelijk & vrij denkende over de Christelijke godsdienst, & tegelijk *sterk* sprekende *voor* de Revelatie, kan het mij niet vreemd voorkomen, dat ik bij vele menschen verdagt en gehaat, ja zelf met *kleinachting* begroet zal zijn,’ schreef zij eens aan eenen vriend[3]; maar daar ‘de estime & het applaudissement van *redelijke Christenen* haar waarachtig *but* was,’ naar zij in dien zelfden brief dan verder verklaart, wondde die beschuldiging van onrechtzinnigheid haar toch. Zij had getracht, er zich tegen te dekken door hare *Bespiegelingen over den Staat der Rechtheid* te doen verschijnen onder ‘voorgaande Visitatie en Approbatie der Eerwaarde Classis van Edam’. Maar het had niet mogen baten. ‘Met den fraaijen naam van deisterij, of wat er op uitgaat, heb ik des lange boek gestaan...men vond hiertoe eenigen schijn, dewijl ik zeer aanhoudend gebrouilleert was

1) Walcheren. 2de druk. Voorrede.
2) Lier- Veld- en Mengelzangen. Voorrede.
3) Brieven. pag. 41.

over de approbatie, die mij door den eenen visitator geweigert wierd', lezen wij in het schrijven, gedagteekend 21 December 1765, waarmede de door Dr. Johs. Dyserinck bezorgde uitgave harer brieven geopend wordt. Wij willen dit schrijven hier grootendeels overnemen, omdat het een karakteristiek licht werpt op destijds in gezinnen heerschende toestanden, die Elizabeth in hare latere geschriften zoo scherp heeft gehekeld, maar blijkens het hier behandelde naar het leven heeft waargenomen en geteekend.

De verdenking van onrechtzinnigheid dan had de verwanten van Elizabeth's vriendin deze doen dwingen, de verhouding met haar af te breken; maar, zoo lezen wij in dezen brief: 'die jonge juffrouw & ik', - de naam wordt niet genoemd, - 'hebben alles verdragen, wat men verwagten kan. Dog ik kreeg de schuld als haar eene veragting voor den Godsdienst hebbende ingeboezemt, die, quasi vero, een streng verbod in onze wekelijksche correspondentie moest te weeg brengen, opdat wij, jonge lieden, elkander niet verdorven'. Elizabeth liet zich echter niet afschrikken, maar hield de briefwisseling aan. ''t Word', lezen wij verder, 'door den Do. met veel deftigheid aan de familie overgekakelt'. Ds. Wolff wilde dus niet, dat zijne echtgenoote eene correspondentie aanhield, die door de familie der andere betrokken persoon ongewenscht werd geacht. Maar Elizabeth gaf geen kamp; '& mijn vriendin', verhaalt zij, 'heeft eindelijk den moed te zeggen, dat zij niet kan besluiten mij te abandoneeren, als niet dan goede & eerlijke sentimenten ontfangende, & dat onze Correspondentie onschuldig was, rakende nog mijn man, nog hare familie. Haar jongeren broeder is juist in die strubbeling thuis; zijnde het Vacantie. Zijne zuster zelfs in haar persoon zeer mishandeld ziende, neemt een peerd, & vliegt na mij; om mij, die van dit alles niets wist, kennis te geven. Hij meld mij alles, & tegelijk, dat zijn Vader in zo eene woede was tegens mijne Vriendin, dat zij niet onder zijne oogen dorst te komen, en dat zijne twee kwezelzusters hem geduurig al meer agiteerden. Ik resolveer, met *toestemming van mijn man*, met den jongeheer mede te gaan; op hope dat ik zijnen Vader, (die een te braaf man is om fijn te wezen!) zoude bewegen, eens nader te onderzoeken wat er van de zaak is. Enfin ik ga me. Ik wende alles, dog vergeefsch aan, om de reden bij hem te introduceeren; overladen met affronten, dreigementen & enige liefderijke vervloekingen,

keer ik terug, Den student wordt verboden mij thuis te brengen. Ik kon geen ses uuren alleen rijen. De Chais was er, hij had het mijn man belooft. Ik moest naar huis, hij waagt het des, mij geen dishoneur aan te doen, die so veel voor zijn zuster had gedaan. De gevolgen zijn deze. Mijne Vriendin, wilde zij door haare fijne gezusters, zeer Christelijk de harsens niet zijn ingeslagen, moest vlugten; zij vlugt bij haren oudsten broeder... Van dit voornemen wist ik zo weinig, dat ik nog dien eigen dag een paquet boeken etc. aan haar zond. Zij arriveerde hier (onderweg naar haren broeder) des avonds 10 uuren, mijn man was juist in Zuid-Holland. Zij verhaalt mij de hele zaak. Ik tracht haar nog te bewegen om niet te gaan... Ben ik nu te beschuldigen, dat ik een nagt logement gaf aan mijne vriendin, in zulke occasie? Verdien ik voor het uitvaagsel der natuur uitgemaakt te worden, omdat ik met geld & raad & in persoon haar, mijne vriendin, die verongelijkt wierd, hielp? niet om haar ouders te verlaten, maar om eene duurzame vrede uit te werken? te meer daar ik tot dien avond volstrekt onbewust was van dien desperaten pas?... Onderwijl sta ik in huis en door de hare allerlei smarten uit. Ja, men heeft de godloosheid om mijn man wijs te maken, dat ik den student geld heb aangeboden ter uitvoering van onteerende oogmerken... Ik heb hem geld geleent, ja, dat is waarachtig; doch *voor zijne zuster*. Hunne boosheid gaat zo verre, dat zij van mij spargeeren, dat ik met een officier door ben, & daarop, dat ik door mijn man in Alkmaar ben vastgezet. Schoon zij weten, dat beide leugen is. In de grootste slingering van gedachten zijnde, hoore ik, dat de Jonge Juffrouw is gerestourneerd, dat zij met een jongheer uit Gron. de bruid word, dat alles in vrede is, dat zij aan onze vrienden gezegt heeft: “lk heb Betje nu niet meer nodig; onze vriendschap is uit”. *Ik kan dat niet geloven*, ik ondersta het nader; 't is zo ... Die snode behandeling treft mij te gevoeliger omdat zij mij aankomt van die Persoon met wien ik in de allervolmaakste Vriendschap geleeft hebbe, & die ik een attachement aan hare belangens getoond heb, dat haar moest overtuigen, hoe onverantwoordelijk haar gedrag tegen mij is’. Elizabeth vorderde nu terugbetaling van de som, die zij, buiten voorkennis van haren echtgenoot, uit haar eigen fortuin aan hare vriendin had voorgeschoten. Maar het antwoord luidde: ‘indien ik meer brieven zond, zouden mij die ongeopent worden toegezonden’. - ‘Ik ben echter’,

gaat Elizabeth voort, ‘niet in staat iets te doen, zo ik mijn man niet kan persuadeeren, mij recht te doen’. Maar Ds. Wolff wilde haar zijnen bijstand niet verleenen, om hare vriendin over uitkeering van het geleende in rechten aan te spreken. Hij weigerde, de hand in dit wespennest te steken; misschien wel omdat Elizabeth, naar ons uit haar schrijven blijkt, toch al meer, dan hem lief kon zijn, over de tong was gegaan.

Elizabeth wendde zich eindelijk met blootlegging van al deze bijzonderheden tot den destijds beroemden Amsterdamschen advocaat Hermanus Noordkerk met de pertinente vraag: ‘heeft eene vrouw magt en regt om, zonder assistentie van haren man, schulden in te vorderen door haar uit eige beurs geschoten?’ Het antwoord van dezen rechtsgeleerde kan uit den aard der zaak niet anders dan ontkennend hebben geluid. Maar blijkbaar heeft hij Elizabeth toch ook weten te bewegen, om te berusten in de handelwijze van haren echtgenoot, er haar op wijzende, dat er aanleiding voor haar was, het reeds hoog te waardeeren, dat deze haar volle vrijheid van beschikking over haren eigendom had gelaten. Want Elizabeth's verzoek om advies, blijkens den vormelijken zakentoon tot eenen persoonlijk onbekenden raadsman gericht, leidde tot eene blijvende vriendschappelijke verhouding. Het zal dan ook wel deze moeilijkheid, en niet, zooals Dr. Johs. Dyserinck meent[1)], het gebeurde met den vaandrig Gargon zijn geweest, waarop zij zinspeelde, toen zij in later jaren aan Mr. Noordkerk schreef, ‘ik weet, dat gij mij kent, & dat ik zeker bij u blijf, die ik was, sinds een ongelukkig leven mij bij u heeft bekend gemaakt’[2)] en toen zij zong in den *Lijkzang* op den haar tot eenen onvergetelijken vaderlijken vriend geworden man:

> Daar vuile Laster en de Logen mij verzelden,
> Vloot ik tot Noordkerk en die Noordkerk werd mijn Vrind.

Hermanus Noordkerk (1702-1771) was een bekwaam rechtsgeleerde en een onvermoeid strijder voor waarheid en recht; toen vooral vermaard om zijn pleidooi voor het recht ‘op redelijke vrijheid van godsdienst’ in zake de veroordeeling wegens ketterij van zekeren Willem Deurhoff om diens uitlegging van het boek Job. Van ingrijpende beteekenis is

1) Dr. Johs. Dyserinck. Van en over Betje Wolff. De Gids. 1884.
2) Brieven. pag. 61.

de omgang met dezen man voor de geheele ontwikkeling van Elizabeth Wolff naar geest en gemoed geweest. Hij stemde haar tot zachtheid en geduld, liefde en vergevensgezindheid. ‘Wraak is zwakheid’, was zijn stelregel en bij zoo menig voorbeeld uit zijn veeljarige praktijk, met vrucht door hem ten goede toegepast, leerde hij haar, zich verheffen boven kwaadsprekendheid; de ondervonden nijd, hoon en laster vergeten en vergeven. Noordkerk gaf haar ook de vrije beschikking over zijne rijke bibliotheek, die geregeld door hem werd aangevuld met wat er belangrijks verscheen op ieder gebied. Elizabeth met haren onverzadelijken leeslust maakte er een dankbaar gebruik van en niet minder ook van Noordkerk's oordeelkundige voorlichting, die haar leerde lezen met oordeel des onderscheids. Aan zijne beoordeeling onderwierp zij gaarne de eerste bewerking harer gedichten. Vele dezer ontwerpen en proeven, die dan later, meest in gewijzigden, verbeterden vorm, het licht zagen, zijn met eenige nog onuitgegeven dichtstukken bewaard gebleven in eenen bundel, thans eigendom van het Provinciaal Zeeuwsch Genootschap. Daarbij bevindt zich ook nog eene eigenhandige teekening van Elizabeth, waarop deze zich zelve heeft afgebeeld, aan haar werktafeltje rustig met eenig naaldwerk bezig, ofschoon allerlei monsters haar van verschillende kanten komen bestoken; en daaronder:

De sterfling, die zijn hart de Deugd heeft toegewijdt,
Begeert geen schatten; vreest Fortuin, nog Dood, nog Tijd.
Geen Armoê, geen Geweldt, geen Min kan hem doen beven,
Die 't voorschrift volgt ons door de Reden voorgeschreven.
Geen stand, geen Jaren zijn verstoken van 't genot
Der ware Wijsheid, dient m' eerbiedig zijnen God.
Beemster. 14 Maart 1766.

Hoe hoog Elizabeth Noordkerk's omgang waardeerde, blijkt het best uit het feit, dat hare brieven aan dezen geheel vrij zijn van den al te lossen, uitbundigen toon, die zoo vele harer brieven aan anderen ontsiert; de brieven aan Noordkerk gericht, kenmerken zich allen zonder onderscheid door eenen toon van eerbied en vertrouwen, In het denkelijk laatste schrijven, dat zij hem heeft kunnen doen toekomen, gedagteekend 23 September 1771, lezen wij: ‘ik danke, nevens u, God voor zoo veele aangenaamheeden als ik geniet boven zo veele anderen & wie weet wat best voor ons is dan van agteren bij ondervinding? Dit is zeker,

als wij in weerwil onzer eigen zwakheden Gods wetten zo veel in ons is doen & meer & meer pogen te doen, dan zijn de onaangenaamheden onzes levens geene straffen; dit is genoeg om wel te vreeden den weg naar den Hemel te bewandelen. Daar hoope ik u te vinden, dewijl

Eigenhandige roodkrijtteekening van Elizabeth Wolff-Bekker.
Eigendom van het Provinciaal Zeeuwsch Genootschap.

het denkelijk is, dat ik u zal overleeven; dog de grootste eer & 't grootste genoegen mijns leevens zal altoos ontstaan uit het vleijend denkbeeld dat gij mij lief gehad hebt'.

Haar werk won onder dit alles aan diepte en bezieling, en begon opgang te maken; vooral haar *Walcheren* vond warme bewonderaars.

‘'t Was voor mijn ouden Vader een hartelijke blijdschap te zien, dat mij door zo veele fatsoenlijke lieden bezoek werd gedaan’, schreef zij in Juli 1769, toen zij nog eens hare familie in Zeeland bezocht, niet zonder heimelijken trots aan den advocaat Noordkerk. ‘Ik voor mij ben zo wel overtuigt, dat ik *nog zeer weinig beteekenen kan*, dat het mij alleen encourageert om het verder te brengen’. Nog meer dan haar gedicht *Walcheren* trok haar bundel *Lier*-, *Veld- en Mengelzangen* de aandacht om de daarin voorkomende beschrijvingen van natuur- en buitenleven; als bijvoorbeeld in den *Winterzang* met den aanhef:

't Is koud, de sneeuwvlok vliegt, wij krimpen om den haard;
Breng hout, stook lustig op, nu dient er niet gespaard.
De dag kort merkelijk, de velden slaan aan 't kwijnen,
De lugt is dik en graauw, de zon vergeet te schijnen;
Mijn laage wooning schudt door 't stormig winterwêer:
Het vee blaat op den stal; de barre winden loeijen;
Men ziet geen kruid noch lover groeijen....

of in den *Brief aan Vredemond*, geschreven tijdens een uitstapje naar haar vaders buiten ‘Altijd Wel’:

Ik zag de zon in vollen glans
Herrijzen aan den heldren trans;
Ik pinkoog nog door haare stralen;
  Al wat ik zie, is kleur en vuur;
  Hoe juicht in dit volzalig uur
De schelle stem der nachtegalen!

't Ontwaakt gevogelt' zet zich blij,
Als 't waar, om 't naast en 't digst bij mij;
Ja, lieve Schepzels! gij zijt veilig....
  Komt nog al nader... vreest mij niet...
  Mijn tedre hand dreigt geen verdriet...
Geloof m', ik acht uw vrijheid heilig.

Het windje, dat de roosjes streelt,
En balzemrijke kusjes steelt,
En lekkre dauw zuigt van haar blaadjes...
  Sus! lieve Zefier! vreest gij niet,
  Dat Flora eens dit dartlen ziet?
Verschuil u in dees duistre paadjes.

of in de Veldzangen *Jacob* en *Rachel*. Omstreeks dezen tijd leverde zij ook bijdragen in een bundel *de Grijsaard*, die, van 1767-1769 verschijnend, spectatoriale vertoogen in navolging van van Effen bevatte, en, naar Elizabeth later bekende, 'grootendeels door haar geschreeven was'[1]. Zij teekende hare artikelen in dezen bundel soms in het geheel niet, soms met haar naamcijfer, maar meest met den schuilnaam Sylviana; in den regel gaf zij dezen artikelen den vorm van brieven of samenspraken, waarin het aangenomen karakter meesterlijk werd volgehouden en een talent van uitbeelding werd geoefend, dat later in hare romans tot volle ontwikkeling kwam.

'Ik begin recht *deeg* te krijgen van mijne oeffeningen', schreef zij aan den advocaat Noordkerk[2]. 'Genoegzaam in iedere stad doet zig iemand van aanzien op, die mij zegt, dat ik wel schrijf'. Het verblijdde haar te meer, omdat zij nu meende te mogen hopen op het wegsterven der oude praatjes van vroeger, 'waarom mij zoveel chagrin is aangedaan, & waarom de laster zich niet ontzien heeft mijnen schuldeloozen wandel te bemorsschen...[3] men zal nu niet als voormaals alles durven doen wat in staat is mij doot te chagrineeren... Onze Heer Dijkgraaff heeft uit eige motief bij mij belet gezonden & verzogt familiare conversatie ... Hoe keeren alle waereldsche dingen als men gedult heeft & met een zelfden tred voortgaat op den koninklijken weg'.

Tengevolge van haar letterkundig succes kon zij thans tal van omgangsbetrekkingen aanknoopen, niet enkel met aanzienlijke Amsterdammers, als, om hier slechts één uit velen te noemen, met Frederik Alewijn, destijds dijkgraaf van de Beemster, waar hij des zomers op het landgoed Vredenburg woonde; maar ook met letterkundigen van naam, in de eerste plaats met den Haarlemschen Doopsgezinden leeraar Cornelis Loosjes, een man van smaak en geleerdheid, den oprichter van het tijdschrift de *Vaderlandsche Letteroefeningen;* deze gaf zich veel moeite haar te leeren, taal en vorm harer gedichten te beschaven. Menige welkome gelegenheid tot ontwikkeling van haar talent bood haar ook het verkeer met den zwager van haren echtgenoot, den vermaarden hoogleeraar Hollebeek te Leiden; met diens vrienden, als Ds. Houttuijn

1) Brieven. pag. 128.
2) Brieven. pag. 67.
3) Brieven. pag. 30.

te Hoorn. Een warm onthaal begon zij bovendien te vinden in geletterde kringen, als zij Ds. Wolff vergezelde bij diens bezoeken aan synodale vergaderingen. De terugkeer in den huiselijken kring was dan wel eens wat mat. ‘De menigvuldige beleeftheden te Rotterdam ontvangen (daar wij twee dagen gelogeert geweest) en de divertities op de sinode hebben mij vrij wat gedesipeert, doch nu, nu voel ik weer wat het is geheel alleen te zijn’, verzucht zij in eenen brief van 31 Juli 1769. Want de goede verstandhouding met haren echtgenoot bleef bij voortduring wel wat te wenschen overlaten en dit moet zonder voorbehoud worden gesteld op rekening van Elizabeth zelve; bovendien kwam met de jaren het groot verschil in leeftijd tusschen de beide echtgenooten scherper uit.

Ds. Wolff liet Elizabeth groote vrijheid. ‘Mijn Do. gaat nooit uit’, schrijft zij, ‘maar als Betje gaan wil, is het excellent’. Hij liet zelfs toe, dat zij, de predikantsvrouw, den schouwburg bezocht, vertalingen van tooneelstukken van Diderot en Destouches uitgaf, ja zelfs de kermis niet verzuimde. ‘Onze kermis heeft mij allerlei pleizier geoffereerd’, lezen wij in een harer brieven; ‘wij hebben hier de Fransche Marionetten gehad, de gewasse beelden en wat niet al. Alles heb ik naar gewoonte gaan opneemen & mijn man recomandeerde onze Heeren en Dames met wie ik ging; “Jonges, lacht toch maar niet zo in 't spul, dat de Poppes van haar stuk raaken”. Zie, zo een man is de verstandige, geleerde Ds. van de Beemster; hij gunt zijn vrouw zelfs het vermaak om in een Poppenspul te gaan & diverteert zich des anderdaags met hare potsige vertellingen van het gepasseerde’[1]. Maar het is toch begrijpelijk, dat Ds. Wolff niet altijd smaak had in het druk, uitbundig verkeer, dat zijne echtgenoote onderhield met jongere vrienden, die genoten van hare vroolijkheid, haren dartelen zin; terwijl hare nietigheid van postuur maar al te vaak de aanleiding was, dat zij zelve zich al te groote vrijheid veroorloofde en dat anderen te groote vrijheid namen tegenover haar. ‘Daar is geen partijtje, of Wolffje moet er bij zijn’, heet het in een harer brieven uit dezen tijd. ‘Onze tour is meest naar Sardam met een jagtje. Voorleeden week reeden wij er met een koets & wagen proptvol naar toe; want mij neemen ze maar op den schoot; & dan kijven zij half om mij (de

1) Brieven. pag. 129.

dames meen ik) “nu moet ik mijn Wolffje eens hebben!” is dat geen schaterwerk?[1] .... Lieven hemel ze zijn zo familair met mijn! Ik ben ieders lieve Bet & niemands gevenereerde juffr. Wolff’[2].

‘De vrolijke lustigheid is bij mij de vrucht der Reden, geholpen in 't opwasschen door een genoegelijk temperament’, schreef zij eens aan den advocaat Noordkerk[3]. Maar het was toch al te dikwijls, ‘dat de thermometer harer blijmoedigheid klom tot boven stille vergenoeging’[4]. Want naast den diepen ernst, die den hoofdtrek van haar karakter vormde, en die haar de eenzaamheid zoo lief maakte, (van zich zelve heeft zij eens verklaard: ‘schoon ik zo vif ben als het licht, zo is evenwel mijne ziel geheel ernst; mijne leevendigheid zit slegts in mijn bloed & senuen’[5], naast diepen ernst was haar in het gezellig verkeer eene uitgelaten luchthartigheid eigen, die haar, anders zoo bijbelvast, telkens op nieuw deed vergeten de Paulinische vermaning: *Onthoud u van allen schijn des kwaads*. Zij bedoelde zeker geen kwaad; en zij kon later in volle oprechtheid aan Aagje Deken verklaren: ‘Die God, die mij hoort, wiens oogen mijne gedagten zien, weet, dat ik, door Zijne Genade & door eene allergelukkigste gesteldheid geholpen, nimmer de wetten der Deugd hebbe overschreeden. Hierop wagt ik zeer bedaard mijne laatste oogenblikken af! & zo ik u mislei op dit allergewichtigst point, zij er geen zegen voor mij... Mijn hart is nooit afgedwaalt, dan voor zo ver ze dit met mijn Natuurgenooten gemeen heeft. Schuldig zijn wij alle voor het Heilig Wezen; hiervan spreek ik niet; ik spreek van overtreedingen, die mij uwe agting zouden onwaardig maaken’[6].

Als zij in haren *Brief aan Vredemond* dezen, namelijk den Haarlemschen Doopsgezinden predikant Loosjes, noemt den

> vriend,
> Die al mijn zielsgeheimen weet,

dan mag hierbij veilig enkel aan eene poëtische fictie worden gedacht,

1) Brieven. pag. 176.
2) Brieven. pag. 88.
3) Brieven. pag. 45.
4) Brieven. pag. 157.
5) Brieven. pag. 150.
6) Brieven. pag. 163.

daar het niet waarschijnlijk is, dat iemand, die het hart zóó op de tong droeg, veel ‘zielsgeheimen’ zal hebben gehad. Als zij dienzelfden Ds. Loosjes noemt ‘den Vredemond mijner Poësi, aan wiens Onderwijs ik mijn geheel Geleerd-weezen ('t zij dan klein of groot) schuldig ben’[1], dan was dit zeker alleen, omdat het nu eenmaal aan de menschelijke natuur eigen is, ver weg, buitenshuis, te zoeken wat men tehuis voor de hand heeft liggen; maar het kan toch niet aangenaam zijn geweest voor Ds. Wolff, die alleszins bevoegd was, zelf zijne echtgenoote bij haren letterkundigen arbeid voor te lichten. Elizabeth maakte zich zeker ook alleen maar vroolijk, als over een dier plompe grappen en oudvaderlandsche plagerijen, waarvan een vorig geslacht niet afkeerig was, als hare Goudsche vrienden, de Heer en Mevrouw de Moor van Immerzeel, bij wie zij eenigen tijd te gast was, haar schrijven, gelijk zij ons in een harer brieven mededeelt: ‘Mevrouw de Moor zegt, of liever schrijft mij: “Onze Armiaan” (namelijk Ds. Abraham Amijs van Gouda)[2] is so over de huizen heen op zijn Betje gecharmeert, dat hij alleen de dood van zijn collega afwacht om een partijtje tête à tête te proponeeren. Ja, kindlief, hij heeft mij zijne confidente gemaakt en ik zeg dat ik er zeer content mede ben. Heere liefje, hadden wij u eens hier uit dien “slijk onreine”, zooals gij uwen laatsten dateert. O! 't is zulk een lieven man! Moortje zei, dat gij net de vrouw voor zijn grooten vriend zijt en ik zeg het ook, niet uit zucht om Echo te speelen, maar waarlijk & ter goeder trouw. Er is wat te doen met dat orlogebantje; Betje, zo waar als wij beiden vijanden van hypocrisie zijn - hij heeft het gekust & zeide nog, dat lieve hartje! wat denkt ge van zo eene dame? O, ik heb ze zo lief als d' appel van mijn oog.’ Wat later liet Elizabeth er nog op volgen: ‘De Gouwenaars en Gouwenaarsters plaagen mij verbruit met de conquête die ik op hunnen Pfarherr gedaan heb, & dit diverteert ons door leevendige invallen (blijvende ik het antwoord niet schuldig) & vrolijke aanmerkingen’[3].

‘Eene plaagpartij is mij een fête’, heeft Elizabeth eens bekend[4].

1) Brieven. pag. 101.
2) Brieven. pag. 29. Zie de noot van Dr. Johs. Dyserinck.
3) Brieven. pag. 67.
4) Brieven. pag. 271.

Maar bij dit al te onomwonden schertsen over een mogelijk tweede huwelijk na den dood van Ds. Wolff werd

> Het prikklend zout der schertserij,[1)]

waar zij zoo verzot op was, toch wel wat al te rijkelijk gesprengd. Het was ook spelen met vuur, als de levendige, geestige vrouw in den omgang met hare talrijke vrienden zich liet gaan op de gedachte: ‘'t is een charmant plaisir voor eene jonge vrouw, in de waereld komende, de homages te ontfangen van elk polit man, & zo vrij te blijven als een boeremeid, die niet weet, dat er een Cupido (except in haar liedeboek) op de waereld is.... Ik ben Achilles' weerga, onkwetsbaar, ook denk ik door onverschilligheid genoeg *verstaalt* te zijn, om te zeggen: ook aan mijn hiel’[2)]. Trots het smartelijk leergeld, dat zij reeds had betaald, lachte zij onbekommerd om wat ergdenkende lieden meenen mochten. In eenen gefingeerden brief van baker van der Treuselen laat zij deze, sprekende over de ‘Beemster Domineesjuffrouw’ van deze verklaren: ‘Ja, men Heer, het mensch wordt danig gelasterd, & ze zeggen dat zij 't met de lange Loosjes houdt; maar ik geloof er niet aan, want ze gaat altijdt Zondags ééns te kerk en ze houdt magtig veel van alle braave menschen’[3)]. Maar toch haar gedrag moest tot onwelwillende beoordeelingen aanleiding geven en dit was te bedenkelijker, omdat Ds. Wolff zijne echtgenoote oprecht en hartelijk liefhad, gelijk Elizabeth ook zeer goed wist. In den zoo even aangehaalden brief van baker van der Treuselen staat ook nog: ‘De Do. is droevig mal met 'er, & 't is al goed wat zijn lieve Betje doet, al was 't averegs verkeerd’; en in den vermakelijken brief in bijbelstijl,[4)] waarin zij Ds. Loosjes in 1760 haar herstel uit eene zware krankheid meldde, schrijft zij van haren echtgenoot; ‘De Priester nu was als eene die radeloos is; want zijne hope was als het huis der Spinnekoppen, van wegens mijne behoudenisse. Toen riep hij tot den medicijnmeester, behouw haar, en ik zal u de helft mijns goeds

1) Brief aan Vredemond.
2) Brieven. pag. 41.
3) Brieven. pag. 113.
4) Zendbrief Elizabeths, welken zij gezonden heeft aan Cornelis, bijgenaamt den Strengen.

geeven. ô Mijne Vrouwe, wie zal mij vrolijk maaken, als ik om u in 't zwart gaan zal? Is zij niet de vreugd mijner oogen, ende is zij niet de troost mijner grijzigheid?' En toen zij herstelde, verhaalt Elizabeth verder, 'was de Priester als eenen man aan wien men zegt: Ziet. U is een Zoon geboren'. Maar Elizabeth wist tevens zeer goed, dat haar echtgenoot niet vrij was van jaloerschheid. Want in dienzelfden brief vermeldt zij ook, dat toen de 'jonge zanger', (namelijk de dichter Gerrit van der Jagt te Zaandam, wien zij als Ernst eenen dichtkundigen brief wijdde) voor haar verscheen om haar en zich zelven geluk te wenschen met haar herstel, in de ziel van haren echtgenoot 'opstond de jalouzie, die 't harte verteert en het huis afbreekt en niet vertrok voor dat de jonge zanger was heen gegaan. - Doch gij, die de geheimenissen mijner ziele kent', gaat zij voort, 'weetet dat dit zeer ongegrond is, ik bemin hem zooals men eenen Broeder bemint, van weegens de goedheid zijns harten en veelheid zijnes verstands.' En bovendien, zoo besluit zij, 'hij nu hoorde naar mij, ende ging heenen en kwam niet weder'.

Maar de indruk was toch gemaakt en wat wonder, dat de gevolgen niet uitbleven: dat Ds. Wolf bij tijden het huiselijk samenzijn met haar moede werd. 'Mijn man gaat weer zonder mij te waarschuwen, veel minder te vraagen of ik mede wil, eene week of drie naar zijne familie! Wat zal ik doen dan door geduld en inschikkelijkheid de gedistingueerde achting onzer vrienden waardig te blijven! Maar wat heb ik een *chagrin* door zulk een onvriendelijk gedrag', schreef zij in October 1770; en herhaaldelijk in dien tijd dateert zij hare brieven 'in de Beemster nog al solo'. In een schrijven aan den advocaat Noordkerk van 19 Februari 1771 verklaart zij met bitteren spot: 'Ik ben volmaakt gezond, & besluit, dat ik, of een ongevoelig schepsel of een verstandige vrouw ben, want niets breekt mijne innerlijke rust; & ik possedeer mijn ouwe leevendigheit zo zeer als ooit. Mijne lieve Boeken, mijne Printen, mijn pen & inkt, wat ben ik die niet verplicht! ze doen mij niet eens zien wat de beestachtigste dronkenschap kan uitwerken'... Men heeft dit willen toepassen op Ds. Wolff; maar indien de beschuldiging werkelijken grond hadde gehad, dan ware Ds. Wolff zeer zeker onder de censure gekomen; en daarvan is in de Beemster kerkboeken geen spoor te vinden[1)]. Integendeel uit de *Acta* der Classis van Edam blijkt, dat hij

1) Dr. Johs. Dyserinck. In de Beemster Pastorie. De Gids 1908.

voortdurend met groote onderscheiding is bejegend en dat hij ook later nog meermalen met vereerende synodale werkzaamheden werd belast. Bovendien moet worden opgemerkt, dat de Beemster pastorie schuin tegenover de herberg lag en zoo goed als op de Beestenmarkt, zoodat Elisabeth gelegenheid te over had om 'beestachtige dronkenschap' te zien. Maar al behoort deze uitval van Elizabeth dus niet te worden toegepast op haren echtgenoot, het blijft toch waar, dat zij in hare uitingen van sympathie, en antipathie, van haren spotzieken luim, nu eenmaal geene maat wist te houden. Men wist van haar te vertellen, dat zij iemand, die op eenen Zaterdagavond 'den domenij' wenschte te spreken, tot bescheid gaf: 'Mijn man is hedenavond onzichtbaar om morgenochtend onverstaanbaar te zijn'[1]. Zij ontzag zich zelfs niet, den uitgever Tieboel te schrijven: 'Wij storen ons aan geen Gekken. Apropos van Gekken, wil tog niet geloven, dat ik de waarheid spaar, als ik u zeg, dat zekere Domine bezig is een tweede stuk in 't net te schrijven van een werk dat niet afwilt'[2]. Het paste Elizabeth zeker niet om zich zoo minachtend uit te laten over het werk van haren echtgenoot, die zooals zij zeer wel wist, een man was van meer dan gewone gaven en wiens geschriften door deskundige tijdgenooten hoog werden gewaardeerd. De stem van haar geweten waarschuwde haar ook luide genoeg. 'Vraagen wij ons zelf, niet als de Passiën de boel over zij smijten, en onze Koningin, de Reden, voor een oortje thuis legt, maar als wij bedaard zijn: "wat is goed, wat is kwaad?" en ik weet bij ondervinding dat wij een voldoend antwoord krijgen', lezen wij in een schrijven aan haren vriend Dr. Gallandat. In haar hart wist zij wel, dat zij haren echtgenoot onrecht deed. In den reeds genoemden brief van baker van der Treuselen laat zij deze zeggen: 'de man is ook niet zot & goed tot in zen darmen, zo als al de boeren wel weete'; en aan Dr. Maarten Houttuijn schreef zij om dezen zelfden tijd: 'Mijn fortuin is echter sober uitgevallen, zult gij zeggen: eene ouwe boerendominé! Gij hebt gelijk, dog wagt tot dat ik *mes mémoires* eens in het licht geef, om te oordeelen of ik wel een zot stukje begon, toen ik, 20 jaar, mijne familie en *ma trés chère*

1) Dr. Johs. Dyserinck. Hulde aan Elizabeth Wolff en Aagje Deken. pag. 76.
2) Brieven. pag. 78.

Patrie adieu zeide om in het stijve Noord-Holland met een oud, statig man te hokken'[1].

Beter dan Ds. Loosjes' week beklag: 'Lief schepzel, zag ik u nog eens zo gelukkig als mijn hart u wenscht'[2], diende haar dan ook Noordkerk's streng vermaan: 'dat de Eenzaamheid, waarover zij klaagde, de vrucht harer *gewillige keuze* was en dat zij des content moest zijn'[3]. Blijkbaar wist de advocaat Noordkerk met fijne menschenkennis de juiste snaar te treffen en eene toenadering in gang te brengen tusschen dit paar menschen, dat elkander in den grond der zaak oprecht genegen was. 'Mijn lieve, waarde man', schreef Elizabeth hem na ontvangst van een zijner brieven, 'Mijn lieve, waarde man heeft Uwed. Gestr. (toen ik hem zeide dat Uwed. Gestr. zijner zo vriendelijk gedagt) met *traanen in zijn* oo*gen*, alles doen toewenschen, wat zulk een waartig voorwerp zijner hoogste agting, & zeide hij, de vriend zijner *uitmuntende* vrouw, (zijn eigen woorden) verdient; wij zaten aan tafel, toen Uwen geëerden mij gebragt wierd; hij schonk in, & zeide "dit op de gezontheid & het genoegen van dien waaren man". - Ik heb hem hierom wel duizent kussen gegeeven, och ik ben zo gelukkig! en hoe veel ben ik uwen wijzen raad redevabel voor dat geluk'[4]. Dat was in het begin van Januari 1770 en sedert werd de echtelijke hemel, naar uit de brieven blijkt, nog wel eens een enkele maal bewolkt, maar het waren afdrijvende wolken; en tot eene blijvende, goede verstandhouding tusschen Elizabeth en haren echtgenoot, eene goede verstandhouding, die gedurende de laatste jaren, dat zij vereenigd bleven, ongestoord was, heeft geleid de ridderlijke wijze, waarop Ds. Wolff, - en Elizabeth heeft hem dit hoog aangerekend, - opkwam ter verdediging van zijne echtgenoote, toen deze in eene volgende levensperiode verdacht en verketterd werd, omdat haar warm godsdienstig gevoel haar dreef tot eenen onverzoenlijken strijd tegen farizeeschen hoogmoed en zinledigen vormendienst.

1) Brieven. pag. 40.
2) Brieven. pag. 47.
3) Brieven. pag. 15.
4) Brieven. pag. 35.

‘Gehate Bezem! zult ge altijd
Mijn net verbreken? zal ik nimmer iets volmaken?
Hoe ik met lust en vlijt
Aan 't weven ga, ik mag mijn doelwit nimmer raken...
Ik, die geen weergaê heb in 't onnavolgbaar weeven,
Word onbeschoft, waar ik mij ook verschuil, verdreeven.’
Een zijdenworm, niet ver van daar gezeeten,
Die al dat morren van de spin had aangehoord,
Sprak dus op zachten toon: ‘Wees niet zo zeer verstoord.
'k Bewonder uwe kunst; uw Weefsel is zeer schoon;
Maar, hou die vrijheid mij te goê,
Ik ben het vleijen ongewoon;
Hoe fraai het is, 't deugt nergens toe.’
Fabelen. De Spin en de Zijdenworm.

III.
Santhorst.

Trots al de soms verbijsterende uitingen van ‘wilderigheid en al te zeer overkokend genie’, die allengs door de ondervinding getemperd werden, zooals haar neef Kist later van haar getuigde[1)], moet bij eene beschrijving van het leven en werken van Elizabeth Wolff vóór alles de nadruk worden gelegd op het feit, dat het geloovig, godsdienstig beginsel er de eerste plaats inneemt[2)]. Het hoofdkenmerk harer

1) Dr. Johs. Dyserinck. Betje Wolff en haar drie zwagers. Ned. Spectator. 1901. Nos. 34 en 35.
2) Dr. J. Hartog. Iets over het godsdienstig standpunt van Elizabeth Wolff, geb. Bekker. Geloof en Vrijheid. 1881.

geschriften, ook waar zij verward geraakte in heftige polemiek en hare pen versneed tot vinnige hekeldichten, is nimmer afbrekend, maar steeds opbouwend, apologetisch geweest. Dit was zoo van den beginne; in dit opzicht heerscht in hare werken eene groote éénheid. Reeds aan den aanvang van hare letterkundige loopbaan verklaarde zij in een vertrouwelijk schrijven: 'Ik ben een Christen, nu, nu in den eêlsten bloei van mijn werkzaam leven, - nu, volmaakt gezond, & in de kragt van mijn geoefend verstand belijde ik dat. Nu, nadat ik verscheide jaaren zo veel voor & tegen geleezen hebbe, als weinigen *regt* hebben te zeggen. Niet uit slaafsche vooroordeelen mijner opvoeding, niet uit *gebrek* aan geest & levendigheid, niet uit melancolique hersenschimmen...[1] Oefening en overtuiging maken mij Christin... Hoe gelukkig is een Christen! Hij weet in wien hij gelooft, & waarom hij het gelooft. Dit leeven moge chagrinant of vrolijk zijn, zijn hoope is gegrond niet in dit leeven; maar in de barmhartigheid van God in Christus! hier namaals, eeuwig[2]. Laaten wij God, dien goeden, dien wijzen God, in blijdschap dienen, hem door weldoen behaaglijk pogen te wandelen, & den dood *afwagten,* zonder naar hem sterk te verlangen, of zeer voor hem te schrikken'.[3] Later, toen zij moest bekennen:

Wat is er van mijn reis door 't leven
Een grooten weg reeds afgelegd!

zong zij in een harer *Economische Liedjes:*

Had Jezus' Godsdienst zijnen luister,
Zijn licht, niet over u gespreit,
Hoe akelig, hoe naar, hoe duister,
Waart gij voor ons, ô Eeuwigheid!
Wat was er weinig grond tot hoopen!
Wat wierd het groote punt betwist!
Wie wierd door Twijfling niet bekroopen,
Had Jezus dit niet zelf beslist?

1) Brieven. pag. 80.
2) Brieven. pag. 34.
3) Brieven. pag. 250.

Wat rijke stoffe om God te looven,
Dat ik den besten Godsdienst ken!
Wie zal mij ooit een troost ontrooven
Waarvan ik zo verzekerd ben?
Dit lichaam keer' tot stof vrij weder,
Mijn denkend deel, mijn vrije geest,
Zinkt in het duister NIET niet neder,
Hij blijft, hij werkt, hij hoopt, hij vreest.

Deez' heilige, deez' groote waarheid,
Wordt door dien Godsdienst ons geleert,
Met zo veel kragt en zo veel klaarheid,
Als ooit een reedlijk mensch begeert.
Hoe kan dit denkbeeld mij verrukken!
'Ik blijf bestaan! die schept, bemint!'
ô Vreugd, zijt gij ooit uit te drukken?
Wie is 't, die hiertoe woorden vindt?

God zal mijn zonden mij vergeven,
Zo 'k die verfoei, van harten haat!
Zo ik nog, in dit sterflijk leven,
Zorgvuldig al het zeedlijk kwaad
Uit mijnen boezem weg blijf roeien,
En 't goede doe uit al mijn magt;
Zo Menschenliefde mij doet gloeijen;
Zo 'k bijstand smeek van zijne kragt[1)].

Van den schat, dien zij voor zich gevonden had, mede te deelen, was haar eene behoefte; want met droevige verontwaardiging meende zij te moeten constateeren; 'De godsdienstloosheid was nimmer tot zodanig een hoogte gestegen. Dit is het kenmerk der agttiende eeuw! Nu gaat zij met opgerecht hoofd en stouten tred; ze beschimpt niet slegts uit eenen duisteren hoek onze ligtgeloovigheid; zij vermeet zig dat opentlijk en het schijnt dat de *mode* van haare dienaaren voor haar een zekere hulde afvordert. Met eene drieste onbeschaamtheid te belijden, dat men niets gelooft, van alles wat wij, eenvoudige Christenen, eerbiedigen, is thans zo veel als zijn waereld regt te verstaan. Onze *Petits-maitres* zelf, vooral zo zij den *tour* door Europa gemaakt hebben, speelen nu

1) Economische Liedjes. Die dankbaar is, is blij.

voor *Esprits-forts*'[1]. Elizabeth achtte dit te bedenkelijker, omdat zij meende, naar zij nog jaren later schreef: 'Ik ben van gevoelen, dat naamlijk een deugdzaam, godsdienstig leven de krachtigste verdediging der Christelijke Leer in zig behelst; maar ik verschil niet met hen, die gelooven, dat men maar zo veel *beleeft* als men gelooft'[2]

Met innig leedgevoel schreef zij daarom van een harer vrienden, den Heer Rademacher: ''t is mij in de ziel leed, dat zulk een edel mensch *niet gepersuadeerd is van la religion chrétienne*. Wij zijn daarover in breede Correspondentie; zijn Ed. schreef mij onlangs 11 zije vol'[3] Als antwoord op zijne gemoedsbezwaren ondernam Elizabeth te zijnen behoeve de vertaling van het werk van den Schotschen predikant William Craig *Het leven van Jezus;* en voorzag deze vertaling van eene *Voorrede*, welke zij als hare geloofsbelijdenis wilde aangemerkt zien en die al zoo zeer de aandacht trok als het boek zelf. 'Van verscheiden lieden, ook van de publique Kerke, - die door geen godgeleerde brillen zien: 't zij door Calvijn, door Luter of wie al meer gesleepen,' ontving zij blijken van de hoogste goedkeuring, naar zij schrijft[4], 'omdat het haar had goed gedacht', zooals Ds. Loosjes in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* verklaarde, 'in de Voorreden zich ten sterkste te kanten tegen het slaafsche gebruik van Systemata en manlijk te staan voor de vrijheid van ider Protestant om voor zich zelven Gods Woord te onderzoeken en over zaken van Godsdienst te oordeelen zonder zich te binden aan eenig bepaald schibboleth'[5]. - 'De voorrede (van Craig) heeft mij bijzonder gesmaakt', schreef Dr. Joh. Grashuis aan Elizabeth, 'als waarin gij uwe gehechtheid aan het Christendom buiten alle menschelijke bijvoegselen en bepaalingen, en tegelijk uwe onbeschroomdheid om 'er opentlijk voor uit te komen, ten allerschoonsten en kragtigsten doet doorstralen'[6].

Er waren echter ook, die meenden het boek, en de *Voorrede* van de vertaalster vooral, te moeten veroordeelen als leidende tot 'werkheiligheid', en die er niet zonder schrik in zagen de vrucht van het toen-

1) De Grijsaard. 6de Vertoog.
2) Cornela Wildschut. II. pag. 30.
3) Brieven. pag. 23.
4) Brieven. pag. 80, pag. 186.
5) Vaderlandsche Letteroefeningen IV. I. pag. 506.
6) Brieven over Onderscheiden Onderwerpen. II. pag. 303.

malige Engelsche piëtisme, dat, gevoed door de geschriften van Taylor, Whitaker en anderen, thans ook ten onzent het ethisch bewustzijn ging wakker schudden, omdat het in zich sloot den eisch van eene eigene, zelfstandige overtuiging, die zich moest ontworstelen aan afgesleten vormen en aan eene onbuigzame kerkleer[1]. Het op den voorgrond stellen van de zedeleer, dat toch zijn recht had tegenover een eenzijdig dogmatiseeren en tegenover beginselen, die een lijdelijk Christendom in de hand werkten, was zeker een der oorzaken van de vijandige houding van velen tegenover Elizabeth's opzienbarend geschrift, hen zelfs deed gewagen van de noodzaak eener censureering. Maar Elizabeth, die zich in deze zaak gedekt gevoelde door de goedkeuring van haren echtgenoot, trok zich daar juist niet veel van aan. ‘Ik hoorde bij gelegenheid dat Craig uitkwam’, lezen wij in een harer brieven, ‘dat de Classis van Amsterdam aan die van Edam meende last te geeven, iemand uit dat Eerw. Lichaam te eligeeren om de Prijscourant van mijn geloof op te neemen, & ik verhaalde daarop aan iemand, die ik als mijn Marionette bewoog, dat mij dat aangenaam zoude zijn, & dat ik te dien einde mij reeds had voorzien van een almagtige groote Geldzak; want zeide ik, 't is natuurlijk, dat zij de godlijkheid hunner zending door een significant mirakel hebben aan te toonen; ik zal des om met order voort te gaan, vergen, dat zij die zak vol gouden rijers mirakelen, & als dan zal ik de inschikkelijkheid hebben om te hooren.... Deze grap heeft mij waarlijk voor moeite bewaard; want mijn Pop kakelde het trouw aan hen over, & zij begrepen, dat zij niets beter konden doen dan mij passeeren.... 't Is raer! zij zijn voor een klein grappig vrouwtje zo weergaas benauwd als Heintje Peuzel voor het wijwater.... & weet je wat het ergste voor hen is? Ik heb zulk een raisonabel, & echter zulk een rechtzinnig gereformeerd man, dat zij de bedoelde snaak nooit machtig kunnen worden’[2].

De instemming van haren echtgenoot met hare geschriften is Elizabeth tot grooten steun geweest, en zij heeft dit ook meermalen dankbaar erkend bij al de moeilijkheden, waarin zij geraakte door met haren zin voor humor, haren vroolijken luim en haren bijtenden spot vrije uiting te geven aan haren afkeer van femelarij en dorre rechtzinnigheid.

1) H. van der Slee. De Rijnsburger Collegianten. Inleiding pag. 6.
2) Brieven. pag. 80.

'Wat jammer', schreef zij eveneens omstreeks dezen tijd[1]: 'wat jammer, dat veele fouten van humeur of conduite ons ongelukkig kunnen maaken, maar dat zelfs overmaat van kwalijk begreepen Godsdienst, een der ergste geeszels is. Hoe menig man vervalt er tot volslagen deisterij, omdat hij eene vrouw heeft, die eene gekke kwezel is! Dit is niet ter verontschuldiging gezegd; maar men moest geene reeden geeven. Wat denkbeeld formeert het gros zich tog van het Opperwezen! Hoe is het echter mogelijk, dat de Fijmelarij het temperament zo kan verbasteren! Ik bevat het niet, dat men, om Gode te behaagen, van zagt & vriendelijk nors & onaandoenlijk word, zelfs omtrend de bemindste en natuurlijkste dingen! - Hoe danke ik God met vuurige liefde voor dat gezond oordeel, dat hij mij gaf & dat mij zal bewaaren (zo lang ik dat mag behouden) voor zulke groote & groove & lastige fouten'.

Dat gezond oordeel leerde haar ook den weg vinden in den doolhof van nieuwe denkbeelden op kerkelijk gebied, die in dien tijd zich bij menigten opdrongen en de gemoederen in heftige beweging brachten. Want zoo scherp als misschien wel nooit te voren in onze vaderlandsche geschiedenis, stonden destijds tegenover elkander de twee groote tegenstellingen van alle tijden: de zucht tot verandering, verbetering, vernieuwing en de zucht tot behoud, tot versterking van het bestaande[2]. Omstreeks het midden der 18de eeuw, (in de eerste huwelijksjaren van Elizabeth Wolff) lieten zich bemerken de voorteekenen van den storm, die alles zoude doen trillen en verwrikken tot in zijne grondvesten. Deze voorteekenen openbaarden zich het eerst in nieuwe denkbeelden op kerkelijk gebied onder den invloed eener buitenlandsche wijsbegeerte, van de werken van den Engelschen deïst John Locke vooral. Diens *Essay on human Understanding* stelde als kenbronnen van de waarheid voorop de ervaring, de rede en het gevoel. Maar voor wie als mensch zich begaafd begon te gevoelen met rede en gevoel, voor dien kon de Godheid niet langer enkel Regtvaardigheid zijn, voor dien moest zij dan ook Barhartigheid wezen. Men begon zich dan van zijne medeschepselen niet langer gescheiden te gevoelen door de diepe kloven eener uitverkiezing, eener goddelijke verwerping; men begon

1) Brieven. pag. 32.
2) Prof. P.J. Blok. Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. IV. pag. 345.

dan te beseffen de éénheid eener algemeene broederschap. Mitsdien kwam het begrip *Menschenwaarde* op en dit begrip begon zich naast de leerstukken van Voorbeschikking en Erfzonde op den voorgrond te dringen, daarbij op den voet gevolgd door de *Tolerantie*. Deze begrippen van menschenwaarde en tolerantie werden verder nog gevoed door de geschriften van Rousseau, wiens *Contrat Social* in 1762 verscheen, en van Voltaire, wiens *Traité sur la Tolérance* in 1764 het licht zag, en nog te dieper indruk maakte door des schrijvers moedig optreden tegen inquisitie-geweld in zake de veroordeeling van den ongelukkigen Jean Calas. Een en ander en nog zoo veel meer vond hier te lande grage lezers; niet alleen in Remonstrantsche en Doopsgezinde kringen, waar men van oudtijds als van nature voor vrijheid en verdraagzaamheid ijverde, maar ook onder gematigde predikanten der Gereformeerde Kerk als een Ds. Wolff zelf, die evenals zijne echtgenoote van den beginne een bewonderaar was van Rousseau's geschriften. ‘Ds. Wolff en ik zijn aanbidders van Rousseau, en zo hij jong was, wij gingen naar Rousseau in Bedevaart’, verklaarde Elizabeth[1)], die met haren altoos onverzadelijken leeslust van ganscher harte in deze litteratuur opging. ‘Kent gij ook door conversatie Rousseau’, schreef zij aan een vriend, ‘de groote, de goede, de uitmuntende Rousseau? Zijn beeld hangt op mijn Boekekamer in eene Vergulde Lijst & tusschen de Groot & Erasmus. Dit is mijn schrijver! Ik lees hem altoos! Ik lees hem met annotatiën, ik lees hem alleen, of in 't gezelschap van fijne vernuften, & mijn eerste vraag aan bereisde jonge Heeren is altoos: Kent gij die ware philosoof, dat allergrootste vernuft onzer eeuw, - die Newton in zijn Phase? Wat stijl is de zijne? hij schildert in den grootschen stijl van Michel Angelo; iedere penseelstreek is zo als zij zijn moet; welk een verbaazende kennis heeft hij van 't hart, & hoe wel besteed hij die goddelijke begaaftheden!’[2)].

> *Julie, o ma Julie!* wat kost gij mij al traanen!
> Uw deugt straalt heenen door de zwakheên van uw hart[3)].

Toch bleef Elizabeth onbeneveld genoeg van blik om te erkennen

1) Brieven. pag. 123.
2) Brieven. pag. 109.
3) Dankbetuiging aan de Eenzaamheid.

‘ik geloof echter, & velen met mij, dat hij soms *egareert*. Dog zijn *hart* moet onschatbaar zijn, indien *dat* de dictaten eener *Julie* & het meeste zijner werken heeft gehad. Alle eerlijke lieden, die verstand & lectuur hebben, zijn 't eens over Rousseau; hij is een eerlijk man: dog dwaling en deugd zijn bij mij zeer bestaanbaar met elkander.’

Elizabeth, die Rousseau zoo warm bewonderde, was evenwel allerminst eene bewonderaarster van Voltaire; dezen bewonderde zij enkel als dichter. ‘Voltaire is bij mij,’ schrijft zij, ‘(& ik heb misschien nog eenig regt om er over te oordeelen) de grootste dichter van Europa. Zijn *Hendrik* is zoo na aan het volmaakte, als 't mogelijk is. - Mahomet is zijn *chef d'oeuvre;* alles except dat hij als *Philosoof*, *Historicus* of *Theologant* schrijft, lees ik met toestemming.’ Overigens heeft Elizabeth haren invloed hier te lande gebruikt om dien van Voltaire te bestrijden. Diens *Pucelle d'Orleans* verklaarde zij te zijn: ‘het vileinste door hem tegen den Godsdienst geschreven.’ - ‘Het is morsig en zedebedervende..het stinkt in de neusgaten van de kinderen der tugt’, betoogde zij in hare geestige biografie in bijbelstijl van Voltaire in den *Grijsaard*. ‘Aangedaan,’ schreef zij nog nader, ‘aangedaan met de grootste, *redelijkste* eerbied voor Christus *moet* ik absoluut zo oordeelen over dat gedeelte zijner werken, waarin dien bij mij geëerden Persoon of zijnen Godsdienst word beledigt’[1)].

Van Marmontel verklaarde zij, ‘Kent gij waarlijk mijn Marmontel? die edelmoedige advocaat voor de onwaardeerbare vrijheid der Menschelijke natuur? Zijn *Bélisaire* heb als opgegeeten & zijne *Contes* zijn de aangenaamste lectuur voor onbedorvene en gevoelige harten’[2)]. Marmontel's hoofdwerk, de *Bélisaire*, was wegens de daarin verkondigde beginselen van den natuurlijken godsdienst, wegens de daarin voorkomende aanprijzing van de verdraagzaamheid en wegens de daarin uitgesproken erkenning der mogelijkheid van deugd bij de heidenen dadelijk na het verschijnen (in 1766) door de Sorbonne te Parijs veroordeeld. Toen desniettemin reeds het volgend jaar, in 1767, eene Nederlandsche vertaling uitkwam, verwekte het boek ook hier te lande terstond eenen heftigen storm. De felle Rotterdamsche predikant Petrus Hofstede, trad onmiddellijk op om te getuigen tegen de in het werk van Mar-

1) Brieven. pag. 36.
2) Brieven. pag. 109.

montel voorkomende beginselen van wat hij noemde overdreven en onchristelijke verdraagzaamheid. Hij liet een uitvoerig en scherp geschrift verschijnen getiteld: *De Belisarius van den Heer Marmontel veroordeeld en de kwade zeden der Heidenen aangetoond*, ten betooge, dat de deugden van Socrates en van andere beroemde heidenen slechts blinkende zonden waren geweest. Daartegenover gaf de Remonstrantsche predikant Nozeman zijn *Socrates' eere gehandhaafd* uit, waarop Ds. Hofstede dadelijk een wederantwoord gereed had, en de zoo ontstane strijd, waarin nu ook nog anderen partij kozen, werd voortgezet in eene lange reeks van vinnige pamfletten, scherpe schimpdichten en hatelijke strijdschriften. Elizabeth had van den beginne eenen afkeer van dit twistgeschrijf en zij heeft er zich ook niet in gemengd, al kon zij haren spot niet geheel bedwingen, en al moest zij later aan Dr. Gallandat bekennen: 'Geduurende den Socratischen Oorloch kwam het volgende uit, & men heeft altijd geloofd, dat Betje Wolff d'autheurse was:

> Hofsteê kon Socrates niet onbeledigd laaten
> *Omdat* die braave Heer,
> Naar zijn Hervormde Leer,
> Geneigt is van Natuur God & den Mensch te haaten[1].

Het laatste werk van den Heer Hofstede', schreef zij in September 1770 aan den advocaat Noordkerk, 'is zeker kwaadaardiger dan het eerst geschrevene... ik meen, dat de doorkundige en verstandige Heer Nozeman zulk een legio van scheldwoorden niet heeft verdiend.... & ik zie tot nog toe niet in, wat het al of niet schuldig zijn van Socrates doet tot de waarheid der Revelatie'[2] Wij kunnen dat thans bij den eersten oogopslag ook niet meer zien, en dit te minder, omdat Nozeman, zoo goed als Hofstede, erkende, dat alleen de barmhartigheid Gods den mensch, wie hij ook zij, behouden kan. Maar het past ons toch niet te glimlachen over den ernst en den hartstocht, waarmede de al of niet mogelijke zaligheid van eenen Socrates werd behandeld. Het geslacht dier dagen werd gesteld voor de oplossing van vraagstukken, waarop het voor ons het antwoord heeft gevonden. De vraag-

1) Brieven. pag. 109.
2) Brieven. pag. 26.

stukken, waarover men streed, mogen ons vreemd zijn geworden, - wij behooren te bedenken, dat wij deelen in de zegeningen van de uitkomst van dien strijd, welken die oudere generatie voor ons heeft uitgestreden.

Want in den grond der zaak ging het om het beginsel, waaruit onze Staat in de 16de eeuw is voortgekomen, namelijk het groote beginsel van de liberteyt van de conscientie. Dat beginsel, dat ten onzent nog slechts ten deele tot ontwikkeling was gekomen, begon zich omstreeks het midden der 18de eeuw weder krachtig te doen gelden. De twist over den *Belisarius* hielp mede om het der massa duidelijk te maken, dat de weg der zaligheid niet is in het bezit van één enkel kerkgenootschap en riep, als zoo velerlei, dat toen het licht zag, op tot voltooiing van het werk, dat Prins Willem I, de grondlegger van onzen Staat, onvoltooid had moeten laten, de verzekering namelijk aan allen zonder onderscheid van de liberteyt van de conscientie. Die is eerst verzekerd, toen de revolutie van 1795 scheiding maakte tusschen Kerk en Staat en de heerschende Staatskerk viel. Een vorst als Willem I, die vrijheid van godsdienst en gelijkheid voor de wet voor *allen* reeds in de 16e eeuw durfde maken tot een artikel van zijn staatkundig programma, was toen althans geweest als een andere Saul, *van zijne schouderen en opwaarts hooger dan al het volk*[1]. Hij heeft naar waarheid verklaard, dat ‘zonder de Gereformeerde Religie het land geene drie dagen zoude kunnen bestaan’, maar daarmee meende hij nog niet, dat deze de Godsdienst van Staat behoorde te worden. Integendeel, volgens hem had er nooit een Staatskerk moeten zijn; en als men trouw was gebleven aan het beginsel der Unie van Utrecht, dan was er ook nooit een Staatskerk geweest. Maar zijn tijd kon dat niet begrijpen: op dit punt vermocht hij de geesten niet te leiden. Wel is van eene algemeene uitsluiting van ambten en staatsbedieningen voor de *Dissenters* in het geschreven staatsrecht van de Republiek der Nederlanden nimmer sprake geweest; wel heeft Nederland nooit een *Test-akte* gekend; maar dat is niet zoo zeer te danken aan algemeene gevoelens van verdraagzaamheid, als wel te wijten aan de decentralisatie onzer staatsregeling. Het gewoonterecht vulde aan wat bij het geschreven recht ontbrak, en van den beginne hebben de Dissenters in de Regeering een steeds slinkend

1) Dr. J. Hartog. Uit de laatste dagen der heerschende Kerk. De Gids 1880.

bestanddeel uitgemaakt. De revolutie en de wetsverzettingen van 1618, de geloofsijver der nieuwe heerschers van toen en de bedeesdheid hunner opvolgers waren waarschijnlijk de factoren, die tot resultaat hebben gehad, dat reeds omstreeks het midden der 17e eeuw de overgroote meerderheid der regeeringspersonen Gereformeerd moet zijn geweest, tot eindelijk in de 18e eeuw de geregeld afnemende minderheid van Dissenters geheel was verdwenen[1]. Maar wat betreft vrijheid van uitoefening van godsdienst voor allen, - reeds bij de herziening van de Unie van Utrecht in 1583 was het besluit gevallen, dat men de zuivere Gereformeerde Religie zoude handhaven zonder eenige andere leer of exercitie van religie in het openbaar binnen de Vereenigde Gewesten te gedoogen. Op de Groote Vergadering van 1650 werd dit nog eens scherp geformuleerd en daarbij bleef het. Bij den bouw hunner godshuizen, bij hunne godsdienstige samenkomsten, bij hunne begrafenissen en huwelijksplechtigheden, bij onderwijs en opleiding hunner kinderen waren de Dissenters, (Remonstranten, Doopsgezinden, Lutherschen, Roomsch-Katholieken, Joden) aan tal van hinderlijke beperkingen onderworpen. Naarmate de tijden verliepen, werden de plakkaten, waarbij dit alles was geregeld, echter zoo flauwelijk gehandhaafd, al bestonden zij nog wel, dat de Dissenters begonnen te vergeten, dat zij, volgens de wetten des lands, toch niet meer waren dan getolereerden, - geenszins gelijkberechtigde burgers. Zij deden, alsof er geene plakkaten ter hunner onderdrukking ooit hadden bestaan; zij begonnen te spreken van vrijheid en gelijkheid, en zij deden het luid genoeg om de heerschende Kerk uit hare rustige rust te doen ontwaken. Met schrik bemerkte deze, hoeveel terrein zij alreede had verloren en zij maakte zich op om het erfdeel der vaderen ongeschonden te handhaven. Zij begon weder met de oude beslistheid op te treden. De Dissenters, de Doopsgezinden en de Remonstranten vooral, werden er met nadruk aan herinnerd, dat de oude plakkaten nog wel degelijk van kracht waren, en niet minder de bedienaren der Publieke Kerk, die zich hadden laten afdrijven met den stroom van nieuwe denkbeelden. Schorsingen van leeraren, censureeringen van personen en geschriften werden dagelijks voorkomende zaken. Aan iemand, die haar klaagde: ‘'t is om nijdig te worden op de Engelschen, als men ziet, hoe groot daar de vrijheid der drukpersse is boven

1) Mr. J.Ch. Naber. Dissenters op het kussen. Tijdspiegel 1884.

hier', antwoordde Elizabeth Wolff: 'Ge hebt gelijk, maar met disputeeren is niets te winnen, de geesten zijn te verhit. Laaten wij des ons best doen, om 't verstand onzer landgenooten te beschaaven, & 't gezond oordeel te vestigen; gij weet, dan vallen allerlei gekheden, zo wel gewijde, als ongewijde van zelf weg'[1]. Zelve ontkwam Elizabeth te nauwernood aan eene vervolging in zake hare vertaling van het werkje van Craig; en zij kende de beteekenis van dergelijke veroordeelingen uit het destijds beroemde pleidooi van haren vaderlijken vriend Mr. Noordkerk ten behoeve van den van ketterschen uitleg van het boek Job beschuldigden Deurhoff; terwijl het haar eene bittere ergernis bleef, dat een zoo voortreflijk man en een zoo uitnemend jurist, als de advocaat Noordkerk algemeen werd erkend te zijn, enkel en alleen omdat hij Luthersch was, bleef uitgesloten van alle hooge ambten.

> Tot welk een waardigheid waar' hij niet opgeklommen,
> Indien de Protestant, hij zij dan van wat naam,....
> Maar 'k zwijg; ons nageslacht zal zeker eens verstommen,
> Als 't hoort, dat zulk een man door 't vrije Vaderland
> Niet werd geplaatst in hooger stand[2].

Doch dat lag toen in den aard der dingen. Zoude het gaan naar de wet, dan kon geen andere weg bewandeld worden. Als een dominante Kerk heerscht en heerschen wil, dan voldoet zij daarmede aan hare bestemming; maar het stelsel deugde niet en het werd tijd, dat er mede werd gebroken. Ook was het getal der aanhangers van het begrip Staatskerk, althans onder het intelligente deel der natie, sterk geslonken; men begreep het daar niet meer; een ander beginsel had wortel geschoten in de gemoederen, het beginsel namelijk van gelijkstelling van alle gezindten voor de wet. Dit denkbeeld, waartoe men door repressieve maatregelen slechts te meer werd gedreven, was door de nieuwere Fransche litteratuur wel gevoed, maar niet gewekt. Vernieuwde studie van en belangstelling in onze vaderlandsche geschiedenis had het vrijheidsbewustzijn versterkt, en in tal van geschriften, die grage lezers vonden, werden de groote daden en beginselen van onzen vrijheidsstrijd den volke voorgehouden. Eene Lucretia van Merken, (de vrouwen zijn

1) Brieven. pag. 139.
2) Lijkzang op Mr. Noordkerk.

bij deze groote openbare politieke actie allerminst lijdelijke bijpersonen geweest) laat eene Louise de Coligny tot haren zoon Frederik Hendrik spreken:

't Betaamt u, waarde Zoon, dat gij de vroomheid mint;
De toets van elks geloof zij Gode alleen bevolen.
't Zij Luthersch, Roomsch, Calvijnsch, Armijnsch of Doopsgezind,
Geene onderscheiden naam doe ooit uw liefde doolen.

Elizabeth Wolff, die studie had gemaakt van Hooft en Wagenaar, laat in haar *Walcheren* (1769) Prins Willem spreken:

...., mijn ijver heeft mij aangedreeven
Om 't land zijn vrijheid weer te geeven.
'k Betoon m' een vriend van Vrede, een vijand van den twist,
Daar scheldt men al mijn doen! men noemt mij *Atheist*.
Ik handel als een liefdrijk Vader,
Men noemt mij Moordenaar, Verraader.
Heethoofdige Modet, dolzinnige Datheen!
Gij maaktet mij verdagt bij 't Calvinist Gemeen,
Daar 'k van verééniging dorst spreeken,
Met hun van Romen afgeweeken....
Ik, die de Vrijheid in dit land heb voorgestaan,
Versmaadde om Kerkgeschil de regtbank in te gaan;
'k Poogde elk zijn vrijheid weer te geeven,
En heb geen' Christen ooit verdreeven....
Och was mijn raad gevolgd! Och had men 't volk geleerd,
Wat Godsdienst van den mensch, den vrijen mensch begeert.

Tot afwering der vele aanvallen op de Heerschende Kerk was geen kampioen voor hare rechten zoo wel toegerust, zoo strijdvaardig als de zich noemende *Advocaat der Vaderlandsche Kerk, of vrijmoedige verdeediger van derzelver Grond-Constitutie, Herformde Leer, Aenzienlijke Bescherm-heeren, Regtzinnige Leeraers en standvastige Belijders*, die in 1770 in eene reeks van brieven, waarvan reeds in 1771 een tweede druk noodig was, verklaarde: ‘Meermael wierd de Waerheid vinnig aangeranst in deeze landen, ook door vele gecombineerde Magten; maar dan wierdt ze ook door vele verdedigd. Dit laetste kan men niet getuigen van de dagen welke wij thans beleven. Er zijn

nog, die zich voor de Waerheid in de bres stellen en hunne zielen aen dezelve als gedevoveerd hebben, maer men kan niet zeggen, dat er vele zodanige zijn. Er is geen proportie tusschen het getal der publycque bestrijders en verdedigers .... tot nog toe sta ik alleen en heb, behalve mijn eigen vlijt en de sterkte welke mij de waerheid bijzet, geen ander support dan een dubbele couragie'. - 'Maer mijn iever wakkerd', vervolgt hij dan, 'naar gelang de tijden bozer worden en krijgd nieuw voedsel, zo dikwerf ik een Kerkconstitutie zie haatlijk afmalen, die wèl geregeld is en die ik hartlijk ben toegedaen, omdat ik ze niet voor volmaekt maer voor de beste houde'. Ook hij verklaarde zich een voorstander van godsdienstvrijheid. 'Mijn hart schrikt', schrijft hij, 'voor alles wat naer conscientiedwang zweemd, maer beschouw het als een groote ondankbaerheid in de *geconniveerde Secten*, indien zij niet alles wat hun, buiten vrijheid van geweten en ongestoorden huisdienst vergund wordt, aenmerken als eene pure gratie van den Souverain. Het ergerd mij zeer .... dat Lieden, die niettegenstaende zij behooren tot de *Gezindheeden*, welke volgens de Resolutie van de Grote Vergadering van 1651 *gesloten zijn uit de publycque bescherming en alleen met oogluiking geduld worden*, maer toch bijnae zo openlijk hun Godsdienst, als de Gereformeerde, waerneemen, en dus daeglijks in hun eigen personen het contrarie ondervinden, mond en pen vol van conscientie-dwang hebben .... Het geen egter nog meer aendoet, is, dat 'er ook zelfs in onze Kerk zijn, die zich in 't zelfde kwaed verlopen en al meede hunne boeken met dat verdrietige getalm van *Conscientie-dwang* rekken en verlengen'.

Wie thans dit geschrift, althans het eerste stuk daarvan, in alle kalmte overleest, kan het niet anders dan begrijpelijk vinden, dat een geestverwant[1)] van den schrijver, Paulus Dortsma, (doorzichtig pseudoniem voor den heftigen Dordrechtschen predikant Johannes Barueth) er van getuigt: 'dat de pleitstukken van den Advocaat der Nederlandsche

1) De algemeen gangbare opvatting, dat Paulus Dortsma en de Advocaat der Vaderlandsche Kerk één en dezelfde persoon zouden zijn, kan ik niet deelen; èn omdat Paulus Dortsma in zijne geschriften, bepaaldelijk in den *Rhythmus Monachicus nauwkeurig onderzocht,* zich bij herhaling richt tot den Advocaat, èn omdat deze laatste, hoe bits en scherp zijne uitvallen ook zijn mogen, toch nooit vervalt in de platte woordenkeus en den plomp beleedigenden toon, die den stijl van Paulus Dortsma kenmerken.

Kerk met bondige redekavelingen, naer de juiste maet met zout besprengd[1] .... den aart van onze Kerkelijke en Burgerlijke Constitutie duidelijk hadden aengeweesen, onze betwiste Kerk- en Burger-historie in een waar licht geplaatst, de soort van Christlijke verdraegzaemheid, welke omtrent de Buitengesinten moet geoefent worden, zo wel onderscheiden en allesints met gemaetigdheid, reklijkheid, toegeevendheid, beleid en seggenskracht de belangen onzer Kerk tegen veelerlei onwaerheeden hadden bepleit .... sig hadden verklaert tegen alles wat naer *vervolging* zweemd', terwijl de schrijver, naar Paulus Dortsma besloot, 'ten aenzien der waare Christelijke en door de Hooge Overheid gewilde *Tolerantie* geen stap verder had kunnen doen en een goed Gereformeerd burger blijven'[2].

Bedenkelijk was het echter, dat de Advocaat der Vaderlandsche Kerk zich niet enkel beriep op de nog altijd van kracht zijnde plakkaten, maar ook den steun van den Stadhouder aan de 'Publycque Kerk' verzekerd achtte. Ten onrechte, verklaarde hij, werden beiden Willem IV en Willem V als gematigde beschermers van *alle* godsdienstige gezindten geprezen. 'Het is', schrijft hij, 'het is uit de daeglijks uitkomende geschriften der Sectarissen en andere belijders der Nederlandsche Kerk-voorregten maer al te zigtbaar, hoe ze zich afsloven, om een ieder te verzekeren, dat de Vorst hunne zaaken is toegedaan. Dus doende meend men eigen Partij zoo veel te encourageeren, als men daermede de voorvegters van de leer en de discipline der Vaderlandsche Kerk zoekt te ontmoedigen en te ontheupen, en derzelver genegenheid voor het Oranje Huis te verflaauwen. In waerheid, die genegenheid zou verflaauwen, indien mijn Heer de Prins bij zijn leven ophield, Stadhouder te zijn, gelijk hij zoude doen, als hij capabel was het belang en het maintien der Publycque Kerk te verlaaten. Maer, Gode zij dank, dat de roem der Sectarissen en dezelver medestanders op 's Prinsen protectie ten aanzien hunner karakterizeerende gevoelens en kerkbeledigende ondernemingen geheel ongegrond en eene loutere gasconade is.' Hiermede werd gegrepen naar een uiterst gevaarlijk wapen: een verondersteld onverbrekelijk verband tusschen Oranje en de Heerschende Kerk, zoodat de vrienden en voorstanders van deze

1) Paulus Dortsma. Het echt Karakter van een Hollandsch Tolerant. Voorreeden.
2) Paulus Dortsma. De Rhythmus Monachicus nauwkeurig onderzocht. pag. 7.

reeds daarom alleen moesten worden geacht de beste staatsburgers te zijn: - als waren de liberalen in het kerkelijke tevens de liberalen in het staatkundige en de rechtzinnigen daarentegen de aanhangers van het erfstadhouderschap. Die zich onder de voogdijschap der Heerschende Kerk niet wilden voegen, werden langs dezen weg gebrandmerkt als tegenstanders van het Huis van Oranje. Dit was spelen met vuur. Sommigen, die niets hebben geleerd of vergeten, schrijft Dr. J. Hartog in zijne studie over *de Laatste Dagen der heerschende Kerk,* doen het nog; en de geschiedenis heeft geleerd, welk een gevaarlijk spel dit is.

Dat de Gereformeerde Kerk de eenige was, die volgens de toen geldende Constitutie recht had van bestaan, valt inderdaad niet te loochenen; en het paste Elizabeth Wolff zeker allerminst, ten opzichte van den Advocaat der Vaderlandsche Kerk openlijk de vraag te stellen:

> Gelooft gij blindelings den orthodoxen schrijver,
> Die zo getrouw, kwanswijs, 't belang der kerk bepleit,
> Maar inderdaad het volk door snood bedrog misleidt;
> Zich stout en onbeschaamd beroept op 's Lands plakkaten,
> En 't al vervalscht, tot zelfs de notulen der Staten?[1)]

Wanneer Elizabeth verder nog in haren *Lierzang* op Mr. de Moor van Immerzeel, burgemeester van Gouda, van dezen zingt:

> ‘'k Zal waaken voor dat boos, oproerig preeken,
> Dat de Overheid maakt bij 't Gemeen verdagt,
> Zo vaak het vuur der tweedragt heeft ontsteeken’,
> Deez' sterke taal hoor ik mijn wijsgeer spreeken,
> Daar hij zijn pligt getrouw betragt.
>
> Dan zegt hij, (wijl zijn sterk ontroerde trekken
> D' aandoeningen vermelden van zijn hart)...
> ‘O vrijheid, heil van alle levensstanden!
> Nooit moog' men u onstraflijk aan zien randen,
> Door Staat- noch Heerschzucht, Wrok noch Nijd.
>
> Ontvloden wij 't gewetendwingend Romen
> En dulden wij, dat onze Geestlijkheid
> Den Protestant voor vloek en ban doet schroomen,
> Wanneer die niet berust in al haar droomen,
> Noch zich naar al haar wetten vleit.

1) Aan mijnen Geest.

Het past gewis den vrijen Nederlander,
Te waaken voor des Burgers waar belang:
Dat liefdeloos verdoemen van elkander,
Wanneer men slegts verschilt in 't een of ander,
Is 't merk van *Inquisitiedwang;*'

dan heeft haar Recensent in de *Nederlandsche Bibliotheek* niet geheel en al ongelijk, als hij de opmerking maakt: dat de dichteres daarmede dezen Goudschen burgemeester 'gevoelens toedicht en woorden in den mond legt, welke die burgermeesterlijke ziel onmogelijk kan toestemmen zonder de grootste onvoorzichtigheid, schandelijkste onkunde, doldriftige partijdigheid en wat al meer? te laten blijken'[1].

Ging men echter eenerzijds voort met te beweeren, dat de tolerantie in ons land ongeoorloofd was, omdat men alleen tot behoud van den Gereformeerden godsdienst de wapenen had opgevat, dan was Elizabeth andererzijds toch niet ver van de waarheid, als zij zong:

..... 't was voor de Godsdienst niet,
't Was voor de Vrijheid, dat uw braave Vadren streden:
Toen Koning Flip 's Lands recht en Wetten dorst vertreden.
Dit, dit ontstak in hun dien gadeloozen moed.
't Was voor de Vrijheid, dat hun kostlijk heldenbloed
Ten dienst van 't Vaderland blijmoedig werd vergoten....
Zo dacht, zo sprak, zo deed Prins Willem, u zo waard;
Zo heeft hij op dit stuk zig duidelijk verklaard;
Standvastig weigerend vervolging in te halen,
Modets geschreeuw getroost, getroost Dathenus' smalen.
Bewijs vrij 't geen gij zegt met Hooft en Wagenaar;
Daar gaat de Noodkreet op: *De Kerk is in gevaar!*

Eene groote voldoening was het daarom voor Elizabeth, dat haar onverdacht rechtzinnige echtgenoot, Ds. Wolff zelf, op 12 Juli 1772 van den kansel met zijne gemeente plechtig herdacht het 2de eeuwgetij

1) Nederlandsche Bibliotheek. Deel II. Eerste Stuk. pag. 409.

der bevestiging onzer *burgerlijke* vrijheid in en door de Staten Vergadering van Holland en West-Friesland in Juli 1572 te Dordrecht[1].

Jammer genoeg kwam het vrijheidsbeginsel in die dagen op wel wat al te geruchtmakende wijze tot uiting in den kring der *Santhorstianen*, aldus genaamd naar de ridderhofstede Santhorst, op een twintig minuten

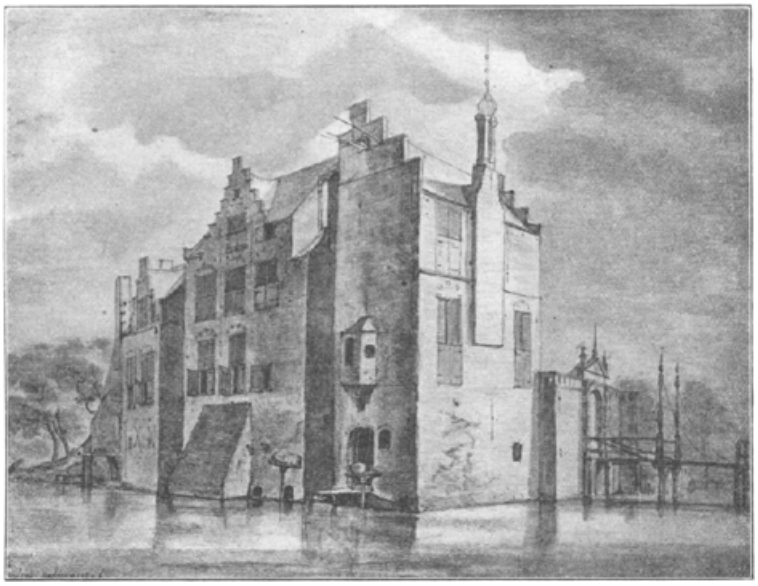

Het kasteel Santhorst naar eene teekening van R. Rogman. Rijksprentenkabinet.

afstands van Wasssenaar gelegen, nabij het Huis ten Deyl. Het was eene aloude huizinge, waarmede graaf Floris V eens een zijner getrouwen had beleend. Sinds had zij onder oorlogen en geruchten van oorlogen de wisselvalligheid der wereldsche dingen ruimschoots ondervonden.

1) Redevoering over de burgerlijke Vrijheid van Holland en West-Vriesland, wederom verschenen en gevestigt op den 15den Julij en volgende dagen van het jaar 1572, in en door de Staets-vergadering van Holland en West-Vriesland, beschreven door den Hertog van Alva. Gedaen op 12 Julij 1772 door Adrianus Wolff, Predikant in de Beemster.

Het massale maar toch sierlijke gebouw, met trapgevels en torentje, omgeven door eene gracht, waarover eene ophaalbrug toegang verleende, gelijk wij het kennen uit eene teekening van R. Rogman, werd verbrand, verbouwd, vernield en weder hersteld, tot het eindelijk in het begin der 19de eeuw werd gesloopt en voor goed verdween. Aanzienlijke geslachten als die van Naaldwijk, van Montfoort, van Levensteyn, Paets en Fabricius hebben er gewoond; maar nooit is het adellijk huis zoo bekend geweest door het gansche land, als sedert de Amsterdamsche hoogleeraar Pieter Burman er zijn buitenverblijf had gevestigd en het had gemaakt tot hoofdkwartier der vrijzinnigen op kerkelijk en staatkundig gebied. Van dien tijd stond Santhorst bij velen met eene zwarte kool geteekend; anderen daarentegen, die zich oprechte vaderlanders noemden, gingen daarheen op als ter bedevaart[1)].

Elizabeth Wolff, wij weten het uit professor Burman's eigen stellige verklaring, heeft de samenkomsten op Santhorst nimmer bijgewoond. Bovendien placht de Amsterdamsche hoogleeraar, gelijk Dr. Hartog opmerkt, zijne echtgenoote, en dus waarschijnlijk ook wel de echtgenooten van anderen, thuis te laten, als hij zijn zomerverblijf betrok. Heerenpartijen waren op Santhorst regel, en het leven was er een gedurige maaltijd. Men werd er genoodigd op een ‘vriendelijke portie’, bleef er ‘een schoteltje eten’, en dronk daarbij een ‘boordevolletje’. Aan druk tafelgesprek ontbrak het dan niet, en de groote daden der vaderen werden er met opgewondenheid herdacht. De faam wist er veel van rond te vertellen en door het geheele land werd het bekend, toen professor Burman in 1766 aan zulk een maaltijd, bij de herdenking van het tweede eeuwgetij van onzen opstand tegen Spanje, zijn *Brederodius* voordroeg en er in 1769 den Corsikaanschen vrijheidsheld Paoli ontving en bewierookte.

Maar de hoogleeraar, die reeds vroeger ijverigen stadhoudersgezinden aanstoot had gegeven door een gedicht ter eere van Jan de Witt, verbitterde hen door in zijn *Brederodius* dezen edelman de plaats toe te kennen, die in onze historie aan Willem van Oranje toekomt en aan dezen alleen; - en de ergernis steeg ten top, toen hij in 1771 den dood herdacht van Oldenbarneveldt, ‘die, schoon een Vader des Vaderlands, voor de Bataafsche Vrijheid geslacht werd’, en dezen naar het

1) Dr. J. Hartog. Santhorst. De Gids. 1882. Mei.

voorbeeld van Vondel verheerlijkte door eene vertaling in het Latijn van diens bekend gedicht op den grijzen staatsman en zijn stokje. Anderen daarentegen stemden volmondig in met Elizabeth Wolff als deze, die professor Burman eerde ‘als een der grootste sieraden van haar Vaderland’, en die ‘'s mans vaerzen onvergelijkelijk schoon vond’[1], Hendrik Brederode bezong als:

Een man, wiens roem zo lang door Vleizucht werd verkort,
Die hem zijn zuivere zugt voor Neêrland durft betwisten,
(Waart g'eens, Gemeenebest, van Hoofsche fleemers vrij!)
Sinds Burmans Zanggodin, zo warsch van 's Vleijers listen,
Zo vrij als groot, zijn' naam ter eere zong aan 't Y.
Wat heeft men Hendriks hoofd den lauwerkrans t' ontrooven?
Waarom zo schamperlijk te smaalen op diens dood?
Geen Brederodes roem kan Willems roem verdooven;
Die liefde en hoop des volks blijft altijd even groot[2].

en als Elizabeth dan verder nog verklaarde:

Beschuldig nog, wat zoude uw drift bepaalen?
Des vrijheids Burman, als zijn grootsche Kunst
Held Brederode in vollen glans doet praalen,
Maar nooit met op Oranje's deugd te smaalen;
Wat raakt mijn Burman hoofsche gunst?

Hij oogt op u, o onwaardeerbre mannen,
Weleer aan 't hoofd van onzen vrijen Staat,
Door 't snood bevel van Nederlands tirannen
Onthalst, vermoord, uit haar gebied verbannen; -
Wat eert u meer dan Ondeugds haat!

Kan iets zijn zugt voor Vrijheid meer doen groeijen,
Dan daar hij u, mijn Godlijke de Groot!
In banden ziet, het kostlijk bloed ziet vloeijen
Van Barneveld? Hij voelt zijn boezem gloeijen
Door eedlen toorn om zijnen dood[3].

1) Opdragtsbrief voor den Brief van Arnold Geesteranus aan Maria van Reigersbergen.
2) Walcheren.
3) Lierzang op Mr. de Moor van Immerzeel.

Zoo werd eenerzijds aan professor Burman uitbundige lof toegebracht, en kwam men anderzijds hartstochtelijk tegen diens verzen op; want in dien tijd, den zoogenaamden Pruikentijd, was alles en iedereen hartstochtelijk. Onder de wit gepoederde pruiken, netjes met een zwart lint in zakjes afgebonden, kookte en bruiste het. Met felle taal betoogde de Advokaat der Vaderlandsche Kerk[1)], dat Vondel indertijd zijne groote gaven had misbruikt om Maurits tot een dwingeland te stempelen en der Gereformeerde Kerk een klad aan te wrijven, maar thans eenen waardigen opvolger had gevonden in professor Burman. 'Het stond zeker', verklaarde hij, 'den eigenaar van Zanthorst vrij, als een vrijen Hollander zo vrij, de jaergedagtenis van Oldenbarneveld binnen 's huis en hof, met zijne vrienden te vieren..... maar wie gaf hem het recht Maurits een *Tiran* te noemen'? Uit alle verzen op het zwaard, waarmede Oldenbarneveld was onthoofd, vervolgde hij, 'viel zo veel gals niet te persen, dan er ongeperst en van zelfs vloeit uit het gedicht van den Zanthorstschen Poëet alleen'. Niet geheel zonder grond van waarheid betoogde de Advokaat voorts, dat het bedenkelijke gevolgen zoude kunnen hebben 'deeze afgesletene gebeurtenis weder ten tooneele te brengen .... een dubbeld schilderstuk van zulk een colorijt als de Jaergedagtenis van Oldenbarneveld en deszelfs wandelstok voor het oog van het volk op te hangen, is in substantie zo veel als met verdubbeling roepen: het stadhouderlijk bestier is zeer gevaerlijk voor de Vrijheid!' Hij erkende wel, dat Burman noch de stadhouderlijke waardigheid, noch den Stadhouder direct had willen treffen, 'maar', zoo waarschuwde hij: 'zijdelingsche stoten zijn soms de gevaarlijkste en ook met *dwarsstrepen* kan men iemand gevoelig teekenen'.

De heer van Santhorst en zijne vrienden, het zoogenaamde Santhorster kuddeke, trokken zich van deze en meer dergelijke philippica's weinig aan. Als *Generaal der Paters van het dichtlievend kloosterken der Vrijheid en Tolerantie* stelde professor Burman thans een Latijnschen monnikendeun op, waarin hij voor Vondel in de bres sprong en dien bij den Advokaat der Vaderlandsche Kerk ter vertaling opdroeg. Volgens den verontwaardigden Paulus Dortsma was dit monnikenvers, 'de wormsteekige vrucht hunner Tolerantie, opgestelt, of liever uitgespoogen

1) De Advocaat der Vaderlandsche Kerk II. pag. 175.

om de Gereformeerde Kerk, waarvan alle monniken doodvijanden zijn, in de persoonen van haare eerste Voorstanders en Leeraeren vinnig te lasteren en venijnig te bespotten'; was de Generaal een 'kwakzalver, die met open zweeren in de handen staat te swetsen, dat hij alle wonden kan geneesen'; iemand, 'wien geen onwaarheid onnaakbaar was en die haar aan het hoofd zijner glimmende fraters, al was se gezeeten op den uitersten rand van den vuurspuwenden berg Hecla daar van daan zou halen', terwijl hij, Paulus Dortsma namelijk, klaagde, 'dat maar al te veelen door dat onophoudelijk gerammel over Maurits' Tirannij, over den Synodalen Bloedraad en deszelfs conscientiedwang in hun oordeel overdwarst werden'[1].

Ongelukkigerwijze liet juist op dat oogenblik, toen de gemoederen te zeer verhit waren om scherts te kunnen verdragen, Elizabeth Wolff door haren spotzieken luim zich verleiden tot de uitgave (anno 1772) van de *Onveranderlijke Santhorstsche Geloofsbelijdenis in rijm gebragt door eene zuster der Sanhorstsche Gemeente*. Deze zoogenaamde Geloofsbelijdenis, eene zinspeling op de 'vijfvoudige conditie van Vaderland, Vrijheid, Vreede, Vriendschap en Verdraegsaemheyt', die, naar men algemeen wist, op Santhorst placht te worden gedronken, luidt verkort:

Zij, die we als Zusters en als Broeders steeds ontmoeten,
En voor Belijders van 't Santhorstsch Systema groeten,
Gelooven deez' Belijdenis
Zo als zij hier te vinden is.

Eerste artikel.

We aanbidden één voortreflijk Weezen;
't Is v r i j h e i d , nooit naar eisch geroemd,
En schoon wij hier wel niet doen leezen,
'Die Haar niet aanbid, zij verdoemd',.....
Zoo zijn wij echter ongenegen
Met v r i j h e i d s haatren om te gaan;....
De S a n t h o r s t s c h e g e l o o f s g e n o o t e n ,
Die hebben des, met wijs beleid,
Eénparig en voor vast beslooten,
Om ieder, die voor Heerschzucht pleit,

1) Paulus Dortsma. De Rhythmus Monachicus nauwkeurig onderzocht.

Uit onze vredekerk te weeren,
Onwaardig langer lid te zijn
Dier Kerk; tenzij ze zich bekeeren
Van ganscher harte, niet in schijn.
Dan zullen ze om vergeeving smeeken,
'*Peccavi*', roepen en alzo
Geknield, met ernst en eerbied spreeken:
'*Ora pro nobis, Bredero!*'

Tweede artikel.

Wij zijn 't, die trouw en hulde zweeren,
En onderschrijven met de hand,
Trouwhartig alles af te keeren
Wat ons beminde V a d e r l a n d
Poogt te onderdrukken en te kwellen,
Die dat in 't zin heeft, zullen wij
Straks op de lijst der K e t t e r s stellen.....

Derde artikel.

In weerwil van de Dordtsche Santen,
En die nog zweeren in hun naam,
Wij houden 't met de Toleranten;
Wij stooren ons aan haat noch blaam.
We eerbiedigen de zachte Wetten
Der vriendlijke v e r d r a a g z a a m h e i d .
Wij pogen haar ten troon te zetten,
Waaruit 't verachtlijk onbescheid
Haar gewelddaadig heeft verdreeven,
Gesterkt door Heerschzucht, Wrok en Haat,
Toen 't bloedig zwaard *Sint* Jan deed sneeven,
Dien besten Vader van den Staat....

Vierde artikel.

Het vierde Artikel, dat wij leeren,
Betreft de V r i e n d s c h a p , die we om 't meest
Beminnen, dienen en waardeeren,
Met reiner hart en blijden geest.

Vijfde artikel.

Het vijfde Artikel, ('t is ons leste)
Is niet zo algemeen bekend.
Wij zeggen buigende, d e b e s t e ....
De *Beste*, of 't *Beste*, wil dan zeggen:
‘Geloofsgenoot! geniet al wat
Gij u het naast aan 't hart voelt leggen;
't Geen gij de beste vreugde schat;
Waarnaar uw' lusten 't driftigst teigen;
Gij weet, het strijdt met onze eer
Tot het verbodene u te neigen.
Dit 's u genoeg; ik zeg niet meer ....’

Wij hebben weinig Plegtigheeden
En geen *Clergique* heerschappij;
Het ampt van Spreeker te bekleeden,
Dat staat aan al de Leden vrij.

De zaal, waarin wij 't zaam vergadren
En tot dat oogmerk is bereid,
Pronkt met de beelden van 's Lands Vadren,
Door Misverstand en Onbescheid,
Door uit- en inlandsche Tirannen
Mishandeld, boos vervolgd, geplaagd,
Beroofd en uit het land gebannen.
Hier ziet men Bredero, beklaagd,
Om 't droef mislukken van zijn poogen;
Hier ziet men grijzen Barneveld,
Maar nimmer dan met vogtige oogen,
Wijl 't hart van tooren klopt en zwelt....
Dit zijn, ô mijn Geloofsgenooten!
De Heiligen, om 't meest geschat,
Die 't Vaderland canoniseerde
Met Witten en de Ruyter, wie
Zij ook de martelkroon vereerde....

Wij hebben onze heilge dagen,
Zo is elk een, waarop de dood
Ons van een dwingland heeft ontslaagen,
Dan is de vreugd' op S a n t h o r s t groot....
Ook vieren wij dan met elkandren
Sint Hugoos vlugt met blijden geest.
Wij vieren, als een dag der dagen,
Zijn lieve vrouws geboortedag,
Die hem voor Boeken uit deed draagen,
In spijt van Woede, Haat, Gezag.
Wij vieren, doch met stille zugten,
Die dagen, - dagen van verdriet!
Waar op onz' Heilgen moesten vlugten,
Vervolgd door 't gantsche Staatsgebied.
Maar als wij zien dien dag verjaaren,
Waar *Barneveld* op wierd vermoord,
Is 't Asdag; ô dan ziet, dan hoort
Men niets dan droefheid....

Wij gaan ook wel ter beêvaart heenen
Naar 't Huis te Breroô, dat, bijkans,
Al zijnen luister ziet verdweenen,
Maar zo veel doet de naam eens Mans!
Het *napje van Sint Brederode;*
Het *choorhemd van Paap Huibert*, *daar*
Hij mee bekleed, *ter Kerke noodde,*
Die twist en haat vijandig waar';
Het krukjen, daar Sint Jan op steunde,
Toen hij het moordschavot beklom;
Sint Uittenbogaerts predikatie,
Die hij 't laatst als Hofpreêker deed,
Toen Maurits met zijn gansche staatsie
Der Dordsche Vaadren Leer beleed;
De hoop uitbluschte om te verzoenen;
VERDRAAGZAAMHEID den doodsteek gaf;
Een van de Ruyters jongensschoenen,
Waarmee hij klom den tooren af.
Geloofsgenooten, ach! ik ijze,
Verbeelde ik mij dat doodsgevaar!
Een waaijer van Prinses Louyze;

Van Groeneveld een lokje hair;
De banden, waar meê was gebonden
De moedige Niellius;
Een handschrift van Sint Aldegonden;
De kist van onzen Grotius;
De Lesnaar, waar voor plagt te zitten
Armijn, zo wijs, zo zagt van aart;
Een pen en degen van de Witten,
Zijn *Relequien* ons meer waard,
Die ons gezicht veel meerder streelen,
Ja, die men ons niet half betaalt,
Met al de schatten en juweelen,
Waarmeê Loretto pronkt en praalt....

Voor Elizabeth Wolf was dit gedicht niets anders dan een ‘badinant stukje’, - ‘een Poetische fictie’, - ‘iets dat het gezelschap beter zou justificeeren dan de scherpste satire, welke de grootste Latijnsche dichter in staat is neer te zetten. 't Is mij lief’, voegde zij er nog aan toe, ‘dat ik Zijn Ed. (prof. Burman) dien dienst kan doen’[1]. Wie Elizabeth kenden, wisten ook zeer wel, wat hiervan te denken. Maar de vijanden van professor Burman en van diens vrienden verkozen die ‘onschuldige speeling van eenen dichtlievenden luim’ nu eenmaal voor ernst op te vatten en in hunne handen werd die *Santhorstsche Geloofsbelijdenis* een gevaarlijk wapen tegen den Heer van Santhorst en de zijnen, waartoe men nu ook Elizabeth meende te mogen rekenen. Men beweerde, dat het stuk om den vorm reeds godlasterlijk en heiligschennend was, om den inhoud beleedigend en schadelijk voor de heerschende Kerk, en nog bovendien er op toegelegd om het gezag van den Stadhouder en de eer van het Huis van Oranje te ondermijnen. ‘Er worden er’, klaagde Paulus Dortsma[2], ‘er worden er sommige gevonden, bij welke het Doorluchtig Huis van Oranje seedert eenigen tijd in *achting* is begonnen te *daalen,* jaa *gehaat* te worden; het zijn van die sommige, buiten en binnen onze Kerk, welke de *Santhorstsche Geloofsbelijdenis* met hun hart omhelsen, onse formulieren vijandig sijn, en

1) Brieven. pag. 91.
2) Paulus Dortsma. De Rhythmus Monachicus nauwkeurig onderzocht. Voorreeden. pag. XXIII.

van spijt barsten, dat O r a n j e agtervolgens sijne verbintenis en gemoedsoverreeding deselve met zijn Stadhouderlijk gesag handhaaft, en te verlicht is, om niet te sien, dat men onder de schoon klinkende naamen van *Vrijheid* en *Tolerantie* onbandigheid in de Religie en onverschilligheid in de Regeering soekt in te voeren'. Met nadruk kwam Ds. Wolff zelf tegen dezen uitleg van het werk zijner echtgenoote op in eene *Verdeediging en Ontschuldiging van het dichtstukje de Santhorstsche Geloofsbelijdenis*. Hij betoogde daarin, dat dit gedichtje voorstelde; 'eene burgerlijke maatschappij en van deze opgeeft de voorwaerden van haere onderlinge zamenleving, mitgaders de gevoelens en handel van dat gezelschap, omtrent Burgerlijke Zaaken, maar geenszins eene Kerkelijke en Godsdienstige Maatschappij, met haere leerstukken en handelingen betrekkelijk den Godsdienst', en voorts 'dat de aanprijzing van de Vrijheid geenszins onteerde het D o o r l u c h t i g H u i s, aan hetwelk Nederland de grootste verpligting heeft; noch ook ondermijnt deszelfs gezag en hooge voorrechten, noch de schuldige liefde en hoogachting aller Leden van ons Gemeenebest'. - 'Zulk een aardig stukje', zoo besloot Ds. Wolff, 'de speeling van een bij uitstek weeligen en poetischen geest .... wordt voor een Godslasterlijk geschrift, dat met God en den Godsdienst openlijk den spot drijft, uitgemaekt; en waarom? enkel en alleen omdat het, in de uiterlijke gedaente, bij wijze van een formulier of geloofsbelijdenis voorkomt. - Maar zijn dan die uiterlijke vormen zo Godlijk en zo Heilig, dat men daar de gedaente niet van ontleenen mag, zonder zich schuldig te maken aan Godslastering of Heiligschennis? Of zijn de zaaken, die er in voorgesteld worden, van zulk een godloozen aart? De Vrijheid, het Vaderland, de Vriendschap, de Verdraagzaamheid en het Beste (van alles wat men wenschen en begeeren kan) zijn de voorwerpen, welke in vijfvoudige conditie[1)] op 't Huis te Santhorst veeltijds, zo men zegt, gedronken zijn'. Met dankbare ingenomenheid schreef Elizabeth aan eenen vriend, wien zij een exemplaar van dit boekje toezond: 'de autheur zelve heeft het mij aangeboden, niet langer kunnende dulden, dat men iets, 't geen onschuldig is, in zulk een haatlijk daglicht plaatst, terwijl de vertoornde Dweepzucht er occasie uit neemt om mijn zedelijk character op nieuw vuile smetten aan te wrijven. Een eerlijk man, die vol-

1) Toast.

maakt gelukkig leeft met een vrouw met wien hij meer dan dertig jaaren scheelt in ouderdom, een man, die (durf ik zeggen!) groots is op 't wel aangelegde verstand eener vrouw, die al zijn gezelschap en genoegen is, is zeker niet te laaken, dat hij de pen opneemt, als hij ziet dat men haar (immers naar zijn gedachten!) ten onrechte verdriet aandoet. Do. Wolff is des de Schrijver & zo 't nodig is zal hij publicq haare zijde houden, uit zijn naam heb ik d'eer Uw Ed. Gestr. dit te zeggen, maakende hij hiervan geen geheim altoos'[1].

Ondertusschen ging Paulus Dortsma voort met in zijn geschrift *Het echt Karakter van een Hollandsch Tolerant opgemaakt uit en bevestigt met de onveranderlijke Santhorstsche Geloofsbelijdenis* onder meer te verklaren: 'Indien mijne tijdingen echt sijn, heeft men te Delft bij het repareeren der trapmuur van het Oude Hof, een der kogels gevonden, waarmee het sinkroer van Balthasar Gerrits gelaaden was, en die dierbaare reliquie ten eersten naar Santhorst getransporteert. Ook soude aldaar een present aangekomen sijn van een taamlijk groote schilfer door het sterk alarm blaasen gesprongen van den eerwaardigen posthoorn, waarmee Amsteldam in rep en roer gebragt wierd over de bekende nagttogt van 't Prinsen troepen. Noch vertelt men voor eene Nouvelle, dat de Sociëteit geresolveerd heeft, om het bij den dienst der *verstorvene Heiligen* niet te laaten, maar ook deese en geene uitmuntende voorstanders der Vrijheid zelfs *bij hun Leeven* te canoniseeren...So die Nouvelle echt mogt sijn, krijgt de uitgeefster der *Onveranderlijke Sandhorstsche Geloofsbelijdenis* seekerlijk de eerste beurt:

> Een Vrouw, de jeuchd ontsnapt; maar 't lieflijk vergenoegen,
> De vrolijkheid, die nimmer haar verlaat,
> Die geeven nog iets frisch, iets jongs aan haar gelaat,
> Iets *vifs,* iets *maklijks* dient gij hier nog bij te voegen;
> Bruin hair, een Seeuwsche kleur, soo wat Egyptisch blond;
> (Dus schildert sij haar self).....[2]

De Santhorstiaanen', zoo besluit Paulus Dortsma, 'sijn soo teeder

1) Brieven. pag. 90.
2) cf. pag. 15.

van complexie, dat sij het Pourtrait van den *grijsen Barnevelt* nimmer in hunne Vergaader-Saal kunnen aansien:

> dan met vogtige oogen,
> Wijl 't hart van tooren klopt en zwelt.

Soo regtmatig en van sulk een verheeven aart is hun t o o r n , dat hij niet alleen het *hart* doet k l o p p e n , maar ook s w e l l e n . Alle draagen sij het *hart* seer hoog; maar dat *beste* deel van den Mensch is hun van sulk een poreuse natuur, dat het sig, onder het indrinken van den tooren als waater, op het bloote gesigt van 's Lands *besten Vaader* door een wonderlijke sympatie uitset, oprijst en aan het swellen geraakt, Men merkt wel, dat ik mijne uitdrukkingen ontleen aan een sponge, edoch het ontbreekt niet aan uitleggers, die deese saak liever vergelijken bij het s w e l l e n der kam en der lellen van een pronkenden K a l k o e n , of bij dat van een Pad, die sig boos maakt op de Maan. Berg u Leeser! De Tolerant mogt b a r s t e n !'

Naast dit onzinnig geschrijf verschenen nog andere, niet minder heftige pamfletten als: *De veel veranderde Santhorstsche Geloofsbelijdenis in rijm gebragt door eene vervreemde van de genotgeloovers;* als: *Aanmerkingen op de Brief over de Santhorstsche Geloofsbelijdenis, dienende tot antwoord op de twee voorgestelde Vraagen: of de Santhorstsche Geloofsbelijdenis hoonende en gevaarlijk is voor de Heerschende Godsdienst en het Gezag des Stadhouders? dat ik zal aantoonen te zijn;* als: *De Vaderen des Vaderlands verdedigt tegen de lasterlijke Zanthorstsche Geloofsbelijdenis;* als: *De Spotternij ontmaskerd of volkomen verdediging voor de Eerwaarde gehekelde Persoonen in de twee uitgekoomen Vertoogen den tytel voerende De Onveranderlijke Santhorstsche Geloofsbelijdenis en de Dweeperij gecensureerd, geschreven door onbekende Auteuren*[1] *en door een Voorstander en Belijder der waare Gereformeerde Godsdienst binnen Groningen beantwoord;* altemaal stukken, die zonder vermelding van de namen der schrijvers het licht

1) De Onveranderlijke Santhorstsche Geloofsbelijdenis, die eerst in handschrift van hand tot hand was gegaan, verscheen in 1772 in druk in éénen bundel met de Menuet en de Domineespruik en met Vergeefschen Raad, zonder auteursnaam, enkel met dien van den uitgever. Maar Elizabeth Wolff heeft dadelijk openlijk bekend de schrijfster te zijn. Zie haar hekeldicht Aan mijnen Geest.

zagen. Dit alles baarde zooveel opzien, dat professor Burman er verlegen mede werd. Hij was trouwens zeer bezorgd voor eene gespannen verhouding met den prins en met het stadhouderlijk hof. In een schrijven van zijne hand aan den geschiedschrijver te Water, openbaar gemaakt door Dr. J. van Vloten, verklaart de Amsterdamsche hoogleeraar: ‘den lof van Brederode gezongen te hebben, heeft men als eene rivaliteit aan de merites van Willem I, om deszelfs glorie te verminderen, geinterpreteert, dat nooit mijne intentie geweest is: dewijl ik altoos Willem de I als een der grootste Prinsen hooggeschat heb, en thans in de Praefatie voor het eerste deel, ook zijne memorie van onverdienden laster en calanges heb trachten te zuiveren’.... Men moest ook niet denken, betoogde hij verder nog ten stelligste, ‘dat ik met *de fameuse juffr. Wolf als 't samenspande,* om turbulente verzen te smeeden tot bezwalking van 't Hof en daartoe de *Geloofsbelijdenis* loshoofdig met mijn weeten op Santhorst opgestelt en uitgegeeven was; daer ik op woord van eer en deugd verzekeren kan, *dat ik met gemelde juffr. Wolf nooit eenige familiaire omgang gehad heb of verlange te hebben,* gelijk zij nooit haar voeten op Santhorst gezet heeft en maer eens aen mijn huis alhier (te Amsterdam) geweest is; doch naderhand wel gemerckt of gehoord hebbende, dat haer gestel mij gansch niet smaekte, door dat *onbeschaemt gedicht* mij heeft trachten *tort* te doen en een *haatlijk misbruijk* heeft gemaakt van eene conditie, in vrolijken luim, dikwijls met beeter vrienden op Santhorst gedronken, van Vaderland, Vrijheid, Vreede, Vriendschap en Verdraegsaemheijt; uit dewelke het haar gelust heeft de *Vreede* af te doen en de Beste in de plaats te stellen; een conditie seer betamelijk voor de vrouw van een Predikant!’[1)]

Elizabeth Wolff harererzijds kon niet nalaten te beweren: ‘Laag en onheusch is het, dat zeker Professor op *mijne* rekening stelt de gevolgen *zijner* openhartigheid door copien uit te deelen’[2)], van wat, naar zij verzekerde, buiten weeten haarer vrienden was uitgegeeven ‘om maar van dat lastige copiëeren af te zijn’[3)]. - ‘Ik geloof’,

1) Dr. J. van Vloten. Elizabeth Wolff, geb. Bekker. Levens- en Karakterbeeld. pag. 38.
2) Brieven. pag. 91.
3) Opdragt aan den Tijd van het Hekelschrift Aan mijnen Geest.

voegde zij er nog aan toe: ‘dat ik nu wel voor goed uit de gratie ben van alle Burmanianen’[1]. Overigens gaf zij juist niet veel om Burmans verontwaardiging.

> Zeg, had de waereld met uw *grappen* iets van noode?

verweet zij vroolijk lachend haren Geest.

> Ja, 'k ben 't wel met u eens, 't zijn grappen en niets meer.
> Maar 't aadlijk Santhorst agt zig echter door de Leer,
> (Hoe, lacht ge er om?) die gij het nagaaft, zeer beleedigd,
> Schoon uw Apologist *en Maitre* u heeft verdeedigd.
> En had het geen gelijk? Eerst maakt gij 't heele stuk,
> Dan schrijft ge 't *Santhorst* toe en geeft het dan in druk.
> Wat handelwijs is dit? Wie kan zig daarvoor wagten?
> Zo gij 't in 't hoofd krijgt, om te brengen in het licht,
> Wat ge, in een blijden luim, al boertend hebt gedicht?...
> Uw vrolijke aartigheên, die soort van Boerterij
> Valt ook niet in den smaak des Landaarts, denk dat vrij;
> Indien het anders waar', 'k vertrouw, met u, mijn Geest,
> Men hadt gelachen, en daar meê was 't uit geweest.

Bovendien, ook zij bedoelde allerminst eene oppositie tegen Oranje. Haar daarvan in verdenking te willen brengen noemde zij ‘een opzet, die al zo verwaand als ondeugend is. Zij behoorden immers te weeten, dat de Doorluchtige Nakomeling van den Vader des Vaderlands, een Vorst uit de linie van den altoos beminden Frederik Hendrijk, veel te grootmoedig denkt, om, op eenigerhande wijze, immer zig te laaten gebruiken als de uitvoerder hunner en hunner soortgenootens Haat en Doemzucht; dat deze waardige, en inderdaad de liefde van een vrij Volk verdienende Vorst, te wel onderregt is van de rampzalige gevolgen der Intolerantie, die dit ons dierbaar Vaderland van deezen grootsten Burger, meermalen op den kant zijns bederfs heeft gejaagt, en dat de gekkelijke Epithète van *Leeraarlievend* van meer dienst zij bij het *Herderlievend Volkje* dan bij een Vorst, die zijn grootste glorie stelt in den uitmuntende naam van *Vaderland- en Volksbeminnende Vorst*’[2]. Zij beroemde er zich op, dat zij de groote

1) Brieven. pag. 32.
2) Opdragtsbrief bij den brief van Arnold Geesteranus.

gebeurtenissen in het Huis van Oranje, die zij beleefde, als de meerderjarigheid van Willem V, diens installatie tot Heer van Vlissingen, in hare gedichten met warmte had herdacht en in haar *Walcheren* lof en hulde had toegebracht aan 's prinsen echtgenoote, prinses Wilhelmina. Als eene lasterlijke aantijging verwierp zij de beschuldiging, dat haar *Scheepslied*, die alleraardigste navolging van Huygens' *Scheepspraet*, oneerbiedig van toon zoude zijn.

> .... Mijn Geest, 'er is oneindig meer,

gaat zij in haar geestig hekeldicht voort,

> Ten uwen laste, en 't lust mij thans op ééne keer,
> U alles wat me als lood op 't hart ligt, te doen weeten...
> Nu maakt ge een *Scheepslied*, daar op 's vrijen Zeemans trant,
> Wordt opgezongen door de rapsche Bootsgezellen;
> Gij spreekt van *Paskaart, Loots*, van *Kapers* en *Matroozen*,
> En hoe of *Wullumvaer door Janmaat werd ekoozen*,
> Gij noemt den dierbren Vorst, die thans het roer van Staat
> Zo loflijk stuurt als wijs en vlijtig gadeslaat,
> Gemeenzaam *Jonge Baas;* 't is *Hupsche Schipper!* zegen!
> En als u is bewust, daar had men schriklijk tegen.
> De Geestelijken, die gij *Ziekentroosters* maakt,
> Zijn gansch maar niet gesticht, en veelen zeer geraakt.
> ‘Daar stoor ik mij niet aan’. Daar moest gij u aan stooren!
> Wat heb ik met Boileau u menigmaal doen hooren:
> *Qui méprise Cotin, n'estime point son Roi*,
> *Et n'a, selon Cotin, ni Dieu, ni foi, ni loi*.
> ‘Wel waarlijk’, zegt gij, ‘dit 's een zeldzaam redeneeren;
> Wat *Logica* is dit?’ De Logica der Heeren,
> Die ge in uw *Scheepslied* (zo zij waanen) weinig spaart,
> Omdat gij hunne stem voor kragteloos verklaart,
> Als zij in de *kajuit* de wetten willen geeven....

Gretig greep Elizabeth thans de gelegenheid aan om prins Willem V persoonlijk te huldigen, toen deze in 1773 op eene reis door Noord-Holland ook een bezoek bracht aan de Beemster en daar voor de pastorie, te midden van de dorpelingen, allen met palmtakken op de hoeden en met stokken, omwonden met oranjelint, in de hand, statig en

plechtig werd opgewacht door Ds. Wolff en diens echtgenoote, die na de toespraak van den predikant den Erfstadhouder een gedicht overreikte, waarin zij aan het slot de overtuiging uitsprak:

.... eens zal een billijk nageslacht
U onderscheiden met den eernaam van D e G o e d e [1].

Zij was er trotsch op, aan wie het maar hooren wilde, te kunnen verhalen, 'Zijne Hoogheid heeft mij in persoon allergracieust gezegd: dat hij gecharmeerd was om eindelijk eene vrouw te zien, die zo veel eere aan haar Vaderland deed, en die voor eene superieure Genie bekend was, & dat hij met ijver altoos bereid was om mij tekenen zijner erkentenis te geeven voor de attentie, die ik voor hem gehad had'[2]. Later beweerde zij zelfs wel in scherts, 'dat de Stadhouder haar zijn Hof had aangeboden tot een Logement', als zij in Amsterdam was[3]. 'Ja,' schreef zij nog in 1776 aan een vriend: 'wist je dat niet, dat ik met Wullum zulke dikke vrienden ben? ô magtig! & dat al over de tien jaar. Doch schoon hij een goeijen sobbes is, daar ik wonderwel mee teregt kan, zo heeft hij zo veel aanhang die mij rebuteerd, & zijn Hof is mijn Logement niet, zo lang ik een vrij mensch (de vrouwen zijn immers ook menschen?) ben'[4]. En in haar hekelschrift *Aan mijnen Geest* laat zij dezen verklaren:

'Toen Willem, Neêrlands Liefde en Roem, elks agting waard,
Die aan het beste hart het schranderste oordeel paart,
Deez' schoone Beemster met zijn dierbre komst verblijdde,
En gij hem welkom groette, in spijt van die 't benijdde,
Ontving die goede vorst dat *Scheepslied* uit uw hand,
Met zulk een vriendlijkheid, die eer doet aan 't Verstand,
Het Neêrlandsch hart verrukt en duidlijk deed bemerken,
Hoe weinig nadeels zij in staat zijn uit te werken.

1) Groet aan Zijne Doorluchtige Hoogheid Willem V bij gelegenheid dat hoogstdezelve de Beemster met zijne hooge tegenwoordigheid vereerde. 21 July 1773. Verschenen achter den 2den druk van den Brief van Jacoba van Beieren aan Frank van Borselen.
2) Brieven. pag. 104.
3) Brieven. pag. 179.
4) Brieven. pag. 169.

Wat raakt het u, of men het tegendeel verspreidt?
Gij, gij moogt roemen in Oranje's minzaamheid.
Zijn hart is veel te groot, te edel, te verheeven
Om aan partijdigheid of nijd gehoor te geeven.
Een aangenaame boert bekoort ook 's Vorsten geest;
'k Ben hem welligt eens ter vervrolijking geweest....'

Dees Fabel raakt u, lage zielen,
Die, zelve tot niets goeds bekwaam,
Den wel verdienden lof en naam
Van edler wezens wilt vernielen.
Volgt, volgt de Slang; 't is u gegund.
Beknaagt hun werken: die gij nooit vernielen kunt.
Valt, valt die aan van alle kanten,
't Zijn onvermaalbre diamanten.
Fabelen. De Slang en de Vijl.

IV.
Santhorst. (Vervolg.)

Elizabeth Wolff was nu eenmaal van meening: ‘het belachelijke is ook een onschuldig huismiddeltje als er gemedicineerd moet worden’![1] Zij had het daarom niet kunnen laten, bij de reeds gewekte ergernis nog nieuwe te hoopen door haar gedicht *de Menuet en de Domineespruik*, dat met de *Onveranderlijke Santhorstsche Geloofsbelijdenis* in éénen bundel verscheen. Ergens in Groningen, zoo ging het verhaal, - een zeer opgesierd verhaal, waarvan de kern was de *censura morum* in 1750 door den Kerkeraad der Gereformeerde Gemeente te Groningen gehouden over den ouderling Hermanus Chr. Hoising[2], - ergens in Groningen had een ouderling, reeds om zijne wereldsgezindheid ver-

1) Geschrift eener bejaarde Vrouw. I. pag. 58.
2) Dr. S. van Veen. De Menuet en de Domineespruik. Groningsche Volksalmanak. 1893.

dacht, de verontwaardiging ten top doen stijgen door op de bruiloft zijner dochter, op aandringen van de bruid, zelf een dansje mede te doen, een menuet nog wel:

> Een dans als Israël om 't gouden kalf eens deed,

heette het in een anonym vlugschrift;

> Zoo danste een Salomon in zijne oude dagen,
> Zoo werd een Samson van een Delila verleid,
> Zoo danste een ouderling, daar zijn gemeente om schreit[1)].

De Groninger herders en leeraars, met die schreiende gemeente bewogen, meenden zich de zaak te moeten aantrekken en haar danslustige opziener werd van deelneming aan het Heilig Avondmaal uitgesloten, zoo werd beweerd: - maar in werkelijkheid was het slechts tot eene vermaning, niet tot eene ontzegging van het Avondmaal gekomen. Elizabeth Wolff dramatiseerde dit geval met geheel anderen afloop in hare vermakelijke vertelling. Daar worden de deftig gepruikte predikanten, die den ouderling met plechtige staatsie diens vonnis komen aanzeggen, door dezen schaakmat gezet met een beroep op eene oude kerkelijke bepaling, waarbij het den leeraars streng was verboden, pruiken te dragen.

Elizabeth deed dit stuk bij de uitgave vergezeld gaan van een gedicht getiteld *Vergeefsche Raad*, waarin zij hare Muze die uitgave zoekt te ontraden. Verkort luidt dit gedicht:

> *Sub Rosa*, ja, dan staan die snakerijtjes vrij.
> Die op 't *Dissert* te *reciteeren;*
> Of toe te zenden aan de vrienden, dat gaat aan;
> Maar die ter pers te laaten gaan!...
> Kent gij 't vermogen niet der zeer eerwaarde Heeren
> Zo ongenadig op hun zeer door u getreên?
> Zij zullen het u nooit, - in eeuwigheid, vergeeven.
> Denk op hun invloed bij 't gemeen.
> Wat zult gij doen, indien men u eens lastig viel?

1) Dr. J. van Vloten. Elizabeth Wolff. Levens- en karakterbeeld. pag. 47.

D' uitmuntendste Advocaat, die immer heeft verdeedigd
De Vrijheid en de Deugd, heeft honderdmaal gezeid:
‘Kind, wagt je voor de Geestlijkheid!
Wee, die haar, ooit, in 't minst beleedigd.
Hoor’, sprak hij, ‘'k zal eens iets verhaalen, dat hier past.
Een zeker Fijnman ging langs straat, wierd aangebast;
(Hij zag er mislijk uit; - de hond was te verschoonen,)
Van Klaasbuurs Lobbes, die niets args had in den zin.
Wat, meen je, deed hij tog? zich straks gevoelig toonen?
Rost' hij den hond niet af? joeg hij hem weg? - niets min.

Hij douwt druiloorig voort, och ja hij; onderwegen
Kwam hem, 't was middag, 't werkvolk tegen:
Mijn Vrienden,’ zei hij, ‘'k loof, die hond is dol.’ Met een
‘Ging hij zijn gang. *“Wat zeid hij?”* vroeg 't gemeen.
‘“*Wel, 't lijkt een kostlijk man, dat zal wel net zo weezen*.
‘“*Het biest is dul; het moet van kant. Hier, jongens, hier*
‘“*Is net jou zaak! Kom voort te werk! Dit stomme dier*
‘“*Is dul en met geen kruijen te geneezen*,
‘“*Het mot zo daadlijk uit den weg*.
‘“*Ploft het maar in de gragt; het mag onmeuglijk leeven*.
‘Gij weet, hoe jongens zijn! Met weinig overleg,
‘Wierd Klaasbuurs Lobbes, die in 't minst niets had misdreeven,
‘Van boven neer gebrust. *De hond is dol*, was 't woord...

waarop Elizabeth hare Muze laat antwoorden:

Gij hebt mij niets verteld, dan 't geen ik wist;
Het volk, daar gij op doelt, zal er geen been in vinden,
(De wraak is onbegrijplijk zoet voor deze vrinden)
Om mij dat in te peepren. 't Zal 't voor wis
Een godloos, een eerroovend Stukje noemen,
En 't *ex officio* als regt *vrijgeestig* doemen. -
Zie, dit is, waar ik zelf op gis.
Patience, ik heb de zaak alleen beschreeven;
'k Heb niemand in persoon geraakt;
't Gebeurde wordt alleen gewraakt.
En, lieve tijd, is daar zo magtig aan misdreeven?

Dat Elizabeth met dezen *Vergeefschen Raad* den indruk harer enkel als luimig bedoelde, maar toch in werkelijkheid zoo scherpe voorstelling

in *de Menuet en de domineespruik* slechts nog verscherpte, is te begrijpen. Een verbolgen recensent, ongevoelig voor den daarin tintelenden humor, meende beide stukjes te moeten brandmerken als ‘laffe, ongezouten, doch kwaadaardige paskwillen’[1]. Maar onbegrijpelijk is het, dat men nog veel heftiger aanstoot nam aan haren ongeveer in denzelfden tijd, (1772), verschenen, hoogst gemoedelijken *Zedenzang aan de Menschenliefde bij het verbranden des Amsterdamschen Schouwburgs*; en wel omdat de dichteres in dien zedezang met nadruk opkwam tegen de opvatting van hen, die dien droevigen schouwburgbrand beschouwden ‘als eene straffe Gods voor de bezoekers van dergelijke ijdele vermaken’, en meenden:

> Hoe moest toch al, wat in den Schouwburg werd gevonden,
> Met zijn geslacht door 't vuur des hemels zijn verslonden[2].

‘Het smart mij,’ schreef een ongenoemde, die eenige *Aanmerkingen* op Elizabeth's *Zedenzang* in het licht gaf, ‘het smart mij, wanneer men door iemand, welke belijdenis gedaan heeft van de gereformeerde leer, en van welke men nog daarenboven door eene echtverbintenis met eenen voorstander en opentlijken leeraar dier kerk, niet anders dan het zuiver voorstellen der leerstukken, welke eigenlijk het onderscheid tusschen ons en andere gezindheeden uitmaaken, zoude verwachten, zodanig in die verwachting wordt teleurgesteld, dat juist het tegendeel plaats heeft’[3]. En dan durfde de dichteres in haren *Zedenzang* nog verklaren:

> *'t Wel ingericht Tooneel* kan ik niet zondig noemen...
> Wat zegt het, in wat kleed men zedelessen leert?
> Die de eer der Deugd betragt op kansels en Tooneelen,
> Verdient hij de agting niet van een, die haar waardeert?

Vroeger reeds had Elizabeth in den *Grijsaard* betoogd: ‘Laten onze jonge lieden onbegraauwt ten schouwburg gaan en laat de bestiering

1) Nederlandsche Bibliotheek. Deel IV. 1ste Stuk. pag 52.
2) Worp. Geschiedenis van het Drama en het Tooneel in Nederland. II. pag. 289.
3) Dr. J. van Vloten. Het Leven en de uitgelezen verzen van Elizabeth Wolff-Bekker. pag. 99.

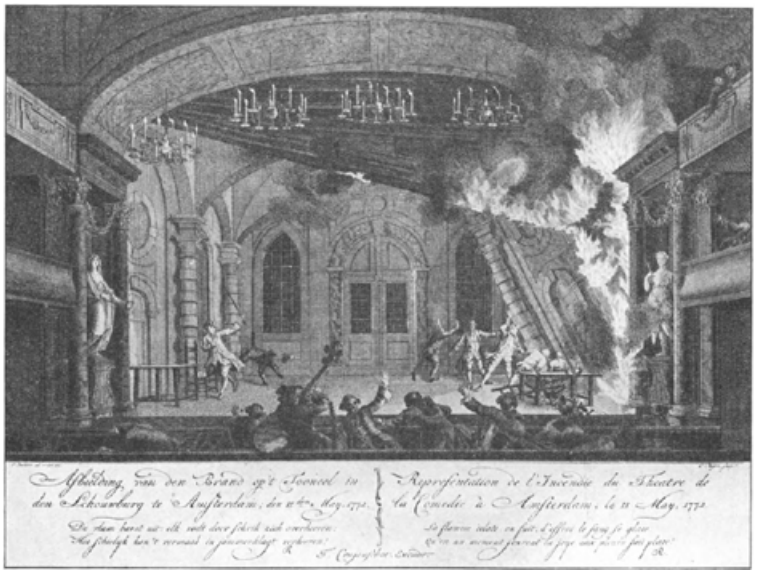

De brand in den Amsterdamschen Schouwburg.
Prent van T. Crajenschot. Rijksprentenkabinet.

van publicque vermaaken over aan de regeering, wiens post het is. Hekel geen *bals en concerten;* ik vertrouw, dat ge van hun schuldeloosheid overtuigd zijt'. Bovendien trachtte Elizabeth zelve door de vertaling van Diderot's tooneelstuk *De Natuurlijke Zoon* ten onzent in te leiden het burgerlijke drama, in den zin omstreeks 1760 aangegeven door Nivelle de la Chaussée en verder ontwikkeld door Diderot, Destouches en anderen meer; namelijk eenvoudige, natuurlijke tafereelen met eene moraliseerende strekking, ontleend aan het leven van gewone lieden en niet meer uitsluitend aan het leven van vorsten en grooten der aarde[1].

In tal van vlugschriften met veel zeggende titels als: *Ontzaglijke doch nuttige beschouwing van het aaklig treurtooneel, door de goddelijke gerechtigheid vertoond in den brandenden Amsterdamschen Schouwburg;* als: *De waare menschenliefde of Tegenzang aan Mej. Elizabeth Wolff enz.;* als: *Zuivere Toetssteen om de Menschenliefde van Mej. E. Wolff, geb. Bekker te ontdekken*, en meer dergelijke[2], werd Elizabeth nu afgevraagd: 'wat zij toch dorst bestaan met haar God tergend zingen?' of zij misschien 'wel zo veel of mooglijk meerder hield van de broeders van 't Tooneel, dan die der Kerke, die haar ongena gevoelden?' werd zij met toespeling op haren naam en op hare bekende onderteekening *Sylviana*, in den *Grijsaard*, genoemd 'eene boschwolvinne', wier 'scheurzieke tanden de weerlooze schaar niet angstig genoeg schuwen kon'; werd haar aangewreven 'een vuile schandvlek der gereformeerde Kerk te zijn'.

'De vijand is op marsch', schreef Elizabeth naar aanleiding dezer verschillende aanvallen in pamfletten, in gedichten, in particuliere brieven[3]; 'de vijand is op marsch en trekt als een leger van sprinkhanen op mij af....Ik heb elendige vijanden. Geleerde en ongeleerde, mannen van naam, ende mannen van geenen naam. Sommigen zijn zo taalkundig, dat zij mij in Grieksch en Latijn lelijke dingen kunnen zeggen; en dit zijn de hoofdmannen over honderd....Doch verre de meeste, en dat zijn de gemeene knegten, zijn zo barbarisch dom, dat zij niet slechts niet schrijven, maar zelfs niet spelden kunnen; de

1) Worp. De Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland. II pag. 167.
2) Dr. J. van Vloten. Elizabeth Wolff, geb. Bekker. Levens- en Karakterbeeld. pag. 51.
3) Brief van Arnold Geesteranus aan Maria van Reigersbergen. Opdragtsbrief.

bewijzen daarvan zijn in mijne verzameling van geschriften tegen mij, die ik zorgvuldig bewaar (om ze eens met Noten uittegeeven) te leezen. Eenige dier Geschriften hebben mij wel eens in de verbeelding gebracht, dat men mij (listig genoeg) zogt te verwikkelen in eene Correspondentie met de Dolhuizen onzes Vaderlands'. En zij had haren *Zedenzang* nog wel in het licht gegeven op uitdrukkelijk verlangen van haren echtgenoot. 'D' uitgave van den *Zedenzang*', schreef zij in Juli 1772 aan eenen vriend, 'is de vrugt mijner complaisance voor een man die al te goed tegens mij is om hem te hebben kunnen weigeren. Ds. Wolff moet des voor het gemeene van dat Product excuus maaken'[1].

Elizabeth was echter de vrouw niet om zelve op al deze hatelijkheden het antwoord schuldig te blijven.

> Ik kan, zo als de zusjes zeggen.
> Mij hier maar niet bij nederleggen,

zingt zij ergens[2]. Zij gaf haar antwoord in haar hekelschrift *Aan mijnen Geest,* welk geschrift zij eerst wilde toewijden aan den Nijd, 'want deze', schrijft zij, 'is tog eene der Staatsdames der waare Verdienste en nooit gezien dan in 't gezelschap van voortreffelijke geesten; en dit bewijst, in weerwil haarer afzichtelijke leelijkheid, tog haaren goeden smaak'; maar ten slotte droeg zij het toch liever op aan hem, 'die Troost en Verdedigt, - A a n d e n T i j d '. In dit gedicht verwijt zij haren Geest, (hare Muze) onder meer:

> Nu zingt ge op 's Schouwburgs puin en asch met weenende oogen
> Een *Zedenzang*, gewijd aan 't liefdrijk Meededoogen:
> Dien *Zedenzang*, waarom de zotte Dweeperij,
> 't Veragtlijk Onbescheid en suffe Dwaaling, mij
> In lomp en kreupel rijm wel stoutlijk durfden hoonen;
> Op hoop, welligt, dat gij u mogt gevoelig toonen,
> En mij verneedren door, met hun, in lettertwist
> Te treeden. Rijmertjes, dat 's u bedroeft gemist.
> Mijn geest moest hier met recht zig d'overwinning schaamen:
> Maar dat zij echter daar gelegenheid uit naamen
> Om mij, waar 't in hun magt, te kwellen; dat is vast.

1) Brieven. pag. 84.
2) De Bekkeriaansche Doling proefondervindelijk weerlegd.

De Zedenzang is fraai, maar evenwel hij past
Geen vrouw eens Predikants, zo hoort men andren spreeken,
Die van het Redenspoor zo verr' niet zijn geweeken.
En vraagt gij *Waarom dat?* men antwoord: *daarom niet:*
't Is afgedaan: 't bewijs is sterk, zo als ge ook ziet.
Mijn Geest, zo hebt gij mij gewaagd aan Huichelaaren,
Aan booze Dweepers; nu hoe krijgt ge ze aan 't bedaaren?
Men noemt mij in een lomp, kwaadaartig broddelwerk,
Een vuile schandvlek der Gereformeerde Kerk.
En vraagt gij, op wat grond zij mij dien titel geeven?
Men graauwt u vinnig toe; *Lees 't geen zij heeft geschreeven*,
Die Zedenzang is een afgrijslijk lasterstuk.
't Roept wraak: hij is alreeds ten vierde maale in druk.
Schrik, herderlievend Volk, voor zulke gruwelzangen!
't Zijn Satansstrikken, daar de ziel in word gevangen.
De ontaarde, die, zo snood, Gods hoog bevel veragt,
Zijn dienst, Zijn wil, Zijn leer in haar gemoed verkragt,
Stijft dus den Zondaar, en verhard zijn vuil geweten.
Die dwaaze ziel; haar doen moet menschenhaaten heeten.

..... Nu komen we eindlijk tot die booze *Menuet!*
Dat is wel 't slegtste stuk, dat gij me ooit hebt gesponnen....
Wat schampre taal is mij daarom niet toegebeten!
't Heeft ook al *spotten met het Heilige* geheeten!...
Gij zegt: ‘ik heb persoon noch tijd genoemd;’ dat 's waar.
Dan, waar gij 't oog op hadt, zag ieder zonneklaar.
En hoe nadruklijk heb ik 't lot u voorgehouen
Van Lobbes, Klaasbuurs hond; ik zei, *het zal u rouwen!*

waarop na nog eene lange reeks van klachten en verwijten de Geest ten slotte antwoordt:

‘Maar waarom hoort gij niet naar mijn verweering?
‘'k Verdien wel, dunkt mij, dat gij mij gehoor verleent;
‘Ik heb 't, gelijk gij weet, zo kwalijk niet gemeend.
‘Zeg, hebt gij vrijheid ongehoord mij te onderdrukken?
‘Noem mij één eerlijk man, die zegt: ik wraak die stukken.
‘Wat zijn 't voor lieden, daar mijn werk door wordt versmaad?
‘En uit wat vuile bron vloeit hunne bittre haat?
‘Zou 't u niet moeijen, zo uw schrift hun kon behaagen?

‘'k Heb op hun broddelwerk eens eve 't oog geslagen;
‘Maar 't zij dan Proze of Vaers, 't is eve erbarmlijk slegt:
‘En 'k weet niet, wie van hen de meeste zotheên zegt.
‘*De Toetssteen*, 't *Redenquest*, en wat er meer mag weezen,
‘Is met afgrijzen of al schaaterend geleezen....
‘Wel heden! sints wanneer legt ge u zo veel geleegen,
‘Aan 't geen een Zotskap zegt, u mooglijk ongeneegen,
‘U wordt ook regt gedaan, gelijk gij zeer wel weet....

Maar juist de onmiskenbare opgang, dien Elizabeth's geschriften maakten, - de *Zedenzang* werd in hetzelfde jaar (1772), waarin hij verscheen, tot driemaal toe herdrukt, - maakte, dat men anderzijds hare geschriften te feller meende te moeten veroordeelen. Inzonderheid was dit het geval in het maandschrift *De Nederlandsche Bibliotheek*, die in 1774, als protest tegen den al te vrijzinnigen geest van *de Vaderlandsche Letteroefeningen,* door de predikanten P. Hofstede en Joh. Habbema onder de zinspreuk *Candide et Modeste* was opgericht ‘tot bevestiging van den Christenlijken Godsdienst in 't gemeen, en van den Gereformeerden in 't bijzonder’. Het was zeker niet ten onrechte, dat men in dit maandblad den vinger legde op de onvolkomenheden, onbeholpenheden zelfs, van Elizabeth's taal, en schrijfwijze. Zij zelve erkende trouwens ronduit: ‘noch Loosjes, noch Vader Noordkerk, noch Houttuijn zijn in staat geweest mij te doen begrijpen wat taalregels zijn, en ik heb altoos iemand noodig, die d in t, t in d of dt verandert. Zo een domme meid, niet waar?’[1)]. Maar het toenmalig geslacht nam het over het algemeen daarmede zoo nauw niet; zag er zelfs geen bezwaar in, zooals bijvoorbeeld *de Advocaat der Vaderlandsche Kerk* deed, aan het slot van een boek in alle kalmte te laten drukken: ‘De Letterfeilen gelieve den Lezer goedgunstig te verbeeteren’, daarbij in het midden latende, of die letterfeilen als drukfeilen moesten worden beschouwd, dan wel oorspronkelijk schrijffeilen waren geweest. Grievender voor Elizabeth was dan ook de wijze, waarop men haar de les las, en wel in dezer voege: ‘Dichters en dichteressen, wie gij ook zijt, leert van onze *supérieure savante*, dat gij zo vrij zijt in het *tolereeren*, in het begaan zelfs van de meest ongewone *taal*- en dichtfouten, als gij vrij moet zijn in het bestrijden, in het beguichelen van

1) Brieven. pag. 86.

beide *geheiligde persoonen en zaaken*'[1]. Maar allergrievendst was voor Elizabeth de wijze, waarop men bij de beoordeeling van haar hekelschrift *Aan mijnen Geest*, dit gedicht toetste aan de regels, door den Duitschen satiricus Rabener (1714-1771) aan een goed hekeldichter gesteld; en wel door dit te doen in dezen trant: '*Een Hekelschrijver moet een opregt hart hebben*. Dit eerste karakter is onze dichteresse volkomen eigen; alleen dat men de benaming *opregt hart* niet volgens de gewijsden der ouderwetsche redenkunde verklare, maar volgens de hedendaagsche leerwijs der *beau-monde*, die in het *Santhorstiaansch* genootschap *geapprobeerd* is, en waar dezelve zo veel beteekent als voormaals de woorden *kwaadaartigheid*, *overloop van gal* en dergelijke. Voorwaar! in dezen zo vruchtbaren zin durven wij ons onderwinden te verzekeren, dat haar hart opregt, dat hare geheele ziel gal is'; deze laatste uitdrukking was trouwens door Elizabeth zelve in de al te hartstochtelijk gestelde *Voorrede* bij haar gedicht *Aan mijnen Geest* toegepast op Paulus Dortsma. 'Een hekeldichter', gaat de recensent in de *Nederlandsche Bibliotheek* dan verder voort: '*een hekeldichter moet de deugd*, *die hij aan anderen leert*, *voor den grondslag van het ware geluk houden*. Zo is het; en bedriegen wij ons, of komt hier onze Elizabeth niet op het glansrijkste te voorschijn? - De voornaamste deugd, welke zij predikt, is de Tolerantie, de Algemeene Verdraagzaamheid... En behartigt zij deze deugd ook voor zich zelve? Wie kan er aan twijfelen, die haar uit dit beminlijk Hekeldicht, waarvan wij thans verslag doen, voor de dichteresse heeft leeren kennen der *Santhorstsche Geloofsbelijdenis!* Daar staat hare verdraagzaamheid in haar triomf ten toon; alleen heeft men in het oog te houden, dat de Santhorstsche verdraagzaamheid een *tweeslachtig* dier zij, een lam, wanneer zij aangepreezen, een krokodil, wanneer zij getroeteld wordt.... Trouwens dat heeft zij met de societeit, waarvan zij lid is, gemeen, dat zij nooit *intoleranter* zij, dan wanneer zij de *tolerantie* aanpredikt, ten doorluchtigen betooge, dat zij, ja waarlijk die deugd betrachte, welke zij anderen leeraart; en wie zal dus ontkennen, dat onze dichteres de naam van hekeldichteresse bij uitnemendheid passe'. Na verder nog in den breede op dezen toon te zijn voortgegaan en na al Elizabeth's werken achtereenvolgens aan de voorschriften van Rabener

1) Nederlandsche Bibliotheek. II. 1ste Stuk. pag. 403.

te hebben getoetst, besluit de ongenoemde recensent: '...in haar tegenwoordig hekelschrift *Aan mijnen Geest surpasseert* de Dichteres zich zelve. Hare verdraagzaamheid, hare menschenliefde, hare zachtmoedigheid, hare innige neiging tot de deugd, hare zuivere hoogachting voor den godsdienst in welken zij geboren is, dien zij belijdt, welke door 's lands hooge magten statiglijk bevestigd is, aan welken Neêrlands erfstadhouder al zijne bescherming heeft toegezegd, dien haar eigen echtgenoot elken zondag als den eenig waarachtigen aanpredikt, - hare liefde tot deszelfs predikers en openbare voorstanders, - met één woord hare juiste overeenkomst met alles wat Rabener in eenen goeden hekelschrijver vereischt heeft, staan hier zoo overheerlijk te prijk, dat alle hare andere schriften daarvoor zoo ver moeten onderdoen als met eenige mogelijkheid kan begrepen worden'. Jammer vond hij het alleen, verklaarde de recensent verder nog, dat zij tegenover de Jonkvrouwe de Lannoy 'niet met tolerante nederigheid' had erkend, dat '*zo zij met haar kalf niet geploegd had*, *het hekelschrift Aan mijnen Geest*, wat de vinding belangt, misschien nooit zou geëxisteerd hebben'. Jonkvrouwe J.C. de Lannoy had namelijk reeds vroeger, en wel in 1766, een hekeldicht in het licht gegeven getiteld *Aan mijn Geest*. Elizabeth heeft dit gedicht ongetwijfeld gekend en het is niet onwaarschijnlijk, dat zij den vorm eener samenspraak met haren geest, met hare Muze, daaraan heeft ontleend; haar gedicht is echter vele malen uitgebreider en belangrijker van inhoud en strekking dan dat harer voorgangster, die zich enkel bezig houdt met de vraag of de vrouw al of niet recht heeft om te denken, te studeeren en te dichten.

'De booze geest van Dortsma zult gij op nieuw in de *Nederlandsche Bibliotheek* gezien hebben', schreef Elizabeth aan Dr. Gallandat[1]. 'Als de kerfstok vol is, zal ik maar alles tegelijk af doen.... Lang vasten is bij mij geen brood sparen[2].....Mijn brief, die ik Dus. Geesteranus aan Mevrouw de Groot op Lovestein doe schrijven, zal er mij wel aanleiding toe geeven... Mijn oogen tintelen, zegt Wolff daar, van Satiricq vuur, terwijl ik er over denk[3]!' In haar *Voorberigt* bij den bedoelden *Brief van Arnold Geesteranus aan Maria van Reigers-*

1) Brieven. pag. 145.
2) Brieven. pag. 146.
3) Brieven. pag. 108.

bergen, gedagteekend 1775, uitte zij dan ook onomwonden hare gloeiende verontwaardiging, evenwel minder nog over de hatelijkheden en verdachtmakingen die haar zelve hadden getroffen, dan over het feit, dat men zich niet had ontzien, smalend te zinspelen op de vreeselijke catastrophe, voorgevallen in het gezin van prof. Burman, wiens jongste zoon omstreeks dezen tijd het ongeluk had gehad, spelend met een jachtgeweer, zijne eenige zuster te dooden. Geheel vergetend, hoe onwelwillend zij zelve door professor Burman was behandeld, schrijft Elizabeth in dit voorbericht: ‘mijn voornemen is geenszins de lasterende Schrijvers der *Nederlandsche Bibliotheek* met eenig antwoord te vereeren op hunne zogenaamde recensie van mijn Dichtstuk “aan mijnen Geest”..... Lieden, die nu, terwijl ik dit schrijve (28 Mei 1775) tot tweemaal toe de barbaarsche wreedheid hebben gehad om de diepe wonde open te scheuren, een teeder, - een Vaderlijk hart door het allerdroevigst ongeluk toegebragt, terwijl zij dien eerlijken Man, die, in spijt van hunne afgunst, een der grootste sieraaden van ons Vaderland is, een man van een publicq character, afmaaken als een oproerig schrijver, een vriend van Machiavel, en waarom? omdat hij den eerlijken moed heeft te spreken zo als hij denkt; terwijl men echter al de kwaadaartigheid der Bibliotheekschrijvers moet hebben om zulk een hatelijken draai te geeven aan 's mans onvergelijkelijk schoone vaerzen.... Ik heb de regtmaatigste, dat is de diepste veragting voor hunne *zoogenaamde* Orthodoxe bitterheid en voor dien verketterenden Geest, die zig voor de goedhartige onkunde als een Engel des lichts weet voor te doen. Maar om hun toch gelegenheid te geeven tot oefening van hunne natuurlijke en verkregene boosheid, verschaf ik hun twee stukjes[1)], waaraan zij nog al wat te beknabbelen zullen hebben. De eenige wraak, die ik over hunne beledigende schrijfwijze denk te nemen, zal hierin bestaan, dat ik, van tijd tot tijd, het mijne meen te doen, om mijne Landgenoten een uur van uitspanning stichtelijk of vermakelijk te helpen doorbrengen. Hun, den Bibliotheekschrijveren, van harten toewenschende een juister oordeel, een onpartijdiger geest, een sterke galbraking en vooral, een verbeterd hart’.

In scherpe tegenstelling met den hartstocht, die uit dit voorbericht spreekt, is de hoog ernstige, volkomen rustige, kalme toon van het

1) Met den brief van Arnold Geesteranus in éénen bundel verscheen de Brief aan Ernst.

dichtstuk zelf; en het zijn roerend schoone verzen, waarmede zij ons de tragedie der 17de eeuwsche verdeeldheden tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten doet gevoelen in het afscheid van den ouden predikant Geesteranus en zijne beide, om hunne Remonstrantsche gevoelens, uit den lande gebannen zonen:

‘Het smart mij, dat gij doolt;’ (dus luidde 's Vaders reden).
‘Maar dat gij lijden durft voor 't geen gij waarheid noemt,
Dat zie 'k met vreugd; 'k heb steeds gehaten dwang bestreden;
Mijn zoons, uw Vader heeft geen Christen ooit gedoemd,
Wij hebben geen verschil op 't stuk der pligtsbetragting,
Hoe ook partijzucht uw gevoelens smaad' en schend'.
De groote Arminius was 't voorwerp mijner agting;
Dien wijzen Christen heb ik van nabij gekend.
Ik kan, met grond, van zijn verstand en deugden spreeken;
Maar stemde nooit zijn Leer, zo als hij zéér wel wist;
Doch dit, dit kon den band der vriendschap niet verbreken;
Wat afkeer toonden wij den wrangen Kerketwist.
Wij zagen met verdriet het Oproer 't Vendel planten,
Daar Heerschzucht zich vermomde in zuivren Godsvruchtschijn.
Och, was ons spoor gevolgd door alle Predikanten!
Wat zou de Kerk gerust, de Staat gelukkig zijn.
Hoe naar, hoe droevig is de tijd, dien wij beleeven!
En hoe rampzalig wordt het Christendom gescheurd!
Indien Verdraagzaamheid de wet had mogen geven.....
Maar 't is te laat en wat wij vreesden is gebeurd.
Al wat wij zeiden, heeft in 't minst niet mogen baaten;
Wij hebben vruchteloos voor Liefde en Rust gestreên.
'k Beken, 't valt hard zijn Land en Vrienden te verlaaten,
Gehoond te worden door een opgeruid gemeen.
Maar 't past een eerlijk Man, de stem van zijn geweeten
Altoos te volgen, op wat prijs hem dit ook sta.
'k Heb steeds Ulieder Leer een Doolbegrip geheeten,
Het komt me alsnog zo voor; des ik die tegen ga.
Men doolt alwillens nooit; hier baat geen tegenspreken
Van wat door onverstand u word ten last gelegd;
'k Was steeds genegen u te dulden; 't is gebleken;
Maar 't vonnis is geveld, u wordt het land ontzegd.
Mijn zonen, vaart dan wel!.....’

Zelfs Elizabeth's recensent in de *Nederlandsche Bibliotheek*, die van het voorbericht verklaarde: ‘men behoeft het maar te leezen en men zal niet vraagen, waarom de oude Dichters ons de Furiën of Raazeryen meer onder de gedaante van vrouwen dan van mannen vertoonen’[1)], gaf toe, dat het gedicht zelf ‘met meer gematigdheid geschreeven was dan der dichteres gewoonlijk eigen was’, en dat er ‘eenige teedere en aandoenlijke trekken’ in voorkwamen. Maar zoo scherp en hartstochtelijk, als ooit, waren toch weder de tegelijkertijd van Elizabeth's hand verschenen *Brief aan Ernst* en vooral het kort daarna door haar uitgegeven stuk *De Bekkeriaansche Doling proefondervindelijk weerlegd*. Elizabeth betoogde daarin, dat indertijd door Balthazar Bekker in diens geruchtmakend werk *De betooverde Wereld* ten onrechte was geleerd,

dat Heintje-pik
Het Kwaadje, of *alias* Piet met de pooten,
(In 't Engelsch heet de borst *Old-Nick*)
Slechts was een bullebak, een stoute jongens schrik,
Maar het bestaan nooit had genooten....

Zij zelve had dat vroeger ook zoo geloofd, verklaart zij dan verder:

'k Beken, 't is waar, ik heb, tot niet zoo lang geleeden,
(Het was tot de *Advocaat der Vaderlandsche Kerk*,
Die orthodoxe onrustverwekker,
Te voorschijn stapte met zijn ongelukkig werk,)
Geloofd hetgeen ons wordt geleerd door vader Bekker...
Mijne oogen zijn nu meer verlicht...
Want Bekkers leer behelst een booze ketterij...
Daar *is* een Duivel - 'k zal 't u duidlijk doen verstaan -
Wat zeg ik? één? wel 't komt op geen half duizend aan!
Die booze weezens zijn wel degelijk in weezen;
Zij speelen schoon hun rol in deezen laatsten tijd;
O *Advocaat!* wie zal toch uw *schrifturen* leezen
En niet beseffen, dat gij hunne *Voorspraak* zijt?....
Zo dat, ik ben door uw *Schrifturen* te overleezen,
Van deeze dwaling glad geneezen:
Hoe boos de mensch ook weezen mag,

1) Nederlandsche Bibliotheek, IV. 1ste Stuk. pag. 52.

Hij bracht, zo veel ik weet, zoo'n werk niet voor den dag;...
Voor mij, ik hou het voor gewis,
Dat Dortsma, Dortsma zelfs! zo boos niet had geschreven,
Waar hij niet, nevens u, door éénen geest gedreeven.
Is 't wonder dan, dat ik mijn dooling heb gemerkt,
Die met de pap me is ingegeeven?
Dus is 't geleegen, luister toe,
Waarom ik heden van mijn dwaaling afstand doe.
't Is nu een dag of drie geleeden,
Dat mij een brief, (ik had geen kennis aan de hand)
Gezonden is, dien ik voor u zal copieeren....
Ik zag, uit het couvert, aan mijn adres gezonden,
Dat hij in Amsteldam was op de straat gevonden,
(Hij viel wellicht een Fijnman uit den zak
Kort na hij 't zegel open brak).
Men meende, 't kon voor mij niet ongevallig weezen
Dien brief op mijn gemak, aandachtig door te leezen;
Hij, die hem zond, verzweeg zijn naam, en mij
Is dat om 't even, - maar zie daar, daar is 't copij.

Er volgt dan verder een lange, gefingeerde brief van Satan Rex aan zijne dienaren, waarin de Vorst der Duisternis hen prijst voor hunnen ijver, maar toch aanmaant tot omzichtigheid met de waarschuwing:

Ik heb 't wel half gevreesd, gij zijt door uwen ijver,
(Die ijver, die door mij zoo dierbaar wordt geschat,
Waarvan ik al het heil van mijnen Staat bevat)
Wat al te zeer vervoerd, mijn vrinden!
Kwaadaartigheid word u, met reden, niet betwist;
Die kan men overal in uw *Libellen* vinden;
Hoe wenschelijk waar' 't voor mij, hadt gij maar zo veel list!
'k Moet eens vertrouwlijk met u spreeken;
De Vrijheid, die gij poogt de hartaâr af te steeken,
Heeft veel meer vrienden dan gij mooglijk hebt gedacht;
En de verdraagzaamheid, hoe bitter wij haar haaten,
Wint daaglijks zeer veel velds in Neerlands vrije Staaten;...
Het Neêrlandsch volk heeft inderdaad te goeden hart;
Het heeft den rechten smaak toch niet in uwe boosheid.

Maar zij zelve had in den vinnigen, polemischen strijd, die haar tot

scherpte en bitterheid verleidde[1)], toch ook ‘den rechten smaak niet’. Het is waar, zij kon zich beroemen: ‘Ik heb de Zoo Zoo's met vigueur & ook in 't bespottelijke aangetast, tot vermaak van alle raisonable geesten, & ik ben meermaal daarvoor bedankt door die redelijke Predikanten, die, zooals mijn Wolff, eere doen aan het gewigtig ampt, dat zij bekleeden’[2)]. Ook bij het publiek vonden hare geschriften een warm onthaal. Hare gedichten gingen niet alleen, naar de gewoonte dier dagen, in afschriften van hand tot hand, zij werden ook ijverig in albums verzameld; zij werden spoedig na hun verschijnen herhaaldelijk herdrukt, de *Zedenzang* in het jaar, waarin hij uitkwam, zelfs tot driemaal toe. In 1777 liet haar uitgever, de heer Tjallingius te Hoorn, bij advertentie bekend maken, ‘dat van de werkjes van E. Wolff nog maar zeer weinige te bekomen waren; terwijl een deel daarvan al voor lang is uitverkogt, waarvan een accuraate Lijst te vinden is agter A. Geesteranus aan Maria van Reigersbergen enz. Vier compleete Ex. door inkoop van de manqueerende stukken, thans voor handen zijnde, worden aangeboden, ieder ingenaaid in 26 stukjes, à f 48’. Dit was zeker geen geringe prijs voor de compleete werken eener schrijfster, die toen nog pas aan het begin harer letterkundige loopbaan stond. ‘Maar daar hij duur moet opkopen, is het negotie geworden’[3)], meldde Elizabeth aan Dr. Gallandat, die haar bemiddeling inriep om een volledig stel machtig te worden. Uit de Voorrede bij de tweede uitgave van het gedicht *Walcheren*, die in 1784 verscheen, blijkt, dat men toen, dus een half dozijn jaren later, ‘tot 70, 80, ja 100 guldens ‘betaalde voor een zoogenaamd compleet exemplaar’ van Elizabeth's werken.

De opgang, dien Elizabeth's werken maakten, komt echter wel het duidelijkst aan het licht in het feit, dat men van allerlei op haren naam stelde, om het zoo te voordeeliger in omloop te brengen. Toen zij in 1774 had deelgenomen aan de beweging ter vervanging van Datheen's verouderde psalmberijming door in haar *Datheniana* het onbeholpene en overstaanbare ten toon te stellen van die oude rijmen, door traditie en lang gebruik meer dan door recht begrip aan velen dierbaar, meende men ook dadelijk haar te moeten toeschrijven een *Datheniaansche*

1) cf. ook het analoge geschrift Brieven van Constantia Paulina van Dortsma.
2) Brieven. pag. 102.
3) Brieven. pag. 141.

Eerzuil, die haar werk niet was. 'Meermaal', zoo verhaalde Aagje Deken later[1], 'meermaal misleidde men het publicq door het *bedriegelijk stellen* van tytels, die het in de gedagten bragt, dat deeze beuzelingetjes door Mejuffrouw Wolff waren opgesteld, tot dat men door die te leezen, het bedrog bemerkte; kort gezegd alles, ik zeg niet, wat raar en geestig *is* maar 't welk bij het gros zo genaamd *wordt*, eigent men aan mijne vriendin toe, tot een Datheniaansche Eerzuil in kluis; hoewel niemand, dan de Eerwaarde Heer B. Bosch, predikant te Diemen, daar de schrijver van is.... Wanneer 'er een Boek, een Geschrift, een Vers, een Nieuwstijding in de Couranten bekend gemaakt wordt, dat iets *zogenaamd* origineels aanduidt, vooral indien de Publieke Kerk of derzelver Leeraars daar in worden aangevallen: of als het een werk is, dat vertaalt werd, en streed met de algemeene gevoelens der heerschende Kerk, hoe dikwijls zegt dan mijne vriendin: Dit krijg ik zeker weer op mijne rekening; mij dunkt, het is er op toegelegd'.

Een niet minder treffend bewijs van de goedkeuring en instemming, die Elizabeth's werk bij talloos velen in den lande vond, was het feit, dat men nimmer op haar heeft toegepast de plakkaten, die destijds de vrijheid van drukpers nog binnen enge grenzen beperkten. Die plakkaten waren nog streng genoeg, zooals bleek onder anderen uit het lot van den Groningschen hoogleeraar de la Marck, die omstreeks dezen tijd geschorst en gebannen werd[2]. Maar Elizabeth bleef ongemoeid. Haar hartstochtelijke bestrijder Paulus Dortsma verklaarde wel te leven[3]: 'in de stille hoop en verwagting, dat de Koele Onverschilligheid der orthodoxe Geestelijkheid, waarover zelfs mijne Heeren de Staaten van Holland en Westfriesland in hun godvruchtigen Bevelbrief van den laatsten biddag klaagen, eens eindelijk in een regt Christelijken ijver zoude veranderen;' en de Haarlemsche Classis bracht inderdaad een der geschriften van Elizabeth en wel de *Bekkeriaansche Doling* ter tafel op eene samenkomst der Noord Hollandsche Synode, 'met deeze klagte zig inzonderheid adresseerende aan de Wel Eerwaarde Classis van

1) Brieven van Abraham Blankaart. Voorrede.
2) Prof. P.J. Blok. Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. VI. pag. 350.
3) Paulus Dortsma. Het echt karakter van een Hollandsch Tolerant. Voorreeden. pag. V.

Hoorn, waar het stuk gedrukt was'[1]; maar die 'klagte' bleef zonder eenig gevolg, waarschijnlijk omdat het prestige van Ds. Wolff in dezen kring diens echtgenoote dekte als met een schild, gelijk Elizabeth bij de moeilijkheden, waarin zij door hare vertaling van Craig's *Leven van Jezus* was geraakt, ook reeds volmondig had erkend.

Maar toch gevoelde Elizabeth zeer goed, dat op den thans ingeslagen weg haar talent niet tot zijne volle ontwikkeling kwam. In haar hart wilde zij haar volk meer en beter geven dan dit. Zij eindigde met van hare werken uit deze levensperiode te verklaren, dat zij waren geschreven 'in eenen geest mij zo geheel oneigen, en in dat bitter vernuft, dat, als een vreemd gewas, door toevalligheden bij mij is ingeplant'[2]. Onvoldaan met de richting, welke haar letterkundige loopbaan had genomen, was het haar meer nog dan vroeger lief, zich gedurende eenen langen winter te kunnen terugtrekken in de stille eenzaamheid der afgelegen Beemster predikantswoning, wanneer de zomer 'al te afleidelijk was geweest'[3], door druk verkeer met de Amsterdamsche families op de omgelegen buitenplaatsen, met de van der Miedens, de Alewijns, de Vollenhovens, - of door uitstapjes naar Haarlem, naar Gouda, naar Wijk-bij-Duurstede, naar Arnhem tot bezoek aan goede vrienden, een enkele maal ook nog aan hare verwanten te Vlissingen. Men behoeft allerminst met professor Knappert te meenen, dat haar leven in de Beemster 'min of meer stil en eentoonig was'[4]; of met Dr. Jan ten Brink: dat zij 'als een arme gevangene de verveling poogde te bezweren met onuitputtelijke schatten van geest en vrolijkheid'[5]. Verveeld heeft zij zich zeker nimmer; daartoe bezat zij al te veel zout in zich zelve; ook was haar leven allerminst arm aan die trillingen van emotie, waarmede het belangstellend volgen der geestesstroomingen van zijnen tijd ieder menschenleven, onder alle omstandigheden, verrijken kan. Gezelligen omgang had zij ook meer dan genoeg. 'Ofschoon ik geen misantrope ben, en niet afkeerig van gezelschap', lezen wij in een harer brieven uit het jaar 1774, 'durf ik u wel zeggen, dat er voor een mensch, dat denkt en de tijd een schat noemt, iets lastigs

1) Nederlandsche Bibliotheek. Deel IV. 1ste Stuk. pag. 52.
2) Walcheren. 2de uitgave. Voorrede.
3) Brieven. pag. 151.
4) Prof. Dr. L. Knappert. Inleiding bij de uitgave van Sara Burgerhart. pag. XI.
5) Nederland. 1879; cf. aldaar ook Prof. Theod. Jorissen. Over Betje Wolff.

is in dit onafgebroken uitzijn, of luiden zien. En dat ik wel eens zeg: alweer uit! - alweer belet gestuurt? maar wat zal ik doen? Mij voegen naar tgeen zig niet naar mij wil voegen; & dewijl mijne studie den Mensch ten voorwerp heeft, & ik mijne Philosofische oogen gewend heb, door 't geen den mensch omringt door te zien, zo vind ik dikwijls in de frivole gezelschappen iets nuttigs voor mij; & de Conversatie tusschen eene Coquette & een Petit-maître is een sujet, dat mij menigmaal groote ontdekkingen in het menschelijke hart heeft helpen doen. Zomtijds observeer ik de afkoomelingen van de groote mannen, die voor 100 en meer jaaren de Republicq zo beroemd maakten, de Bickers, de Hoofden, de Grooten, de Graaflands; & ik zie dikwijls, dat zij hunne voorvaders zo zeer wijken in noblesse van geest, gezond verstand, als in die door en door gezonde, geramasseerde lichaamen, welke men in hunne afbeeldzels bespeurt. 't Is mij onbegrijpelijk, dat er eenig mensch, die gezond verstand heeft, een jaar aanéén in de Beaumonde leeven kan. Niets is zo fade, zo insipide, als het leeven onzer Grooten. Gedebaucheerde lichaamen, zenuwlooze zielen (permitteer mij dit woord!), kinderagtige neigingen, een popagtige smaak, eenige oppervlakkige lecture, niets dat naar vernuft zweemt; - zo zijn de meesten, die figuur maaken in die gezelschappen, welke ik zo zeer veragte. Onze dames doen niet veel meer eer aan eene Sexe, die de liefde en de glorie is van een wel denkend man'[1)].... 'Gelukkig die mensch, die alle de vermogens zijner ziel, alle de gelegenheden waar hij zig bevind, aanwend om *wijzer* en *beter* te worden, tout le reste est Sottise. Er zijn maar weinig menschen, wiens lof wij kunnen ambieeren zoo wij wijs zijn, & door de schitterende beuselarijen van Rang en Rijkdom weeten heen te zien. Ik weet het bij ondervinding! Ik werd gelasterd boven 't geen uw bedaarde geest zich kan verbeelden; & ik word, vooral onder de Grooten van Amsterdam, tot walgens toe gevleid en verheven. Wat is 't? Vanité, niet anders[2)].'

Zij oordeelde niet altijd zoo pessimistisch; en zij heeft gewoekerd met de gelegenheid tot opmerken en vergelijken, die haar verkeer in eenen uitgebreiden kring van kennissen en bewonderaars haar bood.

1) Brieven. pag. 134.
2) Brieven. pag. 103.

Maar bij tijden was het haar toch lief, geenen anderen omgang te hebben dan dien met haren echtgenoot, wiens steun en sympathie zij in het ‘stormachtig gedeelte haars leevens’, zooals zij de Santhorstsche periode later noemde[1)], hoog had leeren waardeeren. ‘Mijn Vaderlijke vriend, mijn braave Wolff’, schrijft zij, ouder gewoonte, haren ernst bedekkende onder al te losse scherts, in den brief, dien wij hierboven aanhaalden, ‘mijn braave Wolff groet u allerhartelijkst; want al die zijn vrouw eer aandoet, doet het hem; & je weet ook wel, dat de man een verbruide zot was, zo hij geen eer stelde in zijne keuze. De Hemel bewaar hem lange, is het dan niet tot nut van Zion, 't is om het nut van zijn Betje, die in der eeuwigheid geen man weet in de knip te krijgen, die zo veel gedu met haar heeft - die zo in zijn aise is met haar. Ik heb hem ook zo lief, als een vive vrouw een man kan hebben, aan wien zij erkend, het geluk, de glorie van haar leven schuldig te zijn; & die mij in alles toont, dat mijn genoegen zijn vermaak is’.

Uit dezen tijd dagteekenen dan ook hare allerliefste brieven (rijmbrieven aan Mevrouw van der Mieden) *Beemster-Winterbuitenleven* met die bijna klassiek geworden schildering van haar leven

> .....in de stille Pastorij.
> Daar zit ik dan, geheel gerust,
> Van 't geen er omgaat onbewust.
> Zo ik 't in de Courant niet zag,
> Dan wist ik nauwlijks welk een dag
> Door mij ten avond was gebragt.

Den morgen en den middag, schrijft zij, bracht zij meest op haar bovenkamertje door;

> Maar als de dag ons gaat begeeven,
> Ga 'k naar beneeden bij het vuur;
> En dan gebreid, genaait, geschreeven,
> Zo 't valt....Wat heb ik menig uur,
> Dus met mijn Domine gesleten!
> Dus bracht ik vijftien winters om.

1) Walcheren. 2de uitgave. Voorrede.

‘Dat kan niet zijn’! Ja, wel te weeten:
Net vijftien winters is de som;
Ik heb dat wat heel goed onthouden.
'k Zeg honderdmaal, wat vliegt de tijd!...

'k Zeg dikwijls tegen Domine:
‘Wel kind, waar is die dag weer heen’?
En schoon ik mij nu kon vertreên,
Onmooglijk had ik 't aan den tijd:
Den ochtend ben ik ook al kwijt.
De klok slaat hallef twee; zo waar;
Ik zie 't op mijn horlogie naar.
Ja, 't is wel zo; ik hoor ook dat
De tafel wordt gedekt, ei wat,
'k Moest dit nog hebben afgedaan.
Zie daar, dat moet nu blijven staan.
Men roept mij al. ‘Ja, ja! ik kom’.
Wat vloog die voordenmiddag om!
Ik ben er waarlijk van verbaast.
'k Loop naar beneeden met veel haast,
Daar mij de goede man reeds wacht
En om mijn drukte eens smaaklijk lacht.
Daar zitten wij, zeer wel te vreên,
Dan aan de tafel met ons tweên,
't Canarievogeltje aan mijn' zij;
Patrijsje aan 't vuur, wel dicht bij mij....
't Is eindelijk Eenvoudigheid,
Die 't sneeuwwit tafellaken spreidt.
Iets meer dan 't nodige; niets meer:
Dat is het al wat ik begeer.
'k Heb nooit naar overvloed gehaakt;
Gezonde spijs, wel toegemaakt,
Wel opgedischt, is mij genoeg.
Ontbreekt er echter iets? wel voeg
Er dan een vroolijk praatje bij:
Dat draait gewoonlijk neer op mij.
..... zoo gaat
Mijn nademiddag vast zijn gang.
't Is duister weer; het duurt niet lang,
Of 'k schel en zeg de Meid: ‘breng licht’.

Wij drinken thee; is dat verricht,
Dan wordt het vuur wat aangeboet,
Waarvoor ik altoos zorgen moet;
Want niemand doet dat naar mijn zin....
Het groene schermpje en de kaars
Staan tusschen onze lessenaars.
Op tafel ligt een boek of twee.
Dan is 't 'ik groet je, Domine'.
'Jou ook, mijn kind, tot halef tien'.
Daar zitten we als twee oude lien;
Elk in een leuningstoel, och ja!
En in de plaats, die 'k niet besla,
En dat is ruim het grootste deel,
Want mijn persoontje zegt niet veel,
Leg ik mijn hondje zachtjes neêr,
En moei mij dan met hem niet meer.

Zij gaf dan naar hartelust, uren aanéén, toe aan haren nog altijd onverzadelijken leeslust; maar van het dichten verklaarde zij thans:

De Poezy
Bemin ik ja; maar al mijn tijd
Wordt evenwel haar niet gewijd!
En schoon ik haar zeer hoog waardeer,
'k Bemin haar met die drift niet meer,
Als in het vurigst mijner jeugd;....
Zij staat mij echter nog wel aan;
Zo is 't ook niet. Maar 't geen ik voel
Voor haar is zo bedaard en koel,
Als Reden van mij vergen kan;
Want zij, zij is er de oorzaak van;
Dat meesterstuk heeft zij verricht.

Reeds vroeger had Elizabeth den advocaat Noordkerk geschreven: 'Het komt mij voor, dat, naarmate men leert denken, men minder uitwerkt; men krijgt zekere keurigheid, die ons niet permitteert in het mediocre voort te gaan'[1]. Als zij thans met streng zelfonderzoek haar werk overzag, aarzelde zij niet te bekennen:

1) Brieven. pag. 61.

Maar gij, mijn Geest, zo ge al uw dierbren tijd versleet,
Met dichten tot vermaak in 't eenzaam Buitenleeven,
Waarom dit ooit getoond, vooral in 't licht gegeeven?
Maar ja; men moest (en dit, dit is 't wat mij mishaagt
Waarom ik mij van u steeds heb op 't hoogst beklaagd)
Men moest het legio der schrijveren vermeeren,
Elk een moest weeten, hoe gij wel kost Poëseeren.
En van uw' eersteling bij uitstek wel voldaan,
Treft gij, tot mijn verdriet, een Boekverkoper aan,
Die dit op hoop van winst, vrij onbezonnen waagde.
't Is waarlijk meer geluk dan wijsheid, dat hij slaagde!
'k Weet, wat gij zeggen wilt. ‘Het werk is uitverkogt,
En word, nog dagelijks, zeer greetig, opgezogt’.
'k Moet waarlijk lachchen, als ik u aldus hoor spreeken.
De Boekverkoper, die de winst heeft opgestreeken,
Hij praat in Koopmans stijl, noemt uw *Bespiegling* goed:
Ze is uitverkogt; voor hem is 't Werkje als 't weezen moet;
Maar u, u past het om daar anders van te denken.
Zeg, waar' het niet in 't licht, zoudt gij 't der waereld schenken?
Of waarom weigert gij, (hoe dikwijls en hoe sterk
Men zulks van u begeert) dit uitverkogte werk
Nog eens ter perse van Tjallingius te brengen?
Steeds antwoord gij: ‘Hoor, Vriend, dit zal ik nooit gehengen’.
En tusschen ons, hebt gij niet honderdmaal gezegd:
‘Ik zie geen kans er toe: 't is inderdaad te slegt:
'k Weet, hoe ik mij verpijn, niets goeds er van te maaken;
Maar, dat het word' herdrukt, daar meen ik voor te waaken’.
Dat uitverkogte Werk, als men 't aandagtig leest,
Ik vraag 't u ernstig af, wat is dat tog mijn Geest?
Niets dan de onrijpe vrugt van onze jonge jaaren,
Slegts dienstig om, u ter verneedring, te bewaaren.
Voorzigtig, dat gij 't woord *Dichtmatig* hebt gesteld,
Op 't zinlijk Titelblad; want hadt gij 't niet gemeld,
Men nam wellicht dat Boek voor Proze op Rijm geschreeven:
Hadt gij de les gevolgd ons door Boileau gegeeven
Ne prendre pour Génie un amour de rimer,
Wij hadden zekerlijk met heel de waereld vreê.
De *Staat der Rechtheid!* ô, toen leerdet ge agter uit.
Wijl dit nog wel zo min als 't voorig stuk beduidt;
Dàt kon ten minste nog om iet *natuurlijk fraais* behaagen;

Maar dit wanstaltig Werk! Koomt iemand 'er naar vragen,
't Is vast als naar een Boek, dat *raar* is in zijn soort
En zeker, 't woordje *raar* is hier 't bijvoeglijk woord.
De *Nagtgedagten*, ja, die zijn met smaak geleezen;
Maar die gebloemde stijl, door Hervey aangepreezen,
Heeft steeds Verbeelding meer behaagd, dan wel 't Verstand;
En denklijk schrijft gij nooit een Werkje op deezen trant;
Hoe hoog het jong vernuft die Nagtgedagten roeme,
Hoe schilderachtig, hoe behaaglijk men die noeme,
Zij zijn te prachtig, veel te zwierig opgetooid;
Welspreekendheid bedient van deezen stijl zich nooit,
Is nooit zo verre van 't eenvoudige geweeken.
Waan niet, mijn Geest, dat ge om uw jonkheid wordt verschoond
Want, lieve! waarom hebt gij u zo jong vertoond?
Heeft iemand ooit gezegd: *maak Verzen*, *laat ze drukken?*
Men handel' des vrij streng met zulke broddelstukken,
Uit spijt dat men zijn geld voor zulke vodden gaf.
Het raakt den Leezer niet, of ge aan den rand van 't Graf,
Of in uw eerste Jeugd die Vaerzen hebt geschreeven;
Dit raakt hem, dat gij voor goed geld goed werk zult geeven;
Hij is met recht te onvreên, wanneer hem dat ontschiet.
Geloof mij: *'t Verstand koomt met de jaaren niet*.
En wat 's 't gevolg van ons zo vroeg bekend te maaken?
Dat wij ons eigen Werk in laatre tijden wraaken....
'Maar *Walchren*', zegt gij, 'en de *Mengelzangen*'? ja,
Die stukken zijn *vrij goed*, zo als de lieden spreeken.
Maar zijn er schoonheên, ô wat zijn er ook gebreeken!...
't Aandoenlijke, de ziel der Dichtkunst, is er in;
Maar evenwel nogthans, *en des al niet te min*,
Dit zijn geen Vaerzen van de keurige van Merken.
Daar, kies het beste Vaers eens zelf uit deeze Werken,
Er haapert altoos iets, hetzij aan stijl of taal;
En ('k heb het meer gezegd) wat schrijft gij inegaal!
Gij kunt ons, ik beken 't, doen lachchen en doen schreijen;
(Ik spreek goed rond, goed Zeeuwsch; gij weet ik kan niet vleijen)
Gij hebt iets levendigs; 't ontbrak u nooit aan vuur;
Men noemt me, om u, wel eens *Dichteresse der Natuur*.
Zie daar, mijn Geest, dien lof hoor ik u meermaals geeven.
Maar, weet ge wat 'er schort? - Gij hebt te veel geschreeven.
Een mensch zou schrikken als hij zulke stapels ziet.

En zo gij, in 't vervolg, het daarbij slegts nog liet!
Maar neen, dat staat nooit stil. De Herfst is pas verscheenen,
En mijn Gezelschap met de vreugd van 't Veld verdweenen,
Als gij ten eerste, (of 's Lands welvaart daar aan hing)
Weêr naar mijn Boeken gaat. 't Is Waarlijk zonderling!...

Misschien was het wel haar zoeken naar wat haar nog ontbrak, dat Elizabeth omstreeks dezen tijd aandreef eene poging te wagen, om zich in betrekking te stellen met Lucretia van Merken. Hare bewondering voor deze was oprecht en diep. In het voorberigt van haar eerste werk, *Bespiegelingen over het Genoegen*, had zij reeds, sprekende over Lucretia, geschreven: 'Ik beken openhartig, dat ik mijn werk maake om mijn werk te schoeien op haare leest'. Ieder nieuw werk der toenmaals algemeen gevierde dichteresse werd met warme belangstelling door haar begroet. 'Mij is berigt', schreef zij in 1770 aan Mr. Noordkerk, 'mij is berigt, dat Juff. van Merken voor de pers gereed heeft eenen Brief van Daniël, zo ik meen aan Salome, over de *Verwoesting van Jeruzalem*, & dat zij in dat stuk zig zelve zo verre overtreft, als zij het mij & anderen in haren *David* doet. Zo dit waar is, sta ik versteld; want me dunkt haar zagt & vleijend penseel is niet zeer geschikt om moord & verschrikking te schilderen....'[1] en dan weder eenige maanden later: 'de *Verwoesting van Jeruzalem* zal, hoor ik, superieur zijn. De Heer Modderman heeft mij geschreeven, dat die groote dichteresse hem het stuk had voorgelezen, & dat het naar zijn' gedachten volmaakt schoon is...Wat spijt het mij, dat ik nog niet kan deelen in 't genoegen, dat de lectuur van zo een stuk kan geeven'[2]. Het verlangen in persoonlijke betrekking te komen tot deze vrouw, hare meerdere in jaren, in maatschappelijke positie, in volle ontwikkeling van talent, dreef Elizabeth onwederstaanbaar aan, haar (3 Mei 1774) een exemplaar toe te zenden van haar hekeldicht *Aan mijnen Geest* met een begeleidend schrijven, gesteld in dienzelfden toon van eerbiedig ontzag, die hare brieven aan Mr. Noordkerk zoo

1) Bedoeld is de *Brief van Salomé*, *dochter van Zedekias*, *Koning van Juda*, *aan Daniël den profeet*, voorkomende in den na Lucretia's overlijden door haren echtgenoot, Nicolaas van Winter, uitgegeven bundel: *De waare geluksbedeeling*, *Brieven en nagelaten Gedichten* van L.M. van Winter, geb. van Merken.
2) Brieven. pag. 48.

kenbaar onderscheidt van die tot anderen gericht. ‘Wat beweegt mij toch, u lastig te vallen’? lezen wij in Elizabeth's schrijven aan Lucretia. ‘Ik beken, dat ik geene andere verschooning heb, dan mijne onuitdrukkelijke

Lucretia van Merken, naar eene gravure van R. Vinkeles.

hoogachting van uwe deugden & begaaftheden. Hoe verre gij ook boven mij uitschitterd, mijn hart, mijn grootsch hart, dwingt mij, U, eens van al mijn leeven te zeggen, dat niemand, wie ook, U

met meer eerbiedige verwondering beschouwt dan ik... Indien ik de eere had bij U bekent te zijn, gij zoud overtuigd weesen, dat ik veel meer & veel grooter van U denk, dan ik kan zeggen. Ik dank den Hemel, dat ik juist genoeg verstand heb om Uwe waardije te beseffen! & dat mijn hart wel genoeg geplaatst is om met de zuiverste vreugde U hommage te kunnen doen! Denk niet, dat ik uwe onschatbare vriendschap ambieer, & dus mijne Eigenliefde tragt in de hand te werken; neen, uitmuntende Dichtresse! Uw verheven Geest is niet geschikt tot een dergelijke alliance met een Genie van mijn soort. Ik weet het; maar ik berust er ook in...O, wie, - die een ziel heeft, - leest Uw *David* zonder de edelste aandoeningen te voelen voor de groote van Merken! 't Is zeker boven mijn lof: ik prijs ook niet, Mejuffrouw; laat ik alleen mogen zeggen, dat ik dat schoone stuk verdien te leezen,...Hoe bid ik ook om verlenging van zulk een kostelijk leeven als het Uwe!...Wees nog lang in onzen kring & schrijf tog zo lang gij leeft...Ik verg U niet eens de moeite om deezen te antwoorden. Waarlijk, Mejuffrouw, niets dan mijne uitmuntende hoogachting voor U doet mij deeze vrijheid gebruiken; ik ambieer niet, dat voor mij niet kan zijn'.

Lucretia's antwoord, waarvan de minuut is bewaard gebleven onder de papieren van de familie van Winter en openbaar gemaakt door prof. Jorissen[1)], is uiterst karakteristiek. De echtgenoote van den schatrijken Amsterdamschen dichter-koopman Nicolaas Simon van Winter, de voorname patricische, stond toen in den volsten bloei van haar talent; zij werd bewonderd en bewierookt tot zelfs door een professor Ruhnkenius, die haar de onsterfelijkheid van Homerus en Virgilius toezegde. Zij was verwend, maar toch verstandig genoeg om lof en hulde naar waarde te schatten; desniettemin streelde de naieve, ongeveinsde bewondering der Beemster dominésche haar slechts matig. Denkelijk heeft zij in de opgewonden uitingen van Elizabeth Wolff meer ironie dan waarheid gezien; ten minste zij antwoordde koel beleefd: 'Schoon ik ongaarne mijn brievenschrijven vermeerder, zoude het egter onheus zijn het vriendelijk blijk van uw aandenken en verplichtend geschenk onbeantwoord te laaten; en u mijne erkentelijkheid niet te betuigen voor

1) Prof. Theod. Jorissen. Litterarische Studiën. pag. 469 en vgg.

uw geestig werkje; een plicht, waar ik mij thans van kwijte. Uw brief te beantwoorden is een andere zaak en voor mij onmooglijk... De zwakheid van mijn gezondheid en de menigvuldigheid van mijn ondernoomen werk zijn eene billijke verontschuldiging. Maar hoe gewigtig dezelve ook zij, dit kan mij niet ontslaan om ééne reis een brief van u te beantwoorden. Ik vat uw brief dan weder op; doch U te schrijven, dat ik er waarlijk verlegen mede ben, mejuffrouw, is al wat ik er van schrijven kan... Uw levendige geest heeft het goede, dat hij in mij meende te zien, schriklijk vergroot; dit is mijn schuld niet, en mooglijk kunt gij 't niet helpen; bij gevolg is 't onnoodig hier sterk over uit te wijden. Doe mij alleen het recht te geloven, dat weidsche lofspraaken mij altoos belemmeren; hoe veel grooter moet deeze belemmering worden, als ik, mij in het geval der bijen bevindende, mijn Korfje zo sterk berookt zie, dat ik gevaar loop te stikken...De agting mijner Landgenooten is mij echter niet onverschillig, derhalven ken ik mij aan UWED. voor dezelve verplicht...Vaar voort, Nederland te vermaeken met de levendige trekken van uwen vluggen geest. Leef lang en gelukkig en ontfang, nevens uwen waardigen echtgenoot de vriendelijke en gedienstige groeten van mijn waarde Winter en van haar, die de eere heeft'...

Duidelijker kon Lucretia aan Elizabeth wel niet te kennen geven, dat het bij dien éénen brief moest blijven en dat zij geen nadere persoonlijke kennismaking begeerde. Eerst had, naar prof. Jorissen mededeelt, in de minuut van haren brief gestaan: 'de levendige trekken van uwe vlugge genie hebben ons altoos behaagt en meer dan eens verwondert'; maar zij had die woorden weder uitgeschrapt als meer uitdrukkende dan zij wilde zeggen, en had het gelaten bij: 'Vaar voort, Nederland te vermaeken met de levendige trekken van uwen vluggen geest'; want haar zelve hadden de grappen van de *Santhorstsche Geloofsbelijdenis* en van *de Menuet en de Domineespruik* waarschijnlijk volstrekt niet 'altoos behaagt'. Het is waar, wat betreft den strijd voor verdraagzaamheid en tegen het overwicht der heerschende Kerk stonden beide vrouwen op hetzelfde standpunt. Lucretia's *Brief van Louise de Coligny aan haren zoon Frederik Hendrik*, alsook hare treurspelen: *het Beleg van Leiden, Jacob Simonsz*. *de Rijk* waren bedoeld als een pleidooi voor 'de Natuurlijke, Burger-

lijke en Godsdienstige Vrijheid'[1]. Ernstig was haar protest tegen de bepaling van den Leidschen magistraat, dat binnen diens jurisdictie den ter dood veroordeelden misdadiger enkel de toespraak van eenen predikant der 'Publicque Kerk' zoude worden toegestaan, - tegen

> den dwang, die 't altoos vrij gemoed
> Doet gruwen van een leer, die 't zich vind opgedrongen....
> Men laate om kerkgeschil geen sterv'ling troost ontbreken.....
> Men gunne, is hij een Jood, hem een Rabbijn te spreeken,
> Ontzegg' geen Roomsch gezinde een Priester of Pastoor...[2]

Maar Lucretia's rustige, kalme geest was vreemd aan den hartstocht, aan den strijdlust, die in Elizabeth trilden; en bovenal zij miste Elizabeth's zin voor humor; de schalke luim van deze had niets aantrekkelijks voor haar, - integendeel.

Lucretia's afwerende houding was voor Elizabeth, wier huldebetoon oprecht gemeend was geweest, eene groote teleurstelling, en prikkelde haren onbedwingbaren spotlust. 'Mevrouw', haastte zij zich te antwoorden, 'Mevrouw, met vrij wat ongenoegen ontving ik uwen geëerden; ik zag mij teleurgesteld; schoon gij door ondervinding al niet mogt weeten, wat dit in heeft, zo wilt gij toch wel geloven, dat het eene ongevallige aandoening is? Zie daar, zei ik tegens mijn goeye dominé, nu ben ik er meê aangehaald; hoe zal ik nu onze dichtresse weer beduiden, dat volstrekt niets dan mijn agting voor haar mij moveert om haar (komt het niet te pas, ik breng het te pas) nu & dan eens toe te spreken. De man haalde zijne schouders op & noemde mij een raar, - een bizar kind, daar ik zo veel reden had om in mijn schik te zijn met uwe wellevende handelwijze.....Ziedaar dan mijne *Wederlegging van het Bekkerianisme*. Mogelijk zegt gij: "wat heb ik met die zotheeden te doen? zal dat kind dan nooit zijne Distance omtrend mij houden?" Maar, met je permissie! 't is hoog nodig dat gij zo oud word als Methusalem, zie, dat eischt de roem onzes lands, & niets doet zo veel tot eenen gezonden ouderdom dan nu & dan eens met

1) Nicolaas van Winter en Lucretia van Winter van Merken. Tooneelpoezy. Voorbericht.
2) L.M. van Winter, geb. van Merken. De waare Geluksbedeeling, brieven en nagelaten gedichten. pag. 232.

ons, halfzalige vernuften, te lachen, Mijn Duivel is misschien de eerste van dat gebroedzel, die ooit deed lachen, want hij is anders, zo als ik in Vader Brand lees, een kwaaye Gek. En mijn lieve Dominé heeft der zijn Eerwaarde & pastorale Buik zo door geschud, dat ik niet twijfel of de man is van zijne onpasselijkheid hersteld..... Denkt gij nu niet, dat ik mijn brief ga sluiten? neen, nog niet. Proef ook eens wat teleurstelling in heeft. Wagt! ik zal eerst uwen brief eens uit mijn Portefeuille krijgen. Want de Boeken Mosis worden niet attenter bewaard in de Sinagoge dan ik den brief bewaar, geschreeven door zo eene lieve hand.... Andren zij het een raadsel, als zij horen: "ik ben verlegen, ik weet niet, hoe uw brief te beantwoorden". Wat domme menschen & dat toch geleerde Lui! Wel, ik bevat het duidelijk! Gij hebt geen klein geld; alle uwe idees zijn rijers & ducaten; dat wist ik wel, Mevrouw; gij kunt des met mij geene commerce drijven; (ik wel met u).... Ik moest misschien U niet gezegd hebben, hoe Ds. Wolff en zijn vrouw over u denken. Maar mijn hemel, als een mensch ook zo veele jaren zweeg! is het te vergen! Ik weet wat dat eerbiedig zwijgen mij gekost heeft, wat ik er aan geleeden heb & hoe dikwijls ik in de Remonstrantsche Kerk ben geweest om de eere te hebben van u te zien. Wolffje groet u ter aarde & stelt zo veel belang in uw welzijn, dat ik geloof, zo gij ziek waart & hij wist het, hij stelde een Bededag in & preekte zo welsprekend & 't hart roerend als hij in zijne magt heeft. 't Is goed, dat ik te gek of te grootsch ben om nijdig te weezen op u; anders! Want honderdmaal is 't: toe kind, reciteer eens wat uit *David* voor me. Kom, *de Nagtgepeinzen*... Ik wed met u, dat ik meer van uw werk par coeur ken dan iemand in onze requblicq; ze zeggen, dat ik er ook al uit haal wat er in is door 't reciteeren. En die twee deelen zijn stukkend geleezen, ze hangen maar meer aan elkander. O, Mevrouw! ik aanbid U! op mijne eer, ik aanbid U! & zo ik mij geen geweld aandeed, ik schreef op dit stuk als een Enthouisiast. Ik durf u niet lief hebben; zo ik dorst, ik zou u beminnen zo als gij nooit bemint zijt door eene vriendin; want ik ken uw waardij. Permitteer, dat ik u door mijne pen de eerbiedigste kus geef, die gij ooit ontfong. Leef zo gelukkig als mijn hart u wenscht; & zo gij eenige consideratie voor mij hebt, antwoord mij tog geen een letter. Gij doet mij er geen plaisir mede....'

Lucretia heeft aan het verzoek om niet te antwoorden stiptelijk vol-

daan, misschien wel omdat zij, - niet geheel ten onrechte, - het gevoel had, dat er een loopje met haar werd genomen. Maar al had Elizabeth haren spotzieken luim niet kunnen bedwingen, zelfs niet tegenover haar, hare vereering was echt, en twee jaren later kon zij niet nalaten, zich op nieuw tot Lucretia te wenden. 'Mevrouw', schreef zij aan deze 2 Januari 1777, 'zo ras wagtte gij mij evenwel niet weer! 't Is nog geen twee jaar, dat ik u mijne laatste papieren visite gaf. Wat zal ik te mijner excus inbrengen!....Zo ik u overlast doe, wijt het mijne gevestigde agting voor U! Dit is zuiver opgebiegt. Zoo Gij echter, maar ik denk dit niet, omdat ik altoos gehoord hebbe, dat de verstandigste lieden de inschikkelijkste zijn, - zo Gij echter knorrig wierdt, omdat mijne Pen u te dikwijls overloopt, kon het gebeuren, dat ik u wiskundig demonstreerde, dat gij nog meer schuld hebt als ik; hoe smaakt u dit? Gij zijt Mevrouw Van Winter & ik ben maar een Boeredomineesvrouw, heel goed; Gij zijt de grootste Dichtresse onzes Lands & ik schrijf gerijmde Prosa; ik weet het, doch kan echter gelijk hebben; & die meerderheid zoude u weinig baaten.... Mogelijk zult gij mij nu de eere aandoen, om mij vriendelijk te vraagen: "Maar zeg eens Wolffje, hoe komt het toch in uw Zeeuwsche bolletje om mij te schrijven?" Zie hier de Ratio Sufficiens... Het dagt mij best, U *un plat de ma façon* te presenteeren[1]; ik geef het voor het geen het is, veel verwagt gij niet van mij; dat 's een groote gerustheid... Denk niet, dat ik door inhaaligheid hiertoe worde aangezet, neen waarlijk, ik doe het met tintelend genoegen, & ik vind in deezen zo zeer mijn Pligt dat ik niets begeer. Geen briefje zelfs, zo groot als een rissepisse of assignatie... Dat mijn Poetisch leven een strijd op aarde is, weet gij; dat ik met de Hofstediaansche kudde zo nu & dan in zoetigheid een klein verschilletje had, weet gij; maar (nu ik toch met u praat) dat ik

> Allois enfin borner mes voeux
> A n'être rien pour être heureux,

1) Prof. Theod. Jorissen denkt hierbij aan hare rymbrieven over het *Beemster Winterbuitenleven*; maar *Proeven* daaruit waren reeds in 1775, dus twee jaar voor dit schrijven verschenen achter den *Brief van Arnold Geesteranus aan Maria van Reigersbergen*; en de beide brieven *Beemster Winterbuitenleven* verschenen in hun geheel eerst 1778 in druk.

wist gij niet. Wat zal ik zeggen? Als men jong is & vernuft heeft, is men onbegrijpelijk gek (ik zonder u & eenige weinigen uit; op alle regels zijn excepties). Wel heden! Ik beeldde mij toen in, dat ik nog iets zou worden, & werken! dat heb ik gedaan; doch 't is munnike werk, vrees ik. Ik zie de zaak nu beter in, & 't word waarlijk tijd... zo dat ik meen het werk onzer jonge luidjes voortaan aan te kijken... Ik hoop, dat gij, Mevrouw, zult schrijven zo lang als gij u onder ons zult bevinden! Uw roem kan niet toeneemen; die is volkomen; maar ons verstandig vermaak moet gij blijven vermeerderen... Ik maak het lang niet waar? Denk, dat ik in geen twee *jaar* weer kom, & dat aan u te schrijven een Feest voor mij is. Ik droom nog bij continuatie van u! dat is zo troostelijk voor mij, die u onbedenkelijk, schoon met de grootste eerbied, bemin. O, ik voel, dat ik (zeggen de zusjes) "zo bij je wezen moet: ik heb het dan zo wel".... Vaarwel, Mevrouw, ik kan u verzekeren, dat niemand, wie ook, u hooger acht als ik; & dat ik, met alle sentimenten van consideratie, uwer gedenke, zijnde er voor mij geen grooter eeretitel dan die van mij te mogen noemen, Mevrouw! uwe ootmoedige dienaresse (mag ik familiair zeggen?) Wolffje'.

Zoo min als de beide vorige brieven leidde dit schrijven tot eenig persoonlijk verkeer. Lucretia had geen oor voor den toon van klagend verlangen, welke door Elizabeth's schertsen heen klonk. Het verschil in leeftijd, in levenspositie, in levensopvatting tusschen beide merkwaardige vrouwen was ook te groot om te kunnen worden overbrugd. Maar wat Elizabeth Wolff tevergeefs had gezocht bij Lucretia van Merken, dat zoude haar worden geschonken in Agatha Deken. Deze zou haar helpen, nu de oude paden niet tot een bevredigend einde hadden geleid, nieuwe banen te breken.

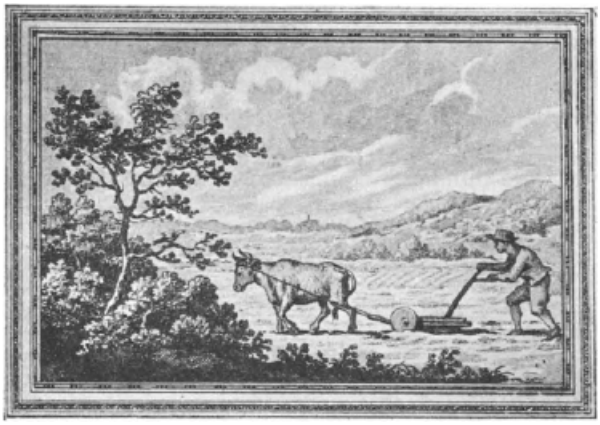

Terwijl een Os, geprikkeld door de spooren,
Den nijvren Landman hielp, en reeds des ochtends vroeg.,
  Het glimmend ijzer van den ploeg
Trok door den zwaren klei, klonk hem 't geluid in de ooren
Der zoete Nachtegaal, die in de digte blaên
  Van 't kreupelboschje was gezeten,
En 't omgelegen veld haar vrolijkheid deed weten....

D'een is geschapen om den zwaaren ploeg te trekken;
En de aêr om al wat leeft tot blijdschap op te wekken.
Zo volgen gij en ik, het valle ons zoet of zuur,
  De wijze schikking der Natuur.
    Fabelen. De Os en de Nachtegaal.

V. Het weeshuis De Oranje-appel.

In een der meest kritieke tijden, die het kerkelijk-godsdienstig leven ten onzent heeft gekend, namelijk in het tijdperk der felle worsteling tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten met den daarvan onafscheidelijken nasleep van bitteren partijhaat, wreede vervolging en harde onverdraagzaamheid, ontwaakte in het hart van eenige vrome mannen en vrouwen het verlangen naar een Christendom boven geloofsverdeeldheid, naar eene verwezenlijking op aarde van de Christelijke Kerk in die zuiverheid, waarvan in de eerste apostolische gemeente het voorbeeld was gezien. Maar overwegende, dat de algemeene Christelijke Kerk sinds de dagen der apostelen jammerlijk was vervallen en dat de

extra-ordinaire gaven des Heiligen Geestes niet meer waren het voorrecht van enkelen, zoodat aan niemand meer het uitsluitend recht toekwam het geloof der gemeente te formuleeren, aanvaardden zij de Heilige Schrift, het woord van Jezus en van de apostelen, als eenigen regel des geloofs, zonder omtrent datgene, wat in Gods Woord als ter zaligheid noodig niet duidelijk en klaar was voorgeschreven, (dus omtrent kerkinrichting, leeraarsstand, ritueel en belijdenis) te bepalen wat men had te gelooven. Zij, die dit denkbeeld voorstonden in eenen tijd, waarin de groote menigte een tastbaar houvast, zooals haar dat door de Kerk in eene bindende geloofsbelijdenis wordt geboden, nog allerminst kon missen, werden door hunne tegenstanders gebrandmerkt als Kwakers en Socinianen. Maar zelven beroemden zij zich te zijn, ‘vrienden der onderlinge verdraagzaamheid’; en in het boek onzer geschiedenis staan zij bekend als de *Collegianten*[1].

Oorspronkelijk waren het de van hunnen herder en leeraar gewelddadig beroofde Remonstranten te Warmond, die onder voorgang van een hunner ouderlingen, in alle stilte, meest des Zondagsavonds na nieuwe maan, onder beveiliging der duisternis in eene schuur in het nabij gelegen dorpje Rijnsburg heimelijk samen kwamen tot onderlinge stichting en vertroosting. In navolging van de samenkomsten der eerste Christenen werd dan na voorlezing van eenige hoofdstukken uit de Heilige schrift een gebed uitgesproken, waarna wie zich tot spreken geroepen voelde, van zijne zitplaats oprees, een tekstwoord voorlas en daaraan een rede vastknoopte, soms twee of drie sprekers achtereen. Naast dit Rijnsburger *College*, zooals men deze gemeenschap noemde, met eenen in de eerste Hervormingstijden voor samenkomsten van leeken gebruikelijken naam, vormden zich gaandeweg nieuwe colleges te Rotterdam, te Amsterdam, in de Zaanstreek, te Hoorn, in verschillende plaatsen van Friesland en Groningen. In al die afzonderlijke colleges kwam men wekelijks bijeen tot gesamenlijke stichting en gebed; en tweemaal 's jaars werd de onderlinge band onderhouden door eene algemeene vergadering te Rijnsburg, waar dan tevens gelegenheid was tot avondmaalsviering en doopsbediening.

Het verband met de Remonstrantsche Broederschap werd met den loop des tijds voortdurend losser. Men bleef wel staan aan de zijde

1) J.C. van Slee. De Rijnsburger Collegianten. pag. 10.

der Remonstranten wat betreft de verwerping van het leerstuk der voorbeschikking; maar wat betreft het leerstuk der weerloosheid, der doopsbediening aan bejaarden, der verzaking van het overheidsambt, helde men meer en meer over naar de Doopsgezinden, van wie men toch weer afweek door de invoering van den doop bij onderdompeling. Vooropgesteld werd het recht van het individu op eene eigene onafhankelijke geloofsovertuiging; de eenige band van gemeenschap was een band van zuiver zedelijk-godsdienstigen aard; als leuze gold: geene Kerk, geen leeraarsstand, geene voorgeschreven belijdenis; hoofdkenmerk bleef de vrijheid van spreken voor allen als zijnde het meest doeltreffend en het meest met het apostolisch Christendom overeenstemmend middel om de zaak van godsdienst en verdraagzaamheid te kunnen dienen. Men beweerde dan ook geene voor allen bindende belijdenis, gelofte of verklaring te hebben en dus ook niet te kunnen opgeven, wie al of niet tot het college behoorden. Tot avondmaal en doop werd men toegelaten op eigen proef, en men werd geacht met de deelneming daaraan enkel te verklaren, dat men wilde behooren tot het algemeene Christendom. Vrijheid van spreken werd een iegelijk zonder onderscheid gegund, ook al was hij geen geregeld bezoeker der samenkomsten, of zelfs maar voor die ééne keer aanwezig. De dompeldoop is nimmer als een kenmerk der gemeenschap beschouwd; en lang niet allen, die zich tot het college rekenden, hebben dien ondergaan. De oprichting van een nieuw kerkgenootschap werd allerminst bedoeld. Zij, die zich *Collegianten* noemden, behoorden meest tot de Remonstrantsche of Doopsgezinde Gemeenten, maar scheidden zich in den regel daarvan niet af. Hun aantal bleef steeds gering; doch zij werden gevonden in de meest verschillende levenskringen, hoofdzakelijk onder de denkenden, de meer ontwikkelden. Staatslieden, als een Koenraad van Beuningen, geleerden, als een Jan Wagenaar, dichters, als een Camphuyzen, predikanten, als de Doopsgezinde leeraar Adriaan Houttuyn te Hoorn, de vriend van Ds. Wolff en diens echtgenoote, de uitgever Tjallingius te Hoorn, bij wien Elizabeth's geschriften het licht zagen, geneesheeren van naam, aanzienlijke kooplieden hebben er zich op beroemd, Collegianten te zijn.

De Collegianten kenmerkten zich door eenen grooten liefdadigheidszin, maar hunne zorg voor armen en hulpbehoevenden miste ieder officieel karakter; ook bij den arbeid der broederlijke liefde verloochenden zij

Het groote Huis met de Doopsbediening te Rijnsburg.

hun anti-kerkelijk, anti-confessioneel karakter niet. Die broederlijke liefde werd daarom niet beperkt tot den Rijnsburgschen kring, of zelfs maar bij voorkeur geoefend aan de huisgenooten des geloofs in engeren zin. Aan Collegianten en aan niet-Collegianten, aan allerlei behoeftigen, zonder onderscheiding van gezindte of belijdenis, werd de helpende hand gereikt, gelijk blijkt uit de statuten der instellingen van liefdadigheid door Collegianten ten behoeve van ouden van dagen en van weezen in het leven geroepen. De meest bekende dezer instellingen is geweest het weeshuis de Oranje-appel te Amsterdam, dat is gegroeid uit de huisvesting (in het jaar 1767) van enkele weeskinderen in het huis op de Keizersgracht genaamd de Oranje-appel, waar destijds de samenkomsten van het Amsterdamsche college plachten te worden gehouden. Twee jaren later reeds werd dit huis, eene gewezen burgermeesterswoning, geheel voor de opneming van weezen ingericht en eene zaal daarin verhuurd aan de Collegianten voor hunne wekelijksche samenkomsten. Een steen in den gevel droeg sedert tot opschrift 'Weeshuis der Collegianten'; maar bij acte, gepasseerd den 22sten Mei 1680, verklaarden Regenten uitdrukkelijk, dat zij de ontvangen en nog te ontvangen gelden 'niet alleen zouden aanwenden voor de weeskinderen van broederen Collegianten, maar ook zooveel mogelijk voor alle andere weezen, die uit grooten nood daar haar toevlucht zouden willen namen'. Toen in den Franschen tijd het Doopsgezinde Weeshuis te Amsterdam in zoodanigen noodlijdenden toestand geraakte, dat het moest worden opgeheven, was het Collegiantenweeshuis, hoe het ook zelf onder de tijdsomstandigheden mocht hebben geleden, toch terstond bereid om de 17 overgebleven Doopsgezinde weezen op te nemen. Sedert kwam het in steeds nauwer betrekking tot de Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, maar is tot nog toe eene geheel zelfstandige stichting gebleven.

In dit weeshuis, waarvan de hoofdingang in den loop der jaren werd verlegd van de Keizersgracht naar de Heerengracht, - een poortje met daarboven een steen, waarin een appel als gevelteeken, heeft nog lang de plaats aangewezen, waar eens het oude gebouw heeft gestaan, maar is thans ook verdwenen, - werd den 10^{den} Februari 1746 volgens het *Notitieboek* 'ter opvoeding aangenomen Aagje Pieters Deken, waarvan vader is geweest Pieter Teunisz. Deken, en moeder Geertruy Bekker, gewoond hebbende onder 't geregt van Nieuwer-Amstel of

Amstelveen... Het kind is geboren den gedoopt 10 December 1741. De vrienden hebben bij 't inkomen van dit kind aan het Weeshuis geschonken 500 guldens'.

De geboortedag van Aagje Deken, (zij zelve noemt zich op het titelblad harer uitgegeven werken of A. Deken of Agatha Deken) in deze notitie blanco gelaten, is niet bekend. Volgens eene mededeeling van

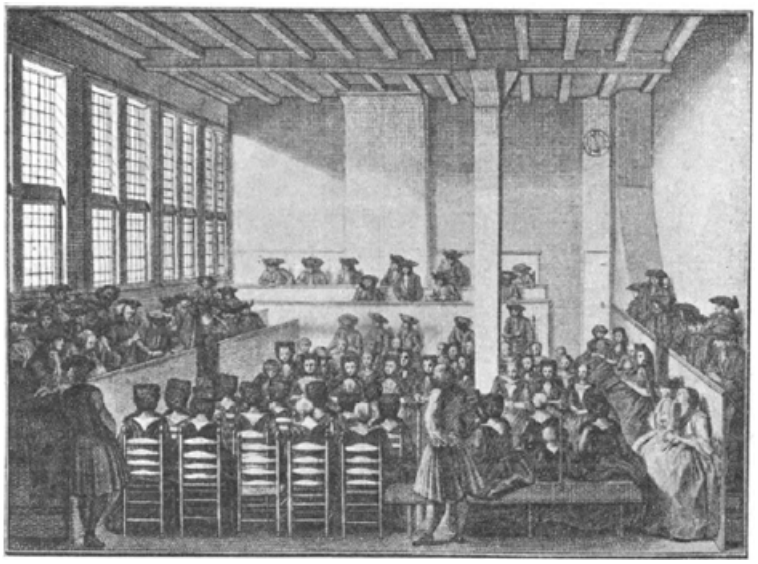

Vergadering der Collegianten te Amsterdam in hunne Collegezaal in het Weeshuis 'De Oranje-appel.'

den geschiedvorscher Jacobus Scheltema (1767-1835) waren hare ouders gewone landlieden, die, door eenen samenloop van rampen, brand, veepest en ziekte, in behoeftige omstandigheden geraakt, onder al dien rampspoed bezweken. De bloedverwanten of vrienden, die het vijfjarig weesje eene plaats in het Collegiantenweeshuis bezorgden, waren blijkens de gift van *f* 500 niet onbemiddeld en Aagje was verwant aan Hendrik Busserus, den verzamelaar van den bekenden *Atlas voor Nederland,*

van wien zij later een kapitaal van circa *f* 20.000 erfde, zoodat hare afkomst, waaromtrent met zekerheid niets bekend is, toch niet als al te gering mag worden aangeslagen. Wat betreft de opvoeding, die Aagje Deken in het Collegiantenweeshuis ontving, weten wij, dat die hoogst zorgvuldig was wat de zedelijke en godsdienstige vorming der verpleegden aangaat. Getrouw aan de grondbeginselen van de gemeenschap, voedde men daar de weezen niet op als aanstaande leden van het college. De bewaard gebleven *Vaderlijke Aanspraak*, die de Regenten plachten te richten, tot hen, die na de voltooiing hunner opvoeding het gesticht gingen verlaten, hield in; ‘bevlijtig en gewen u tot het gehoor van godvruchte en moderate predikanten en ook tot het bijwonen van andere godsdienstige vergaderingen, daar vrijheid van vragen en spreken is. En als gij tot meer vrijheid des verstands zult gekomen zijn, zoo voeg u bij de eene of andere verdraagzame gemeente, waar men de oprechte deugd en heiligheid des levens op 't hoogste recommandeerende, met voorzichtigen ijver de algemeene kerk wederom zoekt op te bouwen. Want men heeft de bijzondere gemeenten aan te merken niet als even zooveel bijzondere secten, maar familien en huishoudens in en tot de republiek des algemeenen Christendoms, die samen, elk op hun manier, één doel beoogen, 't welzijn van het algemeen’. Toch zette het college wel degelijk zijnen eigenaardigen stempel op zijne kweekelingen door zijne catechisaties, zijne bijbeloefeningen, zijne groote liefde voor het geestelijk lied. Want terwijl de Gereformeerden bij hunne godsdienstoefeningen zich nog altijd behielpen met Datheen's erbarmelijk kreupelrijm, door Elizabeth Wolff zoo ongenadig gehekeld in hare *Datheniana*, hadden Collegianten, als de dichters Oudaen en Camphuyzen, reeds vele psalmen op de meest verdienstelijke wijze nieuw berijmd en met Reinier Roleeuw en anderen verschillende stichtelijke liederenbundels in het licht gegeven ten dienste der samenkomsten van het college. Op Aagje Deken had dit alles bij haar veeljarig verblijf in het weeshuis zijnen invloed niet gemist. Zij dankte er aan hare grondige bijbelkennis, haren verlichten geest, hare groote verdraagzaamheid, hare warme voorliefde voor het stichtelijke lied. Waarschijnlijk heeft zij ook meermalen behoord tot het twintigtal weesmeisjes, dat uit het Amsterdamsche Collegiantengesticht placht te worden afgezonden naar de halfjaarlijksche samenkomsten te Rijnsburg om bij de gemeenschappelijke maaltijden de saamgekomenen te be-

dienen. De geest van het college was dan ook zoo zeer de hare geworden, dat zij zich in Augustus 1760 door zekeren Agge Roskam Kool te Rijnsburg, bij onderdompeling, liet doopen; ook na haar ontslag uit het weeshuis is zij eene getrouwe bezoekster der Rijnsburgsche samenkomsten gebleven, al liet zij zich, mede overeenkomstig de bedoeling der Regenten, in Februari 1769 als lid inschrijven bij de Doopsgezinde Gemeente het Lam te Amsterdam[1].

Herinneringen aan hare jeugd en aan hare opvoeding in het weeshuis heeft Aagje Deken ons gegeven in de gedichtjes *De nadenkende Binnenmoeder* en *Het dankbaar Weeskind*, beide voorkomende in de *Economische Liedjes*. In het laatstgenoemde zingt zij:

God deed mij in een Weeshuis woonen,
Wee hen, die zulke Huizen hoonen!
Zij zijn een zegen voor ons Land,
Aan 't welk zij nutte Burgers geven,
Die door een naarstig, schiklijk leven,
Ook eer doen aan den laagsten stand.

Als ik dit Weeshuis moet begeven,
Dan zal ik toonen door mijn leven,
Hoe deugdzaam ik ben opgevoed;
En steeds dit Huis met liefde noemen;
Zo zeer op mijne Opvoeding roemen,
Als andren op geslagt of goed.

Wat mij hier ook op aard bejegent,
't Zij God met ramp of heil mij zegent:
(Al wat God schenkt is zegening;)
'k Zal altoos toonen door mijn werken,
Wat kragt, om 't hart ter deugd te sterken,
Ik in dit goede Huis ontfing.

Dat Aagje in hare geschriften toch slechts uiterst zelden op dien tijd heeft gezinspeeld, - wat haar wel eens als een bewijs van valsche schaamte en van gebrek aan dankbaarheid is aangerekend[2], - vindt

1) De Navorscher, 1862.
2) Prof. Theod. Jorissen. Over Aagje Deken en Betje Wolff. Litterarische Studiën pag. 392 en vgg.

allicht hierin zijnen grond, dat er in hare opleiding iets tweeslachtigs is geweest, hetwelk haar pijnlijk heeft gedrukt en den altijd moeilijken overgang van het gestichtsleven tot het leven in de groote menschenmaatschappij voor haar, met hare nog sluimerende talenten, maar reeds ontwakende aspiraties, dubbel moeiijk heeft gemaakt. Bij het vele, dat in later jaren door Dr. J van Vloten, door Cd. Busken Huet, door Dr. Johs. Dyserinck, door Prof. Jorissen, door Prof. de Hoop Scheffer, door den heer Postmus is gegist en geschreven over Aagje Deken's maatschappelijke positie na haar ontslag uit het weeshuis, is, voor zoo ver mij bekend, nog nimmer in rekening gebracht het feit, dat Aagje Deken, zoo goed als Elizabeth Wolff, ons eene soort van auto-biografie, die ook over hare jeugd een verrassend licht verspreidt, heeft nagelaten in het *Geschrift eener bejaarde Vrouw*. In deel II lezen wij daar op pag. 230 bij de beschrijving van een landelijk uitstapje: ‘De Vecht verlokte ons om wat hooger op te wandelen. Hier zagen wij veele plaisierjagtjes en schuiten. In de verte hoorden wij zingen, en, hoewel het niet musicaal was, behaagde het ons. Het waren de kinderen uit het Collegianten weeshuis, die juist dien dag eene uitspanning hadden en boven op het jagt zaten. Zij zongen uit hun geliefden Camphuizen het lied: “allerliefelijkste liefde”, groeteden ons beleefd, en hadden allen iets geschikts, iets zedigs in hun voorkomen en kleeding! Mijne moeder zeide bij die gelegenheid: Weinige kinderen zijn zo gelukkig als deeze. De meisjes hebben het daer voor hunnen stand in de waereld al te wel: men leert haer daer *denken!* Zij begrijpen, 't is waar, dat de dienstbaerheid, (waertoe zij geschikt worden,) geen mensch onteert; maer hoe moeijelijk moet het haar toch vallen, uit dit stil verblijf van overvloed en onderwijs, over te gaan tot den stand der dienstbaerheid en verstooken te zijn van de gelegenheid om zig te oefenen! Zij kunnen niet zo willeloos zijn, als men van dienstboden eischt. Zij hebben wel de meeste gebreeken der bedienden niet, maar zij hebben andere, en die men minder over het hoofd ziet. Zij zijn des nooit bemind als zulke, die niets weeten van de waardij en rechten der menschen. Zij handelen getrouw uit godsdienstige beginselen. Zij zijn zeedig beleefd, maar kunnen zig zo niet alles laaten zeggen; zij denken niet, dat een geschenk alles weder goed maakt’.

Wie dit met aandacht heeft gelezen, beseft, hoe zwaar de ‘dienst-

baarheid, waartoe zij geschikt was', aan Aagje moet zijn gevallen, toen deze volgens eene mededeeling van een der toenmalige Regenten, den heer de la Lande, aan Jacobus Scheltema, na haar vertrek uit het weeshuis 'tot driemaalen den dienstbaaren staat beproefde, maar niet slaagde, en zich vervolgens onledig hield met het verzorgen van coffij, thee en andere noodwendigheeden aan goede vrienden'. Haar dichterlijk talent had zich toen reeds doen gelden, zij het dan ook op hoogst onbeholpen wijze door gebrek aan voorlichting en leiding en vooral door alle gemis aan gelegenheid tot studie, tot 'oefening', zooals zij zelve het uitdrukte. Toch bleven die eerste proeven, die eigenlijk niet meer waren dan gelegenheidsgerijmel, niet geheel onopgemerkt. Zij brachten haar zelfs in aanraking met eene andere aankomende dichteres, Maria Bosch. Eenige jaren woonde zij bij de familie van deze in, gedeeltelijk als verzorgster van de dochter des huizes, die, zwak en ziekelijk, reeds in 1773 overleed. Op nieuw stond Aagje alleen in de wereld, trachtende in haar onderhoud te voorzien, nu eens met haar handeltje in koffie en thee, dan weder eens door in betrekking te gaan. Toch wist zij zich naar boven te werken. Een *Lijkzang op het Afsterven van den Heer Jan Wagenaar*, den vermaarden geschiedvorscher, dien zij als Regent van het Collegiantengesticht in dankbaar aandenken hield, trok veler aandacht. Toen in 1775 het Collegiantenweeshuis zijn honderdjarig bestaan feestelijk herdacht, mocht 'de digteres Agatha Deken' aan het diner der Regenten en Regentessen mede aanzitten en werd het door haar opgestelde feestgedicht aan het dessert voorgelezen, en voor rekening van Regenten gedrukt. In datzelfde jaar 1775 bezorgde zij ook, waarschijnlijk op kosten der familie, de uitgave der *Stichtelijke Liederen* van Maria Bosch en van haar zelve gesamenlijk, eene keurig verzorgde uitgave, die verscheen met fraai gegraveerd titelblad, waarbij de verklaring:

> De *Deugd*, voor eeuwen reeds uit godlijk zaad gebooren,
> De *Vriendschap*, afgedaald uit 's Hemels zaalge kooren,
> Vereenen zich op 't nauwst en strenglen hart en hand.
> De *Vriendschap* ziet den *Dood* en poogt haar dierbaarst pand,
> De ziel haars leevens, voor zijn aanval te beschermen.
> Dan hij, die de ooren stopt voor 't hartverscheurend kermen,
> Houdt in zijn kille vuist de zuivre *Deugd* geklemd,
> Wier wil met 's Hemels wil gewillig 't zaamenstemt.

Daer zij de Waereld durft vertreen, haar plans versmaaden,
Vertoont ze ons *Wijsheids Speer*, omkranst met *Lauwerblaaden*.
De teedre *Wijngaard-rank*, die om den *Olmboom* groeit,
Verbeeldt, hoe *Vriendschap* zelfs in dood en nood nog bloeit.
Het *Hondje* leert, hoe zij de erkentnis aan wil kweeken,
En is van *Vriendschaps* trouw het allerkenbaarst teeken.
Hier voegde Teekenkunst een *Lier* en *Speeltuig* bij,
Een heerlijk beeltenis van de eedle Poezij.

Haar neef Hendrik Busserus, die eerst, verstoord over het feit, dat zijn nichtje werd opgevoed in een *Sociniaansch* gesticht, zich niet aan haar had laten gelegen liggen, aanvaardde thans de opdracht van dezen bundel en de destijds welbekende dichter Jan Everhard Grave schreef er een inleidend sonnet voor.

Deze Jan Everhard Grave, een der oprichters van de Maatschappij Felix Meritis, stond eveneens in betrekking met Elizabeth Wolff, wie hij als bewijs van hulde en waardeering een exemplaar zijner vertaling van de liederen van Gellert had toegezonden, en die toezending had geleid tot briefwisseling en vriendschappelijk verkeer. Elizabeth was toen eene der meest bekende personen in de gansche Republiek. Het vorig jaar (Aug. 1775) was het haar zelfs gebeurd, dat zij, in een trekschuit reizende en aan de medereizigers onbekend, als het nieuwtje van den dag hoorde mededeelen, dat Elizabeth Wolff, 'de roem haarer Sex', overleden was, wat door sommigen als een nationale ramp werd betreurd, terwijl daartegenover door anderen werd opgemerkt, 'dat ik een heel godloos mensch was geweest, en dat ik niets geloofd had, dat ik gecensureerd was, & ik weet niet wat al meer', naar Elizabeth zelve aan Dr. Gallandat mededeelde. Grave nu, 'groots' op zijne nieuw aangeknoopte vriendschapsbetrekking, had aan Aagje daarvan mededeeling gedaan, waarop tusschen deze beiden het veel besproken karakter der Beemster Domineesche eene gedachtenwisseling uitlokte, zooals Grave trouwens zelf aan Elizabeth meldde; want in een der brieven van deze aan haren vriend Grave[1)] lezen wij; 'wat spijt het mij, dat gij het portret van Mejuffr. D.k.n niet kondt afdoen! wij zijn (au governo) aan haar *kin* gebleeven. Ik zou haar graag eens

1) Brieven. Bijvoegsels en Verbeteringen, pag. XLVIII.

zien, omdat zij zo wel eens een woordje kwaad van me gekakeld[1)] heeft, alleen om te zien, of ik haar kon beduyen, dat ik haar vergeef'. Blijkbaar had Elizabeth reeds genoeg van Aagje Deken en hare gedichten gehoord om te wenschen met deze in kennis te komen,

en Grave heeft van dit schrijven inzage gegeven aan Aagje Deken, die zich daarop verplicht gevoelde tegen de beschuldiging, als zoude zij van Elizabeth 'kwaad gekakeld' hebben op te komen en tevens de

1) C.P. Burger Jr. De Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken met Jan Everhard Grave. Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen 1905.

gelegenheid aangreep om aan deze een en ander te zeggen, dat haar zwaar op het hart lag.

'Met de uytterste verwondring,' schreef zij, naar eenen in de verzameling Grave bewaard gebleven concept-brief (het orgineel is verloren gegaan) 'met de uytterste verwondring heb ik verstaan, dat men u in den waan heeft gebragt, dat ik tot uw naadeel gesprooken heb; waard gij mij geheel onverschillig, ik zoude mij dier laster weinig bekreunen, dan mijn hart verseekerde mij reeds voor lang, en verseekerd mij thans allersterkst van het tegendeel. Ik heb kwaad, neen veel kwaad van u hooren spreeken, doch het weezenlijk slegte heb ik nooit geloofd en het onvoorzightige, datgeen 't welk den schein van kwaad heeft, op reekening van uw temprament geenzins van uw hart gesteld....Indien gij maar half wist hoeveel mijn ziel om u geleeden heeft en nog lijd, omdat gij met een goed hart zo veel zotheeden begaat, die mijn verstand wel afkeurd, dog denwelke mijn hart althoos in u verschoonde, indien gij wist wat al plannen ik al gemaakt en verworpen heb om toegang tot uw hart te verkreijgen en u te geneezen van die grilligheden, waarover gij mooglijk meer gestraft zijt dan gij verdiende, en dikwijls van dezulke die in de oogen van den onfijlbaare regter schuldiger waaren dan gij zijt, indien gij wist hoe meennigvuldige en hartelijke versugtingen ik voor u ten hemel heb opgezonden, hoeveel traannen, geen kwaadaartige nog geveinsde, maar liefdenrijke opregte traane ik om u gestort heb, hoe duijdelijk ik den geweldige streijd, die gij met uwen leevendigen aart hebt, gevoele, hoezeer ik overthuigd ben van de moejelijkheid om een weg te verlaaten waarop men jaaren lang, zelfs met toejuichging gewandeld heeft, en voor de gansche waereld zich als schuldig te verklaaren....gij zoud edelmoedig genoeg zijn van te erkennen, dat gij geen getrouwer vriendin had dan mij, gij zoud mij niet in staat kennen om u te beswaaren. Hoe menigmaal heeft men mij met drift te gemoed gevoerd, dat ik geen kwaat van u wilde zien, dat ik u niet kon en dat mijn gunstige vooroordeel omtrent u mij geschikt maakte om door u bedorve te worden. Ik kwaad van u gesproken, - neen, gij kund mij niet zwaarder beleedigen dan mij in dit opzigt te vergeeven; merk mij dan niet langer aan als uw vijandin, heb u zelf zo lief als ik u heb....gij hebt u zo lang berugt gemaekt door een zonderling gedrag, doe nog een zonderlinge stap en maak u be-

roemd door u geheel over te geeven aan het geleiden van uwen deftige reine, verheeven en vrolijke godsdienst... Haast zult gij opgeroepe worde om reekenschap te geven van uwe ontfangen talenten en hoe gewigtig zal die rekenschap voor u zijn. Kweek uw ernst, die gij zomtijds gevoelt, toch ernstig. Ik weet dat uw ernst een ernst van den Bijbel is...'

Hoe Elizabeth dit schrijven, dat behalve zelfverdediging en boetpredicatie in den grond der zaak toch ook eene warme sympathiebetuiging was, want al had Aagje dan met vele anderen zich geërgerd aan Elizabeths wereldgezinde leefwijze en al had zij geloof geslagen aan de loopende lasterpraatjes, zij had zich toch aangetrokken gevoeld ook door Elizabeths krachtige bestrijding in geestigen vorm van alle onverdraagzaamheid en zinledigen vormendienst, - hoe Elizabeth dit schrijven opnam, weten wij uit eenen brief van haar aan Grave, wien zij de bezorging van haar antwoord opdroeg met de vergunning tevens kennis te nemen van den inhoud. 'De brief van jufvr. Deken heeft mij tot in de ziel getroffen', schreef zij hem. 'Nooit heb ik zulk een Brief ontfangen: & zo ik niet over mij zelf had gezegepraald, hij waare onbeantwoord gebleven. Doch neen! ik moest Juffr. Deken & ook u toonen, dat ik mij weet te verheffen boven beledigingen ... Zulke schokken ontrusten mijn geest te zeer....mijne blijgeestigheid is nu door jufvr. Deken's brief geheel agter de wolken'. En in het schrijven aan Aagje zelve lezen wij: 'Nooit voelt men zo zeer wat de onschuld vermag dan wanneer men onwaardiglijk word bejegend. De zalige bewustheid: ik hebbe mijn plicht gedaan & ik bewandel de liefelijke paden der deugd: ik hebbe in den ontsachelijke Rechter mijner daden mijn grootste vriend, is te over in staat om ons zelfs gelijk te doen blijven, ook als men brieven ontfangd gelijk aan dien, die gij mij toezond....Hemel! welk een gruwelijk caracter geeft gij mij; waarop rust dit alles? Op geruchten, op vertellingen, op kwaadaartige & lompe, of ook wel eens fijn verzonne verdichtsels, alleen ingericht om mij gehaat & mijne talenten ijdel te maken door lieden, die lasteren 't geen zij niet kunnen wederleggen, die men niet kan aanraken zonder hunne wraak ten offer te worden? Gij zegt: "dat gij mij lief hebt; dat uw hart voelt, dat gij mij lief hebt". Maar is dit de lieve taal der vriendschap?.... Waarom hebt gij "uwe zuchten tot God voor mij opgezonden, waarom lijdt uw hart om mij; waarom stort gij

tranen?" O waaren dit de tedere vrugten uwer medelijdende ziel om de godloosheden, die men mij aandoet! Maar neen, gij hebt gezucht, geweent, geleden om mijn zedeloos caracter....Ik zie echter, (want ik ken de taal van 't hart) in uwen brief op wel zo veel plaatsen, dat gij mij waarlijk lief hebt en ik zie zelf, dat, zo gij door de laster niet wierd afgeschrikt, uw hart mij als 't waar in de armen zoude vallen....Geloof niet langer, dat ik uwe bestraffingen verdiene; mijn hart is niet ziek; het is nooit afgedwaalt, dan voor zo ver ze dit met mijne Natuurgenooten gemeen heeft. Schuldig zijn wij allen voor het Heilig Wezen: hiervan spreek ik thans niet; ik spreek van overtredingen die mij uwe agting onwaardig zouden maken.... Leer mij kennen & niets is gemakkelijker, want zo als ik ben ziet gij mij - vooral niet beter. Laat ik er bijvoegen, dat ik bij mijne vrienden den naam hebbe van goed, al te goedaartig te zijn; is dat zwak niet wel eens de bron dat men dingen, die noch goed noch kwaad zijn, doch zo worden naar dat men ze beschouwt, mee doet? vooral als men een gezette afkeer heeft van alles wat naar gemaaktheid sweemt, & als men in dat gedeelte der groote waerelt verkeert, dat meer schitterende dan solide is? Hoor eens, lieve schat, stel u eens in mijn plaats, in mijne omstandigheden; geef u mijn altoos het beste denkende caracter; kom dan met uw 20ste jaar in het hartje van de waereld; heb een man die grootsch is op zijn jonge, vive vrouw, & die, overtuigd zijnde van haar onbedorven hart, haar alle plaisieren gunt, die fatsoenlijke lieden nemen zonder dat de zeden iets lijden; heb de gevaarlijke gaaf om overal bemint te zijn (bij groot & klein); wees geestig, vrolijk, innemend & zijt wel opgevoed; wat denkt gij, zoudt gij er zonder kleerscheuren door geraakt zijn? Overweeg dit alles: & heb 't hart om mij te veroordeelen! Zo is het egter met mij geweest. - Zie daar! had gij wel zo een antwoord verwagt?....Heb ik, daar ik op zo eene verregaande wijze door u beledigt ben in dien ongelukkige brief, niet getoont, dat ik mij zelf bezit? Dit rade ik u echter vriendelijk, schrijf nooit weer op die wijze aan eene vrouw van fatsoen en opvoeding, als gij alleen nadeelige gerugten hebt, waarop gij uwe gedagte over haar vestigt. Elk, lieven Engel, is niet even zacht van geest & hoe zou mijne Deken een antwoord kunnen souteneeren met zo veel scherpheid geschreven als haar brief zelf is. - Nu meen

ik, dat ik u voldaan hebbe. Is er nog iets? meld het mij - alleen wrijf geen peper en zout in eene versche wonde....Gij kunt u beroemen, lieve meisje, dat gij mij een nagt slapeloos & in de treurigste gepeinzen hebt doen doorbrengen. Zie, zo verre is het er van daan, dat ik onverschillig zou zijn omtrent de agting van weldenkende lieden & op Juffr. Dekens agting ben ik zeer gezet & met reden. - Dat gij op eene smadelijke wijze van mij gesproken hebt, geloof ik zeker; maar gij zult het zo erg niet gemeent hebben; zegt gij in drift niet wel eens iets dat gij zo kwaad niet meent? Me dunkt dat ik er in uw brief staaltjes van heb....Ik weet niet of gij billijk genoeg zijt om deezen brief te beantwoorden. Mogelijk zijn uwe vooroordeelen onuitwischbaar, mogelijk hebt gij geen kracht van geest genoeg om te zeggen, dat gij mij onwaardiglijk bejegent hebt; de tijd ontdekt alles. Ik heb dunkt mij zo veel gedaan als gij van een mensch kunt vergen in mijn geval; zie ik dat mijne pogingen vruchteloos zijn, ik zal het mij getroosten, zo als ik altoos doe omtrend dingen, die niet van mij afhangen'.

Wat Aagje Deken heeft gevoeld bij de lezing van dit nobele antwoord, waarin Elizabeth met fijne menschenkennis zoo juist had weten te onderscheiden tusschen het hart der misleide schrijfster en het vooroordeel, dat haar door de kwaadsprekendheid was ingeplant, - wat Aagje daarbij heeft gevoeld, laat zich gissen uit een nader schrijven van Elizabeth aan beider vriend Grave. 'Ik heb', lezen wij daar, 'twee brieven van juffr. D. Ik mag ze niet zenden; ze zijn al te ootmoedig. Ze is mij lief geworden wijl ik zie dat zij haare, zo *noemt zij het*, Onvergeeflijke Behandeling zo betreurd. Nu zou ik haar de maat eens vol meten; & als ik in stad kom, een koets aan de N. Stadsherberg laaten komen, die mij bij haar bragt; want ik ben overtuigd, dat zij mij in presentie van anderen niet voor de eerste reis zien *kan* & gij weet niet welk een onuitdrukkelijk goed, - mal, - zot, - goed hart ik heb, als men berouw heeft. Zo gij het echter niet approveerd, zal er niet van beuren'. Maar de Heer Grave keurde dit plan inderdaad af, als al te gemeenzaam, al te nederbuigend na het voorgevallene; hij stelde eene ontmoeting van beide vrouwen ten zijnent voor, en Elizabeth gaf zich na eenige aarzeling gewonnen. 'Uw raad is die van het *gezond verstand* & ik zal die met volle over-

tuiging volgen. Haal mij, plak me in de koets & rij met mij - naar uw huis. Dit bidde ik echter als een gunst: laat dat lief mensch mij, zij bid het ernstig, alleen zien....Juffr. D. heeft door haar berouw & schuldbekentenis alles uitgewischt; ik heb niets meer te vorderen, & dewijl zij door de Voorzienigheid niet in dien rang geplaatst is, waarin ik mij bevinde, buiten mijn toedoen, dunkt mij, dat het zo zagt, zo vriendelijk zoude zijn zulk een mensch tegemoet te gaan. Want haar caracter heb ik uit zeer veele & keurlijk geschreven Brieven leeren kennen voor boven haar sober lot verheven....Ik kan niet verdraagen dat iemand getuige zij van haare vernederende droefheid, want zij wil mij absoluut om vergeving bidden, schoon ik er niet meer om denk, gelijk *gij* wel gelooft .., Accordeert gij mij dat nu? Ik zal haar geen quartier bij mij houden & dan is alles geschikt'....

En nu weder 'even dartel als voor dien boozen brief' beeldde Elizabeth zich de ontmoeting, waarvan zij toen nog niet kon vermoeden, dat die van zoo ingrijpende beteekenis voor haar volgend leven zoude zijn, reeds bij voorbaat vroolijk uit. 'Wij zullen een singulier contrast maken! Diverteert u dit niet al in voorraad? mij ook; daar zult gij zien - kijk maar heel regt uitte, Jufv. Deken statig, stijf, heel ('t geen men zo noemt!) zedig gekleed, stemmig, eenigzinds verlegen, met een ernstig gelaat sententiën sprekende; daar zul je komen te zien je Betje, gekapt, & gekleed als een fatsoendelijk mans kind en Saque, of in een gratieus wit negligétje, vrolijk, vif, vriendelijk, tusschen je vrouw & zusje in zittende, of met je kleine booy op haar schoot. Ze zegt iets dat u doet lachen zonder dat zij er op let wat u doet lachen. Zij adresseerd zig geduurig aan jufvr. Deken om haare verlegenheid te doen verdwijnen; wij raken aan de kout, & schoon ijder in zijn caracter blijft, hoort gij ons met plaisir; & wat zal 't gevolg zijn? 't word etenstijd, wij gaan aan tafel, daar zet ik mij naast Deken & complaiceer haar op alle wijzen: ik geef haar een hand, & zeg: "O mijn Heer Grave, laaten wij eens een glaasje van vriendschap drinken"; (tegen haar) "nu Deken, ziet gij wel dat ik u niet zal *bederven*"? Men scheidt. Deken wordt méér geadmireerd, maar - Wolffje wordt meer bemint, & daar mede zijn wij beiden 't meest te vreden....Denkt gij niet, dat ik het caracter van jufvr. Deken wel heb geobser-

veert? Maar zo het juist getroffen is, moet zij dan niet wat toe hebben? Kan zij, zo als zij is, wel schrijven als Wolffje? - Kan ik schrijven als zij? nooit, nooit. Ik ben een brunet, kan ik mij tot eene blonde maaken? Dat mensch heeft zeker, zeker soort van bekwaamheden: & ik agt haar te hooger omdat zij het in zulk een lagen staat zo verre heeft gebragt; doch is het redelijk dat ik van een mensch, die gewoon is, zich *sterk* uit te drukken & iets ruuws in haare manier van zeggen heeft, verg dat zij schrijft als Gij en ik, mijn Heer'?

Den 13den October 1776 had de gedenkwaardige eerste ontmoeting tusschen Elizabeth Wolff en Aagje Deken ten huize van den Heer Grave plaats. 'Zo lang ik leef', schreef Elizabeth vervolgens aan haren vriendelijken gastheer, 'zo lang ik leef, zal ik u bedanken voor al het genoegen bij u genooten & des ook dat gij mij de occasie gegeeven hebt om onze lieve Deken zo dagelijks te zien & des te leeren kennen .... Hiervan ben ik overtuigd, dat de grond solide is, dat ik niet door uiterlijke toevalligheden ben ingenomen, maar dat het haar braaf, eerlijk caracter is, haar geoeffent verstand....Zo onze vriendin opgeleid waar tot studie, ik meen die studiën, die de vrouw passen, & geen afgetrokkene oeffeningen of methafisische bespiegelingen, zij zou van Merken en mij agter zich laaten. Haar geest is veel grooter dan die der eerste & hij is veel bedaarder dan die van de krabbelaarster deezes. Doch zij heeft niets dan zedelijke theologie gelezen; & Wolffje heeft zedert haar tiende jaar tot op heden bijkans niets anders gedaan dan gelezen hetgeen er keurlijks in drie taalen over allerleije onderwerpen en in allerlei trant geschreven is. Kind, je weet niet half, wat een verweerde savante je aan je tafel hebt gehad! & ik hoop dat je 't nooit zult weeten: want zie, dan was 't mooij er af'.

Tusschen Elizabeth en Aagje kwam nu dadelijk eene drukke briefwisseling in gang. Ongelukkigerwijze is daarvan niets bewaard gebleven; maar dat althans Elizabeth er groot behagen in schepte, weten wij uit een harer brieven aan den Heer Grave. 'Zij denkt groot', lezen wij daar, '& heeft eene gaaf om Brieven te schrijven, die men niet zoude verwagten, als men haare *zeer goede* vaerzen leest....Zij heeft mij één Brief geschreven, zo levend, zo geestig, zo waar comicq

dat ik er van uit ben; maar haar gewone stijl is statig, deftig & tegelijk ziet men dat teedere gevoelens haar hart eigen zijn....Ik heb haar leeren kennen voor een zeer braaf, verstandig mensch; zij heeft buiten dat *iets* dat mij behaagt; ze bemint mij; & ik betuig dat zij de éérste plaats in mijn hart heeft....Ik dacht niet, dat mij iemand zo dierbaar konde worden als Deken mij is. En wij schijnen uiterlijk zo weinig voor elkander geschikt als er twee menschen zijn kunnen'.

Geen wonder derhalve dat Elizabeth zich Aagje Deken tot gezelschap wenschte, toen zij weinige maanden na dit schrijven weduwe werd. De gezondheid van Ds. Wolff had haar reeds sedert lang reden tot bezorgdheid gegeven. Een paar jaren te voren reeds heette het in eenen brief aan den Heer Vollenhoven, wien zij nog al eens in het karakter van baker van der Treuselen placht te schrijven: 'Wij ouwe luidjes beginnen er weer heel op te krabbelen. Wij hebben deeze winter een hoope kruksies gehad, & zo als Salomon wel zeid: het gaat te voet maar het komt te peerd. De ouwe man het nu bienen als pylaren, elk op zich zelf zo dik als de kleine Bet om de middel, maar onze surresijn, dat een heel verstandig man is, het me wat goed gegeeven, en ik heb de orlementen zo gepreppariseert, als de Miester me beduide, en Vader is nou weer op de bien, en wat mij nou eigenlijk aangaat, wel ik denk dat het lukken zel, want het neemt nog al af en ik zeg altijd: als 't niet after uit gaat, gaat 't vooruit'. Maar aan eenen anderen vriend, aan Dr. Gallandat, schreef zij toch omtrent denzelfden tijd: 'Mijn waarde man word zeer caduc .. de goeije man is 67 jaar gezond geweest, zo dat hij is wat lastig, want hij weet van geen ellende. Maar ik heb ook niets te doen dan hem op te passen, zo dat als hij maar weder beter word, ben ik wel te vreden. Og die goeije man! lach waarachtig niet, ik zou veel aan hem verliezen'. En weder wat later: 'Ik zoude den dood van mijn verstandigen man zo zeer betreuren. Hij heeft smaak, genie en een gecultiveerd verstand. Hij is mijn lector in alles wat fraai, geestig, vroolijk en verstandig is. Hij is wat beter, doch niet veel; ik vrees, dat hij zagtjes heen gaat'. - 'Zo Do. maar wat beter gesteld was, alles wel was', schreef zij in het begin Maart 1777; toch kwam het einde nog onverwacht, toen haar echtgenoot den

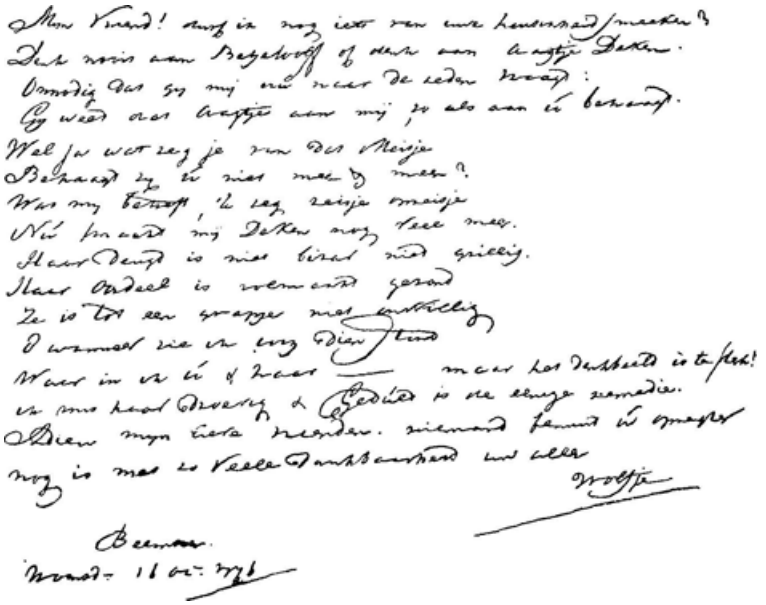

Brief van Elizabeth Wolff aan Grave naar de autograaf op de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

29sten April 1777 overleed, na 47 jaren lang de gemeente te hebben gediend.

Had Elizabeth in de 18 jaar, gedurende welke zij met hem vereenigd was geweest, hare tong en haren luim al niet altijd kunnen bedwingen, een treffend getuigenis van hare innige waardeering heeft zij afgelegd in de levensbeschrijving van haren echtgenoot, die zij deed plaatsen in het tijdschrift *de Boekzaal*. 'Hij drong', schrijft zij daar, Ds. Wolff in diens leeraarsambt kenschetsende, 'hij drong met al den ernst van een eerlijk man op een heiligen wandel, en hield niet op van te zeggen, dat onze pligt ons geluk was. Zijn inborst was zagt; zijn aard edelmoedig; zijn hart opregt; zijn wandel droeg het kenmerk van toegeeflijkheid en menschlievendheid. Zijn Eerw. heeft bijkans eene halve eeuw aangetoond, dat de striktste regtzinnigheid met de uitgebreidste verdraagzaamheid zeer wel kunnen gepaard gaan, want hij was volmaakt overtuigd van de leerstukken der Kerk, waarin hij predikte, en vond toch niets afschuwelijker dan onverdraagzaamheid. Hij heeft ons ook geleerd, dat de Evangelische deugd met de hartstochtelijke dweeperij niets gemeen heeft'. Elizabeth voegde aan dit levensbericht nog toe eenige dichtregelen: *Gedachten bij het Lijk van den Eerw. Heer Adrianus Wolff*.

Is dit mijn braave Wolff, zo minzaam in zijn spreeken!
Zo keurig in zijn smaak, zo goed, zo groot van ziel!
Zo wakker op zijn post, zo treffend in zijn preeken!
Die nooit uit vrome drift in lage straattaal viel,
Noch 't heilig bedenhuis ontheiligde door twisten;
Die op 't meest noodige het meest heeft stil gestaan;
Is dit die schrandre man! die ongeveinsde Christen! -
Neen! 't is zijn lichaam slechts. Hij zelf is heen gegaan
Ter plaats, daar zwakke deugd, in Gods getrouwe vrinden
Haar vrijspraak uit genade, en loon bij God zal vinden.

Zeer eenzaam en verlaten gevoelde Elizabeth zich na het verscheiden van den man, die haar oprecht had liefgehad, die haar had gesteund met zijne sympathie, haar met zijn prestige en met zijnen invloed had gedekt tegen vervolging en verdachtmaking; die haar, bij haar scherp

oog voor schijnheiligheid en huichelarij, eerbied had ingeboezemd voor de waardigheid van het ambt, door hem zoo trouw bekleed, die haar, bij haar zoeken naar waarheid onder allerlei vormen en bij haar waardeeren van rede en deugd, toch steeds weder had bepaald bij den diepen zin onzer Hervormde belijdenis met hare erkentenis van 's menschen onmacht, zonde en schuld.

Hoe volslagen hulpeloos Elizabeth zich op het eerste oogenblik gevoelde, sprak zij dienzelfden nacht, dat haar echtgenoot overleed, reeds uit in een schrijven in dichtmaat aan Aagje Deken:

Ach Deken! Deken ach! Mijn waarde Wolff! mijn man,
In 't holst des nachts....'k zit voor zijn ledikant te leezen;
Hij spreekt met mij, hij sterft, valt in mijn arm! Ik kan
Niet schrijven. Hemel! moest ik juist alleenig weezen!
Geen ziekte, zelfs geen koorts! Zo zegt hij nog: *'k ben wel;*
Slechts wat vermoeid: dit komt van gistren nog te preeken.
Mijn lief, 'k word wat benaauwd! Hij rigt zich op; 'k ontstel;
'k Vlieg op. Hij zwijgt; hij geeft één snik, zijne oogen breken;
Zijn hoofd zijgt op mijn borst...hij ziet mij stervend aan.
'Mijn lieve, waarde Wolff'!...afgrijslijke oogenblikken!
'Ach! kent gij mij niet meer? Ik ben het'. 't Was gedaan.
Denk, denk eens mijn vriendin, hoe dit mij heeft doen schrikken!
'k Ben bijkans levenloos! (Gij kent mijn teder hart!)
Ach, niemand spreekt mij toe! geen maagschap, geene vrinden!
Ik schrijf, ik klaag 't aan u. Wat is mijn geest verward!
Ja! dit 's het doodsgewaad; daarin zult gij hem vinden.
Geheel alleen, wat zal ik doen? wie geeft mij raad?
'k Moet van dit sterfgeval noodzakelijk kennis geeven:
Ja 'k moet, maar vinde mij hiertoe gansch buiten staat.
Hoe zal dat gaan? Zie, hoe mijn zwakke vingren beeven.
Ik schrijf onleesbaar schrift. Vriendin, wie staat mij bij?
Wie helpt, wie troost mij? Ach! mijn waardste Deken, gij.

Aagje antwoordde onmiddellijk na ontvangst:

Wat 's dit .. Mijn God! uw man..reeds dood.. Wat zegt uw brief?
Ik beef.. dat 's onverwacht .. O wisselloop der dingen!

‘Hij spreekt, sterft in uw arm .. en gij, gij zijt alleen!
Geen vrind, geen maagschap!’ Ach, 'k schrei met u onder 't leezen!
Wat heeft uw vriendlijk hart door liefde en schrik geleên!
Ik voel al wat gij voelt: 'k zal morgen bij u weezen.

Mededeeling en antwoord beide waren zeker hoogst karakteristiek; de schrijfsters teekenden er later bij aan: ‘deze Brieven schreven wij in de schaduw der vriendschap, en wij schreven die in verzen, meer omdat dit ons gemakkelijk viel, dan wel omdat wij verzen wilden maken. Het schijnt, dat, als het hart waarlijk geroerd is door het onderwerp, dat dan ook rijm en maat bij ons ongezocht onder de pen komen.’

Maar al kwam Aagje onmiddellijk toesnellen, - ‘zij is hier geweest van 's Woensdags den 30sten April tot Vrijdags den 9den Mei; ik heb in alle mijne verdrietige en moeyelijke omstandigheden dat waardig mensch bij mij gehad’, berichtte Elizabeth later - zij kon niet dadelijk blijven. Eerst moesten oude banden worden los geknoopt. In afwachting van haren terugkeer voor goed behield voor Elizabeth alles het karakter van het voorloopige, alle schikkingen voor de toekomst moesten wachten op Aagje. ‘Ik kan aan dat solo, solo niet gewennen, & ik heb niemand liever dan haar bij mij’, bekende zij. Hare verwanten noodigden haar tot zich, ‘doch ik blijf in N.H. & wil liever zo eens in 't vervolg te wardschip gaan’, schreef zij aan haren vriend Grave. ‘Kistje’, (namelijk een zusterszoon van Ds. Wolff) ‘Kistje vraagt, of hij zijne tante voor een dag of twee belet zoude doen. Zijne ouwers zijn verlangende om wat meer te weeten & ik heb geen lust tot schrijven. Ik antwt. neen, als Aagje bij mij is’ ... Aan den jongen man zelf, toen student te Leiden, die vreesde in dit antwoord een bewijs te moet zien. dat zij de betrekking met hem nu wenschte af te breken, en dit te meer, omdat er tusschen Elizabeth en de familie van wijlen haren echtgenoot door kleine kwalijknemerijen eene lichte ontstemming was ontstaan, zooals die in dergelijke omstandigheden zoo gemakkelijk kan intreden, schreef Elizabeth nog nader: ‘De band is verbroken; geene kinderen van uwen lieve Oom hebbende, is, zo als de wereld dat noemt, de vriendschap uit; maar wat hebben wij redelijke wezens te doen met de sentimenten der Waereld, indien zij dwaas of ongegrond zijn? Ik heb niets te doen met eenigen der

Familie, noch zij met mij; omdat ik op nieuw reden hebbe, mij over uwe twee oomen te beklaagen, doordien zij goed vonden, mij op eene zeer onvriendelijke en onheusche wijze te antwoorden, en k w a a l i j k durven neemen, dat ik hen niet gewaarschuwd hebbe; ja! dat uw Oom aan verval van krachten gestorven is; N.B. omdat zij daar nooit iets van gehoort hadden. Daar het echter eene uitgemaakte zaak is, & ik niet konde weten dat uw Oom zijnen elendigen staat zo hadt verborgen, als hij hun schreef, & daar het waaragtig is, dat uw Oom als in een oogenblik alleronverwagts is van mij gerukt (zo als men uit mijn Berigt in de Boekzaal zal kunnen leezen)... Doch, Kistlief, wat heeft dit voor influence op onze vriendschap? & waarom vreest gij, dat gij mij zult missen? dat onze vriendschap zal uit zijn? Zo ik onvergenoegt op u konde wezen, zo zoude ik het zijn omdat gij dit vreest. Ik zal u liever gerust stellen & u verzekeren, dat ik dezelfde opregte, tedere vriendin ben voor u die ik was, & mij altoos toonde; ik zal bij alle gelegenheden daarvan de blijken geven zo verre dit in mijn geringe vermogen is & zo lang mijn Kistje de paden der deugd bewandelt & zijn geest oefent in alle n u t t e kundigheden, zal hij in zijn waardste en liefste Tante (zo als hij haar noemt) eene zusterlijke vriendin vinden, die hem altoos wil raden & leeren waar zij kan of mag....Ik blijf althans voor het eerst in dit Quartier. Dan ga ik woonen in de Rijp ..., en de zuster van mijne ziel, mijne waardste Deken, wagt ik binnen weinige dagen om met mij te leven & te sterven...Mijne beste vriendin is thans te Rijnsburg om aldaar naar de heilige oorspronkelijke eenvoudigheid des Evangelium haaren Godsdienst te oeffenen.....Denkelijk in de aanstaande week koomt hier voor een dag of drie mijn jongste broer met zijn vrouw om eens te zien, hoe hier alles is. Na die week kunt gij, zo gij het schikken kunt eens komen.. Ik weet, dat gij verlangt mij eens te zien. Deken zal dan hier zijn & de boedel nog niet verkogt, zo dat zal best schikken. Reis toch menageus Kistje! denk dat geld duure waar is & dat men het niet makkelijk krijgt. Schrijf niet, zo gij komt, het maakt kosten, mijn kind, & ik moet nog verantwoorden aan de Executeurs tot 17 Juny... Wij (voor Deken staa ik in) hopen u met een gezond lichaam & gerust hart, met een verlichten geest & een schrander oordeel te omhelsen als ons k i n d . Adieu, lieve jongen'.

Weer met iets meer van de oude opgewektheid in den toon meldde zij kort daarna aan den Heer Grave: ‘ik heb aan Janbroer en zijn wijf de hele klugt’, (het plan van samenwonen met Aagje namelijk,) ‘verteld; zij beiden keurden dat exelent goed voor mij & voor haar. Ik heb het ook aan Papa geschreven; wèl bewust dat dit plan mij zal veraangenaamen bij hem. Alleen kan ik niet leven. Ik moet iemand hebben, die mij wat *opmontert* en daar ik *hoog mee loop*, ik word mager van verdriet! 't is waarlijk zo’. Hare finantieele omstandigheden waren nog wat onzeker. ‘Dezen ogtend’, gaat zij in hetzelfde schrijven aan den Heer Grave voort: ‘dezen ogtend kreeg ik visite van onzen Dijkgraaf; er is geen het minste bewijs dat de weduwe tractement krijgt van de Beemster, want er is nooit een weduw geweest, & N.B. er staat niets van geschreven. Evenwel Wolfje heeft het altoos gezeid. Hoe 't afloopt, weet ik niet, doch aanstaande dinsdag zal die braave heer het in de vergadering brengen, & 't is mogelijk wij dat optineeren. Maar zo 't niet loopt, ik krijg van den Staat alle jaar weduwe zijnde f 100. Dit is voorleden jaar vast gestelt, zo dat wij nu in N.H. zoveel als in Zuid Holland krijgen, & dit troost mij, indien het niet te bewijzen is wat Wolfje mij verzekerd heeft’.

Maar, zoo berekende zij, ‘Aagje en ik brengen al wat wij hebben bij elkander en zullen daarvan fatsoenlijk buiten leven kunnen. Beiden hebben wij veel goed te erven en de bezitters daarvan zijn 82 en 77 jaaren’, (namelijk Elizabeth's vader en Aagje's neef Hendrik Busserus). ‘Daarbij,’ gaat zij voort, ‘de meubelen zijn tot mijn genoegen zeer duur verkocht, & alles is exelent bij de uitkomst’. Iets meer dan het noodige, verder ging haar wenschen niet[1)], was haar dus wel verzekerd, al maakte zij blijkbaar niet den minsten staat op eenige vaste bijverdienste met hare pen; en aan eene eerste inrichting werd zij geholpen door haren vader. ‘Ik heb, (zie gij moet alles weten’) schreef Elizabeth aan haren vriend Grave, ‘ik heb om f 300 gevraagd aan Papa, want man, de man het er dik van & Jan zei “je moet het maar stout doen”. Ik moet daarvoor kopen een douzijn fraaije fransche stoelen met twee fauteuils, weetje van die geschilderde. Ik moest kopen een bureau geel of wit geverft zo als veel in de manier

1) Beemster Winter-Buitenleven.

is en proper staat. Ik moet kopen een roomkleur Engelsch tafelservis & wat voords tot eene propere & zindelijke inboedel behoord'.

Agatha Deken, naar eene miniatuur op ivoor.

Zelve wilde zij daarvoor naar Amsterdam komen, want al waren goede vrienden bereid alles te bezorgen, 'wie weet mijn zien (smaak) ook zoo net?' meende zij; en zij was er op gesteld alles keurig in

orde te hebben. ‘Ik verlang zeer naar Aagje om alles te kunnen overleggen, want ik kan niets alleen uitvoeren,’ heette het telkens bij al die plannen en overleggingen. Einde Juni 1777 kwam deze ook eindelijk voor goed en begon dat leven van samen denken en samen werken, dat beide vriendinnen heeft vereenigd tot zij ruim zeven en twintig jaren later, enkele dagen na elkander zijn overleden.

Elizabeth met hare ongeëvenaarde belezenheid, hare voor die dagen in eene vrouw ongewone taalkennis, haren goed geoefenden studiezin, haren uitgebreiden vriendenkring, hare gemakkelijke omgangsvormen moet daarbij als eene nieuwe wereld hebben ontsloten voor Aagje, die in zoo engen kring was opgegroeid en tot dien tijd ‘niets had geleezen dan zedelijke theologie’. Deze is haar daarvoor onuitsprekelijk dankbaar geweest en heeft meermalen uitdrukkelijk erkend, dat het Elizabeth was, die

> Haar in het oeffnen van haar geest heeft opgebeurd,
> Haar aanzette om iets groots, iets nuttigs te onderwinden[1)].

Elizabeth met haar samengestelde geaardheid vol tegenstrijdigheden, hare snelle wisselingen van stemming is voor een karakterstudie zeker belangwekkender, dan Aagje met haar meer ‘eenparig karakter’ om een woord der vriendinnen zelven te bezigen. Als de meerdere in jaren, in maatschappelijke positie, in veelzijdigheid van ontwikkeling heeft Elizabeth zich ook altijd, en zeker niet ten onrechte, het hoofd der kleine compagnieschap geacht. Maar Aagje is harerzijds toch ook niet tot hare vriendin gekomen zonder rijke gaven in de hand; en ik meen te mogen aannemen, dat Elizabeth daarop heeft gedoeld, toen zij, zinspelend op een bekend woord van den wijzen koning Salomo, eens schreef: ‘Hij, of zij, *hier* woorden van denzelfden zin, die een Man, (of Vrouw) uit duizenden gevonden heeft, zal mij ook toestaan, dat...het bezit daarvan is een onwaardeerlijke schat. Ook de grootste geniën hebben zo een man uit duizenden noodig, - eene durf ik zeggen - *zichtbaare Reden*, onder wiens sterk en doorziend oog men alle zijne denkbeelden ter toetze geeft. Die Vriend, die Vriendin, is

1) De Voorrechten van het Christendom. Toeëigening.

er ook voor ons eenvoudigen; en wie twijfelt, of wij die *zichtbaare Reden* een huis vol werks geeven?'[1)]

Wat hiervan zijn moge, dit ééne is zeker: hoe groote letterkundige vermaardheid Elizabeth zich toen reeds mocht hebben verworven bij hare tijdgenooten, - datgene, waardoor zij in de herinnering van haar volk is blijven voortleven, dagteekent uit de nu volgende periode van haar arbeiden met Aagje Deken.

1) Willem Leevend. III. Voorrede.

Een jonge, schoone Boom, versierd met keurge vruchten,
Gerijpt door 't Zonnevuur en milde zomerluchten,
Sprak dikmaals tot zich zelf, ‘Groot moet mijn waarde wezen!
'k Ontfang geduurend heel den dag
Mijns meesters heusch bezoek, ik word van elk gepreezen...’
De Herfst, verzeld van barre winden,
Treedt in den Boomgaard, vat deez' Boom op 't vinnigst aan.
Weg bleven toen de groote Vrinden;
Het ooft was reeds geplukt, zijn fraaiheid was vergaan.
Fabelen. De hedendaagsche Vrienden.

VI.
De Rijp.

Van September 1777 tot het begin van het jaar 1781 bewoonden Elizabeth Wolff en Aagje Deken in het dorp de Rijp, in de Rechterstraat, achtereenvolgens twee naast elkander gelegen huizen, in één van welke huizen (thans No. 85) door Heeren Regenten van het Doopsgezinde Weeshuis in de Rijp, waaraan het pand in eigendom toebehoort, een gedenksteen is aangebracht met het opschrift: *Hier woonden Elizabeth Wolff en Aagje Deken*, *1777-1781*. De vier jaren, die de vriendinnen in het stille, afgelegen dorp doorbrachten, waren goede jaren voor haar. ‘Wij leven zo gelukkig als de aarde gedoogt waar wij op leven’, schreef Elizabeth reeds spoedig aan beider vriend Grave. Zij lachte er wat om, dat reeds dadelijk het gerucht ging, dat zij zou hertrouwen. ‘Niets is onwaarder, er is geen de minste schaduw aan, ... geloof, dat ik nu veel te gelukkig leef om er toe te resol-

veeren .... niets is zo bezijden de waarheid dan dat ik van staat zal veranderen. Ik leef met mijne vriendin zo gelukkig en vergenoegt als ooit mogelijk is'. Aagje nam de zaak ernstiger op; en zij had daarin geen ongelijk, want blijkbaar waren laster en kwaadsprekendheid hier weder aan het werk geweest. De Heer de la Lande, die in de tweede helft der 18de eeuw Regent van het Weeshuis de Oranjeappel

Huis met gedenksteen in de Rijp.

was geweest, schreef aan Jacobus Scheltema, toen deze bouwstoffen verzamelde voor eene levensschets van Wolff en Deken[1)], 'een vriend van mij meent, dat het niet nut zoude weezen, althans u niet

1) Prof. Theod. Jorissen. Historische en Litterarische Studiën pag. 395.

zoude dienen, bizonderheden op te speuren van de eerste samenleving der vriendinnen. Zonderling en opsprakelijk, schoon misschien onschuldig, moet zomtijds haarlieder gedrag geweest zijn'. Juist die toevoeging van, 'schoon misschien onschuldig' doet deze mededeeling, die eigenlijk eene halve, ongemotiveerde beschuldiging is zonder vermelding van eenig bepaald feit of van eenigen zegsman, door het vage en schijnbaar vergoelijkende, het echte kenmerk dragen van het gewone, alledaagsche lasterpraatje, dat altijd gevaarlijk is, al mocht Elizabeth nog zoo onbekommerd zingen:

> Krenk mijn goeden naam,
> Wat zal mij dat schaaden?
> 't Vuile van uw blaam
> Hecht niet op mijn daden[1)].

Aagje klaagde dan ook niet zonder reden: 'Zal er dan in der eeuwigheid geen einde aan dat babbelen zijn? Mijn vriendin hertrouwen? wie leefd stiller en meer op zich zelf dan zij? Geen non in 't strengste klooster; hier koomt niemand en mijn Wolfje heeft aangedrongen om het huis voor zes jaar te huuren; zo min gedachten heeft zij op hertrouwen'.

Meer en meer gingen de beide vriendinnen in elkander op. Te zamen brachten zij, toen Elizabeth's uiterlijke rouwtijd om was, een bezoek aan de aangetrouwde verwanten van deze, aan de families Kist te Woerden en Engelman te Haarlem, - de een oogenblik verstoorde goede verstandhouding was dus weder hersteld, - en aan Elizabeth's vrienden, Prof. Hennert en diens echtgenoote te Utrecht. Zij 'hadden het druk met reizen en trekken', want met Aagje ging Elizabeth nu ook op naar de halfjaarlijksche samenkomst der Collegianten te Rijnsburg. Het was daar een kring, die voor Elizabeth veel aantrekkelijks moest hebben; maar volle bevrediging vond zij er toch niet. Blijkbaar afgaande op de herinneringen aan hare eigene indrukken laat Aagje Deken in het nog altijd onuitgegeven derde deel van het *Geschrift eener bejaarde Vrouw* de hoofdpersoon, Mietje, als deze voor het eerst eene vergadering te Rijnsburg heeft bijgewoond, zich daarover aldus uitspreken: 'dat gezelschap had den sterksten indruk op mij gemaakt.

1) Economische Liedjes. De gelasterde Onschuld.

Mij dagt daarmede zoude ik altoos kunnen verkeeren. Gedurende de eerste dagen na onze terugkomst was ik buitengewoon stil, niet werkzaam, had een zweem van zwaarmoedigheid & die beviel mij onuitspreekelijk. Ik verraschtte ook eens eenige zachte traanen, die al vrij rijkelijk langs mijne wangen vloeiden op het uur, dat wij tot onze Godsdienstoefening bij elkander kwamen. Ik deed in 't geheel geen pogingen om op nieuw den kring mijner pligten uit te zetten & op te volgen; ik begaf mij aan dat duistere & ingetrokkene & helde tot ledige bespiegelingen over. Mijn hart bleef zo getroffen door de groote & ernstige voorstellen, die ik te Rijnsburg verscheiden dagen hoorde, dat ik zederd alles voor zo beuzelagtig & klein houde, wat daar niet mede in verband staat'. Waarop Elizabeth dan bij monde van Mietje's moeder antwoordt: 'O, hoe weinig kent gij dan nog den aart onzer zedelijken, liefde-ademende godsdienst.... Indien ook alle die nauwgezette menschen met wie wij eenige dagen verkeerden, nu zij weder in hunne huizen terug gekeerd zijn, alle hunne uuren als te Rijnsburg wilden besteeden, wat wierd er van de maatschappij, waarvan zij thans zulke naarstige leden zijn.' Ten slotte komt Mietje dan ook tot het besluit: 'toen ik mij zelf met ernst onderzogt, bevond ik, dat mijne ingekeertheid, mijne afgetrokkenheid, mijne traagheid, mijne vochtige oogen, mijne met moeite ingehouden zugten, niets hadden toegebragt om mij zedelijk beeter te maken. Ik leerde op mijne hoede zijn tegen alles wat mij noch wijzer, noch beeter, noch nuttiger, noch beminnelijker, noch gelukkiger zoude maken & trad met nieuwen lust weder in den kring mijner werkzaamheden, waaruit eene verwarde menigte van mijmeringen mij gerukt hadden'. En in den *Willem Leevend* verklaart Christina de Vrij: 'in mijne jongere jaaren ging ik nog al eens naar Rijnsburg; maar of het aan mij scheelt, ik weet het niet, naderhand ging dat zo goed niet meer; het werd er mij te Philosofies of te Schoolgeleerd. Toen dagt ik, ben ik niet dwaas, dat ik zo verre loop om iets, dat ik zelf thuis heb? De aanleg der Vergadering was goed en toen ook hoog noodig, maar is thans overtollig, dank hebbe de gemaatigder denkwijze van veelen'. Ook Aagje is derhalve den Rijnsburgerkring langzamerhand ontgroeid; want de figuur van Christina de Vrij is ontwijfelbaar hare creatie, zooals ik verderop hoop aan te toonen.

Dat Elizabeth haar bezoek aan Rijnsburg immer zoude hebben her-

haald, is niet waarschijnlijk, blijkt ten minste nergens uit, noch dat zij ooit andere geloofsgemeenschap zoude hebben begeerd dan die der Gereformeerde Kerk. Met haren Abraham Blankaart, die met voorliefde wordt geschetst als ‘fijn op de negotie, een beminnaar van het vaderland en zeer gesteld op zijn eigen (de Publique) Kerk’, die in één woord wordt geteekend als ‘stijf Grootekerks’, - en die er zeker geen genoegen mede zoude hebben genomen, indien zijne pupil op de vraag, hoe zij dacht over het huwelijk van een lid der Publieke Kerk met een Lutheraan, hem al lachende hadde geantwoord: ‘daarom geef ik geen struif!’ gelijk Mejuffrouw Pabst het Sara Burgerhart laat doen in hare tooneelbewerking van dezen roman, - met haren Abraham Blankaart placht Elizabeth te zeggen: ‘ik geloof op zijn Gereformeerds; maar het scheelt mij geen oogvol, van wie ik eene waarheid present krijg; of ik die van Luter, van Calvijn, van Paulus, of van Socrates ontfang, waarheid is waarheid’. Zij meende zich daarbij te mogen beroepen op Calvijn zelf.

> ‘Onderzoek, keur zelver af of goed,
> Wij zijn 't niet, maar Gods Woord, hetwelk gij volgen moet’.
> Zo sprak weleer Calvijn.....
> Zijn werk behelst ook niets van zulk een Dwinglandij,
> Als sommigen van hen, die naar zijn naam zich noemen,
> Maar weinig zijn bekend met 's Mans volwaardig werk,
> Bedoelen, wijl ze hunn' zucht tot bannen en verdoemen
> Bestemplen met den naam van ijver voor de Kerk,

verklaarde zij in haren *Brief aan Ernst*. Dat zij eene geregelde kerkgangster was, weten wij uit haar *Beemster Winter-Buitenleven*; en hoe treffend is het ‘weldaadige des publieken eerediensts’ beschreven in de *Brieven van Abraham Blankaart*. Persoonlijk bevriend met de Doopsgezinde leeraars Loosjes te Haarlem, Houttuyn te Hoorn, van Grouw in de Rijp, achtte zij het ook eene natuurlijke en geoorloofde zaak, Aagje te vergezellen naar de godsdienstoefeningen der Doopsgezinde gemeente in de Rijp, al wist zij zeer goed, dat dit in dien tijd, toen het dogmatische verschil tusschen de verschillende Protestantsche kerkgenootschappen zoo veel scherper, dan thans het geval is, op den voorgrond werd gebracht, velen ergenis geven moest, en ook inderdaad ergernis gaf. Het slot was, zooals te verwachten was geweest, naar

zij in de Voorrede van den 2den druk van haar *Walcheren* schrijft[1]: ‘dat ik afscheid nam van de Hervormde Kerk, toen men mij durfde vergen, indien ik voortaan ten Avondmaal geliefde te gaan, mij te menageeren van het veelvuldig gaan naar de Doopsgezinde Kerk; die eisch kwam mij te bespottelijk en te ombeschaamd voor, om mij nog langer te houden daar ik was. Zulke vergingen waren, naar mijn inzien, te verre af van het characterizeerende der Protestantsche Kerk’. Zich daarna aansluiten bij de Doopsgezinde gemeente deed zij echter niet. Integendeel in haren *Brief aan Goedaard*[2] schrijft zij, niet zonder eenige spijtige bitterheid:

> O, ik ben niets, - niet eens Menist.

Hoe ontvankelijk zij ook mocht zijn voor de nieuwere geestesstroomingen van haren tijd, haar hart hing aan het oude; met Christina de Vrij uit den *Willem Leevend*, in wie men haar portret heeft willen zien, maar dan mijns insziens een portret geteekend door Aagje Deken, behield Elizabeth tot den einde een ‘oud eigen’ op de Gereformeerde Kerk. Uit dat kerkgenootschap is zij meer gedrongen dan uitgetreden. Maar dat staan buiten alle kerkgemeenschap, dat haar tijd zoo weinig begrijpen kon, - bleven niet zelfs de Collegianten, ook Aagje Deken, vasthouden aan het lidmaatschap der Remonstrantsche of Doopsgezinde gemeenten, - was oorzaak, dat men Elizabeth hardnekkig en verachtelijk bleef brandmerken als ‘ongodist’, eene beschuldiging, die haar altijd diep heeft gewond.

De vriendinnen leefden in ‘de stille Rijp’ een leven van arbeid en studie, zooveel hare lang niet altijd goede gezondheid toeliet. Terwijl de bijtende scherpte van Elizabeth's spotzieken luim in den omgang met Aagje merkbaar werd verzacht, zag Aagje niet alleen haar oordeel gescherpt, haren geestelijken horizon verwijd door het dagelijksch verkeer met iemand van zoo groote belezenheid en zoo heldere opmerkingsgave, als Elizabeth was, zij onderging daarbij ook den invloed van de meer opgewekte levensbeschouwing van deze. ‘Ik kwelde mij’, beleed zij[3],

1) cf. ook Cornelia Wildschut. VI. pag. 23.
2) Mengelpoezy I.
3) Brieven. van Elizabeth Bekker, Wed. Ds. A. Wolff en A. Deken 1777.

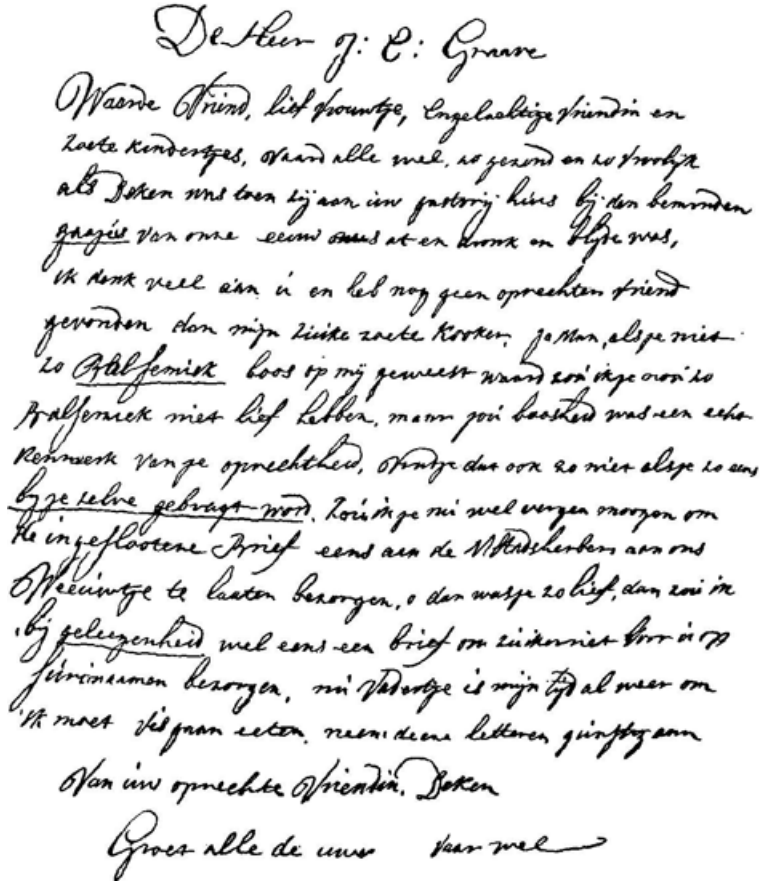

Brief van Aagje Deken aan Grave naar de autograaf op de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

Ik kwelde mij, wanneer ik zag, hoe dat de mensch
Zijn eeuwig heil vergat in beuzelingen;
Zijn zwoegen om 't genot van een verdoolden wensch
Deed u, in blijde scherts, van zijne dwaasheid zingen.
‘'t Is met geloof en liefde en trouw geheel gedaan!
Daar is, helaas geen deugd’, dus klaagde ik u, ‘te vinden!’
‘Daar zijn’, dus spraakt gij dan, al lachend om mijn waan,
‘Daar zijn, God zij geloofd! daar zijn nog deugdgezinden...’
Ik ben, en wel door u, eerst met den mensch bevredigd.

Aagje's natuurlijke, aangeboren vroolijkheid, lang gedrukt door zorgelijke levensomstandigheden en door verkeer in kringen, die zoo weinig konden bijbrengen tot ontwikkeling der in haar sluimerende talenten, begon lustig door te klinken. In den intiemen vriendenkring, bij de Grave's bijvoorbeeld, kon zij trouwens reeds vroeger vroolijk genoeg zijn, uitgelaten zelfs. In een gedichtje waarin Elizabeth met voorbeelden tracht te staven, dat onze droomen onze innerlijkste, meest wezenlijke eigenaardigheden openbaren[1)], zingt zij van Aagje:

Zij, die wij hoog waardeeren,
Om zonderlinge gaaven,
Een vast en wikkend oordeel,
Om aangenaame zeden,
Zo ernstig in haar denken!
Zij, die wij billijk roemen
Om strikte deugdsbetrachting,
Herhaalde duizendmaalen,
‘Nooit sluit de slaap mijn oogen,
Of 'k heb de raarste droomen,
De grappigste, de gekste,
Ja, de ongehoordste droomen;
Ik lach mij zelve ook wakker.
'k Ben moede van het lachen.
Ik droom van duizend zaken,
Gevallen en persoonen,
Waaraan ik nimmer denke’.

Gesamenlijk lief en leed deelende en in elkanders belangen en ge-

1) Mengelpoezy. I. Aan eene Vriendin.

dachten opgaande, kwamen de vriendinnen er reeds spoedig toe, hare brieven gesamenlijk en in elkanders naam te schrijven, te dichten ook. ‘Ziedaar, kostelijke Heintje’, schreef Aagje reeds in 1778, toen zij ongeveer een jaar met Elizabeth samenwoonde, aan den Heer H. Vollenhoven in het Voorbericht van eenen door haar met Elizabeth ter eere der geboorte van diens eerste kind opgestelden *Wiegzang*, ‘ziedaar een stukje, dat door Wolffje en mij met de grootste bereidwilligheid en 't zuiverste genoegen is uitgevoerd.... Hoor, baasje! wij doen alles in compagnie, tot vaerzen maaken in 't kluis (incluis) en wij zijn het zoo volmaakt eens, dat wij dikwijls maar ééne laten spreeken, vermids die toch juist de gedachten van de andre uitdrukt’[1]. Bij zulk eene zich geleidelijk vormende samenwerking, die op het gebied der letteren nu juist geen zeldzaam verschijnsel is - men denke aan de *essayists* Addison en Steele, aan de *romanciers* Erckmann en Chatrian, de gebroeders Paul en Victor Marguéritte, den Heer en Mevrouw Scharten-Antink, - zijn de bijzonderheden van ieders persoonlijk aandeel meest niet met volle zekerheid te bepalen, al laat het zich wel in groote lijnen aangeven. Op de meest harmonische wijze is het werk van Wolff en Deken inéengevloeid in hare romans; maar beiden zijn toch zelfstandige werksters gebleven. Tot den einde hebben beide tusschen dien gemeenschappelijken arbeid in, ieder op haren eigen naam, werken uitgegeven, ongerekend de vele vertalingen door Elizabeth ondernomen, waaraan Aagje natuurlijk nimmer eenig aandeel heeft gehad. Beider samenwerking is begonnen met inleidende gedichten van Aagje bij werken van Elizabeth, die reeds geheel of gedeeltelijk volooid waren, zooals de vertaling uit het Hoogduitsch van Raff, *Aardrijkskunde voor Kinderen* en het oorspronkelijke werkje *Proeve over de Opvoeding aan de Nederlandsche Moeders*, twee geschriftjes, die een uitwerksel waren van den invloed van een der groote geestesstroomingen van dien tijd, op Elizabeth's levendigen, belangstellenden geest, een invloed door Aagje niet minder diep gevoeld.

Elizabeth Wolff, en Aagje met haar, was te zeer vrouw in den volsten zin des woords, om het moederschap niet hoog te schatten.

1) Wiegzang. Aan den Heer en Mevrouw Vollenhoven. Naar het handschrift uitgeven door Dr. J. van Vloten in het Leven en de uitgelezen Verzen van Elizabeth Wolff-Bekker, pag. 298.

‘O vrouwen’, riep zij den Nederlandschen moeders toe: ‘hoe vermeerderen uwe gelukzaligheden, als gij moeders wordt! Ons hart, dat hart, dat alleen in onzen boezem slaat om te werken, dat hart, dat het ledige veel ondraaglijker valt dan het pijnlijke, is dan geheel vervuld’. Kindergezelschap was haar een genot. ‘Ofschoon ik’ schrijft zij, ‘op mijne wijze mij ook nog al bemoei met schrijven, en verzen maken (bij gebrek aan beter bezigheid) zo is echter een Kind mij altoos welkom. Dikwijls leg ik mijne boeken weg eenig en alleen om met een Kind te praten; en heb al pratende. met hen, veele ontdekkingen gedaan, die den Mensch onmiddellijk betreffen. Dikwijls geef ik mijne pen over aan een lief knaapje om dat het vermaak te doen, van eenige krasjes, schetzen van Letters te maken. Een Kind heeft bij mij vrijheid om alles te doen, wat noch kwaad, noch onbeschaafd is. Uuren lang heb ik wel gezeeten met eenige zoete Kinderen rondom mij, druk bezig om met eene schaar allerhande wissewasjes te snijden of elendige teekeningetjes te maken’. Den Advocaat Noordkerk meldde Elizabeth eens: ‘Ik weet niet wat het is, moeder te zijn; doch die lieve & wel opgestelde brieven van mijn zusters kindertjes charmeeren mij zo, dat ik het u moet mededeelen. Zij schrijven, vooral de kleine Jan, eene schoone hand en vrij goed Fransch; alle verlangen ze hunne tante te zien. N.B. omdat ik zoo braaf met hun kan ravotten bij Grootvader... ‘nagt lieve tante lief, vooral komen’, dat is het slot van hun brieven.... Ik hoor, dat onze kindertjes onder de plaisieren die zij den geheelen winter opgeteld hebben, als hen wagtende, altoos dit getal slooten met: ‘En dan komt Tante Wolffje ook nog!’ Men ziet, zij was tante met hart en ziel. Haar aangetrouwde neef, de student Kist, ondervond het, en niet minder Elizabeth's nichtje Jansje Teerlink, die na den dood harer moeder door het vriendinnenpaar werd opgevoed en verzorgd tot aan haar huwelijk met den predikant van Crimpen. Hoe innig en echt moederlijk zijn ook de brieven door ieder der twee vrouwen gericht aan den ‘jongeling’ Jan van Rijswijk. Elizabeth's een Aagje's warm moederlijk gevoel, dat bij deze beide kinderlooze vrouwen zich misschien nog te krachtiger uitte, omdat het niet werd geconcentreerd op eenige bepaalde kinderen, maar zich uitstrekte over vele kinderen, over *het* kind in het algemeen, spreekt ook uit de allerliefste schetsen, die zij van kinderen hebben gegeven en uit de fijne kinderkennis, waarmede

zij zich in den zielstoestand en gedachtengang dier kleine wezentjes hebben ingedacht. ‘Alle kinderen’, schreven zij eens[1)], ‘hebben de natuur, de vrije schepping lief. Nauwelijks zie ik, dat zo een klein schelmpje zijn voetjes kan gebruiken, of het houd de kamer, waarin het bewaard word voor een gevangenhuis; en legt ook altoos op de loer om de deur uit te dribbelen. Breng ik het in een tuin of in een weide, dan is Leiden ontzet: loopen, springen, juichen geen gebrek! Het plukt bloemen meer dan het draagen kan; nu loopt het een Witje na, dan luistert het na een Vogeltje. Als het door den regen druipnat word, lacht het, en hoe gaarn, zo ik het maar toesta, plonst en plast het door de plisplassen. Het hoort zonder angst naar den donder en de weerlicht verschrikt het niet. Het is zo in zijn tuin, als het los en luchtig gekleed is; en het schreeuwd moord en brand als men het in een keurslijf perst. Doorgaans heeft het geen smaak in kunstig toebereide spijzen, maar een korfje met vrugten, daar steekt het al zijn handen naar uit. Stel vrij alles voor zijn oogen, wat de kunst en de luxe uitvinden, plaats er een wit Lammetje, een Vogeltje, of een Hondje, of een Bloemtje bij, en gij zult zien, dat het al de poppenkraam wegsmijt en naar alles wat de natuur geeft, grijpt, huppelt en het met drift bij zich trekt’.

Elizabeth en Aagje, die het kind zoo goed begrepen, konden niet anders dan innig zich verheugen in de betere begrippen omtrent verzorging en opvoeding van kinderen, die zich baan braken gedurende den loop dier merkwaardige 18de eeuw, die zoo al een tijd van verval, toch ook een tijd van beloften is geweest. De toen opgekomen nieuwe denkbeelden omtrent de noodzakelijkheid van het gebruik der Rede ook in zaken van godsdienst, omtrent de noodzakelijkheid van deugd en oprechten levenswandel naast zuiverheid van geloof, in één woord het op den voorgrond brengen van zedelijkheidsbegrippen, waar zoo lang geloof en belijdenis hoofdzaak waren geweest, dat zulk een keerpunt werd op godsdienstig gebied - en Elizabeth had met hare vertaling van Craig's *Leven van Jezus* en met andere werken haar bescheiden deel tot de verbreiding dier denkbeelden toegebracht -, bewerkten ook eenen grooten omkeer in de algemeen gangbare opvattingen over kinderopvoeding. De reeds voor lang door John Locke (1632-1704)

1) Brieven van Abraham Blankaart. 1. pag. 35.

gepredikte beginselen van ervaring, rede en deugd als leidend richtsnoer bij de opvoeding der jeugd, omstreeks 1760 door Rousseau in beeld gebracht in zijn *Êmile*, en sedert ten deele in werking gesteld in Basedow's modelschool het *Philanthropinum* te Dresden, vonden in de 2de helft der 18de eeuw ook hier te lande tal van voorstanders. De Doopsgezinde predikant Hulshoff en vele anderen spraken met vuur en bezieling de ons zoo alledaags klinkende, maar toen zoo gloednieuwe overtuiging uit, dat bij de opvoeding van het kind rekening moet worden gehouden met het bevattingsvermogen van den leerling, dat bij het onderwijs het natuurlijke, het aanschouwelijke, moet voorafgaan aan theoretische beschouwingen. Naast tal van *Verhandelingen* en *Proeven* over opvoeding, die in snelle opeenvolging het licht zagen ten betooge, dat men het kind geen klaar gemaakte leeringen moet opdringen, maar het moet onderwijzen door het zelf te laten opmerken en zelf zijne gevolgtrekkingen te laten maken, vergat men ook de practische toepassing niet. Van de hand van den Utrechtschen baron de Perponcher verschenen in 1774 *Instructions d'un père à son fils*, en in 1782 eene reeks van allerliefste samenspraken van ouders en kinderen, onder den titel *Onderwijs voor Kinderen*; welke samenspraken door Mr. Jacob van Lennep in 1862 nog eens opnieuw zijn bewerkt voor een later geslacht. In 1777 volgde Martinet's bekende *Catechismus der Natuur* en in 1778 de eerste *Kindergedichtjes* van van Alphen. Het waren geschriften, die door hunne tallooze herdrukken en verschillende vormen van bewerking (als *De kleine Catechismus der Natuur*) wel hebben bewezen, dat zij bij het toenmalige publiek de rechte snaar hadden getroffen, en die nog tot ver in de 19de eeuw hunnen invloed hebben doen gelden. Ik herinner mij nog zeer goed, in mijnen kindertijd van deze litteratuur te hebben genoten. Terecht schreef Elizabeth Wolff dan ook: ‘Onze Eeuw is in één opzicht zeer wel van alle voorgaande te onderscheiden. Dit is de eeuw, waarin men namentlijk voor kinderen schrijft’. Zelve heeft zij menige bijdrage geleverd op dit gebied, om te beginnen hare vertaling uit het Duitsch van Raff's *Aardrijkskunde voor Kinderen*, waarbij Aagje in een inleidend gedicht toen reeds pleitte voor de nu op onze lagere scholen algemeen gebruikelijke methode om althans bij de lessen in de geographie de onmiddellijke, naaste omgeving van het kind tot uitgangspunt te nemen en niet, zooals men velen onzer nog heeft laten

doen, te beginnen met een van buiten leeren van de namen der vijf werelddeelen. Het was een tijd, waarin de paedagogische litteratuur, de kinderlitteratuur, welig bloeide; nog vele jaren later lieten Wolff en Deken hunnen Abraham Blankaart verklaren: ‘Abraham Blankaart zal het denkelijk niet beleven; maar hij geeft den moed niet op, dat voor de voleinding der eeuw de menschen toch wijzer zullen worden. En die hoop groeit zeer sterk aan, als ik zo eens nadenk, hoe veel kennis en licht er in de laatste dertig of veertig jaar onder ons is verspreid. Ik zie, dat men nu, onder onze braave lieden, de Kinderen veel beeter opvoed; en om zo te spreeken tijd geeft om te leeren loopen’[1].

Maar, zouden betere tijden inderdaad komen, dan was allereerst noodig, meenden Elizabeth en Aagje, dat de Nederlandsche moeders in breeden kring werden doordrongen van de waarheid der nieuwe opvoedkundige beginselen. Elizabeth wilde daarom in haar destijds zeer bekend geworden boekje *Proeve over de Opvoeding aan de Nederlandsche Moeders*, ‘gemeenzaam praatend in den stijl der kinderkamer’, haar helpen om zelven de opvoedsters harer kinderen te zijn in den nieuweren zin. Want zooals Aagje sprak:

> Locke, ô 't is een heerlijk schrijver,
> Maar de tijd, - dat is de vraag.
> Is dat kostlijk boek te lezen
> Met een kind vier vijf om 't hoofd?
> Beter voegt het in die huizen;
> Waar de moeder minder slooft.

Trouwens ook daar, waar de moeder de handen meer ruim had, daar miste zij vaak nog de noodige kennis en ontwikkeling om zich de nieuwe richting wel in te denken. ‘Ik erken’, schrijft Aagje, ‘ik erken met dankbaarheid, dat er zeer veel goeds voor de opvoeding, zeer veel nuts voor kinderen door mijne tijdgenoten en medeburgers geschreeven is..... Ik bewonder bovenal de zo wel ontfangen Kinderliedjes van van Alphen; echter meen ik, grond te hebben om te vraagen, of men niet te veel vergeten heeft met de ouders te begin-

1) Brieven van Abraham Blankaart. I. pag. 51.

nen? waar zooveelen gaarne erkennen, dat zij, zelven verwaarloosd zijnde, den raad door mijn vriendin aan de Moeders gegeven zeer noodig hebben'[1].

Als inleiding begint Elizabeth hare *Proeve over de Opvoeding* met

Teekening van J.G. Waldorp, gegraveerd door N. van der Meer voor de Proeve over de Opvoeding.

'de geaartheid der kinderen in het algemeen' te beschouwen, en wel op deze wijze: 'Een Kind is wispeltuurig. - Nu drenst het om zijn pop. 'Het vermaakt er zich een oogenblik mede en smijt haar weg. De reden daarvan is gemakkelijk te vinden! Het ziet te veel moois. Zou het reeds bestendig kunnen zijn? Wel het heeft nog niet eens tijd gehad om eene keus te doen. - Een Kind is nieuwsgierig. Geen wonder waarlijk! Alles is het vreemd. Zijn weetzucht is grooter naarmate het meer geest heeft. Nieuwsgierigheid is een der noodwendigste raderen in een kind om het werkzaam te houden. - Een Kind is vraagachtig. 't Kan niet anders zijn. Zijne vraagen schijnen meermaal beuzelachtig bij gemeene verstanden; maar beeter opmerker hoort die wel eens met verbaastheid, zo juist vindt hij die. Ja,

1) Iets voor Ouders en Kinderen. Voorrede.

hij krijgt er wel eens gelegenheid door om met ernst te denken over iets, dat dus lange zijner aandacht ontsnapte. - Een Kind is grootsch; het wil niet uitgelachen worden. - Hoe! het is zwak en gevoelig; zie daar de oplossing! Hoe veel groote Kinderen ontmoet men niet op dit stuk! - Een kind heeft gaarn zijn zin. - Dit is het eigenaardig gevolg eener onuitroeibare zucht tot vrijheid. Verstik die niet! zij is de adem zijner ziel: leidt haar tot iets goeds en gij zult Burgers voor den Staat opvoeden. Al wat gevoel heeft haat dwang. Uw klein wicht schreeuwt zo wel als het door onbarmhartige handen in doeken en windzels wordt ingepakt, dan wanneer men het zijnen wil betwist. - De waardij eens Kinds is groot en naauwlijks genoeg te bevatten. - Deeze lieve schepzels zijn u niet alleen gegeeven om er meede te dartelen, zij zijn u toebetrouwt door Hem, die gewild heeft, dat zij zwak, hulpeloos en naakt zouden geboren worden, opdat zij door alle mogelijke banden aan u gehecht bleeven.... Dat is nog niet het al! - Deeze Kinderen, - uwe Kinderen, hebben een schat in zich, de Z i e l, die adem des Leevens, die God in hun blies. Deeze ziel moet voorbereid worden voor eenen anderen staat. - Moeders! hoe ontzaglijk is die Pligt; voor een anderen staat! want gij zijt immers met mij volmaakt overtuigd, dat in den engen kring van dit onzeeker leeven, onze loopbaan niet is afgeloopen. - Dat wij niet uit het *Niet* geroepen zijn om hier eenige oogenblikken te schitteren of te zugten, en vervolgens uit den keeten der Wezens voor altoos weg te vallen.... Maar kan ik voor u verbergen, dat ik meermaalen zie, hoe de beminlijkste, ja de verheevenste karakters door eene verkeerde leiding ontaarten? Hier wordt de leevendige geest eens Kinds afgebeuld door onophoudelijk blokken; (ik veragt dit te zeer om het leeren te noemen) daar kwijnt de weetzucht door norsche afgraauwingen, - Ginds verteert een eergierig Kind door onverdiende vernederingen. - Deeze Moeder heeft geene oogen dan voor haare Jongens; eene andere bemint alleen haare Meisjes. - Maar genoeg! dit weinige zal u aanleiding geeven om soortgelijke gebreeken op te merken, en, zo ik vast vertrouw, te vermijden. - Ik bid u, bedenk toch wel, wat is verkeerder dan uw kleinen Jongen tot een snappend Woordenboekje te maaken; en waarom worden de geestige Meisjes alleen opgevoed om zotten te behaagen?... Een Kind is al vroeg in staat een schakeltje van redeneeringen te vormen.... Weiger nooit iets, dat gij kunt inwilligen;

doch zo gij het eens weigert, verandert niet. Geeft weinig geboden, doch duldt niet dat zij veragt worden'.

Zoo Elizabeth in dit geschriftje, waaruit wij hier niet meer kunnen overnemen, - ons bestek laat dit tot onzen spijt niet toe, - het kind van nature enkel goede eigenschappen toedicht, dan heeft zij dit niet gedaan onder den invloed der geschriften van Rousseau, die zijnen Émile alleen door redeneering en overtuiging meende te kunnen leiden. 'De *Émile* is een meesterstuk', verklaarde Elizabeth, 'maar het plan is een harsenschim en indien het al uitvoerbaar ware, dan nog moest het niet worden nagevolgd.'[1)] Indien Elizabeth in hare *Proeve over de Opvoeding* aan geene ondeugende kinderen schijnt te hebben gedacht, dan is dat veel meer een gevolg van het feit, dat ook zij stond onder den invloed van het destijds opgekomen begrip van menschenwaarde, dat zich naast de leerstukken van voorbeschikking en erfzonde op den voorgrond begon te dringen. Vandaar eene reactie tegen de lang gangbare opvatting, die naar de leer der Dordtsche Vaderen bij de opvoeding in het kind vooral zag den jeugdigen zondaar, den kleinen mensch, 'wiens gedichtsel des harten boos is', wiens wil moet worden gebroken, die moet worden geregeerd met strenge tucht, die harde kastijding behoeft. Eene opvatting, die Alida Leevend van haar zoontje, den kleinen Rijzig, doet schrijven: 'geeft men den kinderen den duim, dan willen zij de vingers er nog bij hebben. Geef dat klein stout gespuis de heele Sinte-Claas-winkel van *Jolitems*, morgen willen zij nog meer, ja smijten als regt bedorven hellwigtjes hetgeen zij hebben baldaadig van hunne tafelstoelplankjes, och ja! En hierom zal mijn Zeun, gedurende de eerste twee jaaren van zijn zondig leeven niets tot diverteering hebben dan een groot stuk Zoethout en een Hans, beiden met linten aan zijn stoel vastgemaakt, opdat, als hij die onstuimig wegsmijt, hij ook in staat blijve, om ze voor zijn pekelzonde weder op te heissen. Dan kan ik het uithouden en de Jongen zal heel veel nieuws voor hem vinden,'

Maar de reactie tegen de al te eenzijdige doorvoering van het leerstuk, dat de mensch van nature boos is en onbekwaam tot eenig goed, deed weder in een ander uiterste vervallen en meenen, met voorbijzien van de onloochenbare werkelijkheid van 's menschen onmacht, van

1) Geschrift eener bejaarde Vrouw. pag. 32. I.

zonde en schuld, dat een kind van nature enkel goed en lief is. Dit is dan ook de reden, dat de jongens en meisjes uit van Alphen's *Kindergedichtjes* en uit andere kinderboeken van dien tijd ons thans zoo onbegrijpelijk deugdzaam voorkomen en ons met eenige minachting hebben leeren spreken van 'brave Hendrikken'. Die voor een deel als reactie ingetreden nieuwe richting bij de beschouwing van het kind, vond toen ter tijde dan ook aanstoot genoeg en van Alphens verwonderlijk schoon, bijna klassiek geworden gedichtje:

Ik ben een Kind,
Van God bemind,
En tot geluk geschaapen,

gaf velen ergernis[1]. Anderen daarentegen was die meer humane opvatting, die ook leerde breken met het al te ruw gebruik van de plak in de school en van de roede in de huiskamer, als uit het hart gegrepen, en helderen weerklank vond bij velen de opwekking tot een vriendelijk, toegevend en tegemoet komend verkeer van ouders met hunne kinderen, wat nog gansch iets anders is, dan verwennen en veronachtzamen, eene zaak die bij de oud-vaderlandsche tucht en strengheid niet minder placht voor te komen, dan bij onze lijdzaamheid. Ook Elizabeth's *Proeve over de Opvoeding* voldeed daarom zóó zeer, dat reeds in het jaar na het verschijnen, in 1780, een herdruk noodig was[2]. Zij liet daarbij den inhoud onveranderd, maar voegde er een *Aanhangsel* bij, waarin zij meende zich te moeten verdedigen tegen de beschuldiging, 'dat zij de vaders niet in aanmerking had genomen, even alsof die geen deel behoorden te hebben aan de opvoeding hunner kinderen'. Die beschuldiging was zeker onverdiend, want al meende Elizabeth, dat de opvoeding, althans van het jonge kind, in hoofdzaak het werk der moeder is, zij schreef toch eens aan eene vriendin, in wier gezin zij eenige dagen had vertoefd: 'mag ik u met al de overredende zagtheid onze Sex eigen, herinneren, dat gij uwe moederlijke liefde

1) Elize Knuttel-Fabius. Oude Kinderboeken pag. 43.
2) In 1882 werd het werkje als deel XIII opgenomen in de *Paedagogische Bibliotheek* onder redactie van W. Versluys.
Blijkens eene aanteekening van Elizabeth in hare vertaling der *Opvoedkundige Brieven* van Madame de Genlis werd het boekje in het Fransch vertaald, cf, aldaar Deel I. pag. 176, noot.

onder het geleide van een verstandig en tederhartig echtgenoot moet oeffenen'. Maar terwijl zede en gewoonte toenmaals de moeder enkel aansprakelijk stelden voor de lichamelijke verzorging van het kind, en men het over het algemeen wel wat al te letterlijk nam met het voorschrift van vader Cats:

> Oock is de Kinderqueeck de vrouwen toegepast,
> Totdat de jonge mensch tot zeven jaaren wast,

meende Elizabeth ook na dien zevenjarigen leeftijd nog voor de moeder een rechtmatig aandeel aan de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van haar kind te moeten opeischen. Terwijl de Heer H.A. Châtelain in zijne in 1761 door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen bekroonde beantwoording van de prijsvraag: 'Hoe moet men het Verstand en het Hart van een Kind bestieren om het te eeniger tijd een nuttig en gelukkig mensch te doen zijn?' in de paragraaf over *de Bijzondere Pligten van de Moeder* kortweg verklaarde: 'die bestaan, zolang zij haaren man behoudt, alleen daarin, dat zij met hem wel overeenstemme omtrent het stuk der opvoeding en 't gebruik der middelen daartoe dienende'[1], aarzelden Wolff en Deken niet in haar *Geschrift eener bejaarde Vrouw* onomwonden te verklaren: 'te zeggen: de man moet uitspraak doen, als de ouders verschillend denken over iets hun kind betreffende, is alsof men zeide, men mag de Rede haar recht ontrooven om het over te draagen aan het gezag'.

Aan opvoedkundige problemen hebben Wolff en Deken onafgebroken groote aandacht gewijd, en later hebben zij ook de behandeling van het stoute kind niet vergeten. Haar *Cornelia Wildschut* moet de gevolgen eener verkeerde opvoeding doen zien; in het *Geschrift eener bejaarde Vrouw* moet de ideale opvoeding, zooals zij zich die dachten, worden geteekend. Het is of de vriendinnen, ook in de *Sara Burgerhart* en in den *Willem Leevend* in toepassing hebben willen brengen, wat zij te zamen in die jaren in de Rijp hebben gedacht, opgeteekend en doorleefd, gelijk verder nog in bijzonderheden zal worden aangetoond. En naast de opvoedkundige problemen trokken ook 'de sociale vraagstukken van den dag', zooals wij thans zouden zeggen, hare

1) H. Pomes. Over de Kindergedichtjes van van Alphen, pag. 154.

aandacht en wel voornamelijk de onderwijzing en verlichting van den ‘gemeenen man’, om eene uitdrukking, die dien tijd eigen was, te bezigen.

In verband hiermede verscheen in het jaar 1779 het eerste werk[1)], dat de namen van Wolff en Deken op het titelblad vereenigd draagt, namelijk een gedicht, *Nederlands Verplichting tot het handhaaven der nuttige Maatschappijen en Genootschappen in ons Vaderland, inzonderheid haare betrekking hebbende op den Oeconomischen (lees huishoudelijken) Tak en de Vaderlandsche Maatschappij te Hoorn*. Deze maatschappij, die in 1784 gevolgd stond te worden door de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, wilde, onder voorgang van mannen als van den Heuvel, Ris, Rogge, Zillesen en anderen meer tegemoet komen aan de allerwege toenemende ellende en armoede ten gevolge van het stilstaan van handel en nijverheid door den oorlog met Engeland en den tijd van spanning en onrust, die daaraan voorafging; en zij trachtte dit te bereiken door werkverschaffing, door het verleenen van onderstand, maar vooral door onderwijzing der jeugd en door verspreiding van kennis en godsdienstige begrippen. Voor dit streven gevoelden Wolff en Deken warme sympathie. ‘Och, dat al mijne Landgenooten gelukkig waren, dit is de ongeveinsde wensch van een welgevormt hart’, verzuchtten zij. ‘De bedaarde beschouwer der menschheid’, schreven zij verder nog met die kalme opvatting van maatschappelijke uitersten, die het gelukkig deel was van een vorig geslacht, dat goedgeefsch was, ‘goedarms’ om een woord van Elizabeth en Aagje te bezigen, maar dat zich het hoofd niet brak met de vraag, of de scherpte dier tegenstellingen niet kon worden verzacht, - ‘de bedaarde beschouwer der menschheid ziet de noodzakelijkheid der zeer onderscheiden staaten, rangen en uitdeeling van goederen maar al te wel door, om ooit eene gelijkheid te willen invoeren, die niet mooglijk zij; maar hij tracht elk, in zijnen kring, gelukkig te maaken. Hij ziet, dat men niet gelukkig zijn kan, indien men niet vergenoegt is: men kan niet vergenoegt zijn, indien men niet tevreden

1) De in 1777 verschenen *Brieven* van E. Wolff, geb. Bekker en A. Deken zijn geen gezamenlijke arbeid maar slechts de uitgifte der brieven, die de twee vriendinnen wisselden naar aanleiding van het overlijden van Ds. Wolff en van Ds. Houttuijn te Hoorn.

is met en in die omstandigheden, daar wij ons in bevinden', En tot het opwekken van gevoelens van vergenoegdheid en tevredenheid meenden Elizabeth en Aagje nu haar eigenaardig talent dienstbaar te kunnen maken.

'Er is niet van ons te wachten', schreven zij kort na het verschijnen van bovengenoemd gedicht in de Voorrede van het eerste deel harer *Economische Liedjes*, 'er is niet van o n s te wagten, dat wij de Fabrieken helpen verbeeteren door schrandere uitvindingen; dat wij voor den koophandel nieuwe bronnen oopenen; dat wij der Zeevaart voordeelige ontdekkingen doen; dat wij de Landbouwkunde uitbreiden; dat wij zandige Duinen en schraale Heiden in liefelijke Beemden herscheppen; Grondbraaken voorkoomen; Stroomen en Rivieren in haare bedding houden; of de Haarlemmermeer helpen uitmaalen: dit zagen wij wel dat ons werk niet was... Elk moet wat doen ter bevordering van het algemeen welzijn. Laaten wij in vredesnaam ter liefde van ons Vaderland het Rijmwerk beginnen... Wij zullen onze Vaerzen in den vorm van Liedjes gieten, opdat zij g e z o n g e n kunnen worden. Onze onderwerpen, (de Stoffen, die wij zullen verwerken) zullen i n l a n d s c h zijn; en wij zullen die zo maaken, dat zij zullen kunnen worden gezongen van, zo wel als te bekomen door, die menschen, die men g e m e e n e b u r g e r l u i d j e s noemt; of die in den dienstbaren staat geplaatst zijn.... Wij zullen deeze h a n d w e r k e n noemen E c o n o m i s c h e L i e d j e s'. Aagje en Elizabeth waren beiden groote liefhebsters van den zang. Aagje was in het Collegiantengesticht, waar veel werk werd gemaakt van het geestelijk lied, opgegroeid bij het zingen der liederen van Camphuysen, van Oudaen, van Rooleeuw. Elizabeth was zeer muzikaal. In het liedje *Wie dankbaar is, is blij*, zingt zij:

Wie heeft meer stoffe om God te danken!
Wien heeft Hij meerder gunst bedeelt!
ô Mijn Clawier, verhef uw klanken,
Daar mijn erkentenis u bespeelt!
ô Mijne stem, verhoog uw' toonen,
Zing, zing den roem der Majesteit;
Voor ik nog in 't gewest ga woonen,
Daar waar Geluk de Deugd verbeidt.

Zij deelde van ganscher hart in het streven van Ds. Wolff ter verbetering van het kerkgezang; en wij weten uit hare brieven, dat zij placht te zingen onder hare huishoudelijke bezigheden. ‘Nu, ik ga je groeten’, heet het aan het slot van eenen brief aan den Heer Grave, ‘en mij den godganschelijke dag diverteeren met de wasch. Luister eens of je mij onder het mangelen niet hoort zingen (want ik heb een mangeltje naar mijn lijfje) *Tout mon bien est pour ma maîtresse*, of:

Die met vogelen was belaân,
Die sij sou.....verkopen gaan’.

In de *Opdragt* harer *Liedjes* schreven Elizabeth en Aagje:

Zingt nu, waarde en nutte leden
Van de groote Maatschappij!
Zingt met lieffelijke stemmen:
‘Hij die dankbaar is, is blij’.
Gaat niet zuchtend door dit leeven;
Waant niet, dat Z w a a r m o e d i g h e i d
G o d s d i e n s t is.....

en met die ‘nutte leden’, wien zij dat vroolijk zingen wilden leeren, verklaarden zij te bedoelen die lieden, ‘die, door onze Vernuften veragt en door onze Aanzienlijken versmaadt worden; en die wij echter het degelijkst deel der menschheid noemen;... Laaten de menschen zingen! Zingen is gezond, zingen is goed, zo wel voor het lichaam als voor den geest...maar daarvoor behooren wij hen Liedjes te bezorgen, die zij met vermaak kunnen zingen en die evenwel altoos eene zedelijke bedoeling hebben... Wij doen onze persoonen zelf spreeken! En zo wij een Ambagtsman, een Werkmeid, een Boer, een Tuinman doen spreeken, bepaalen wij hen bij hunne eigene omstandigheden, opdat zij iets toepasselijks voor hen zouden kunnen vinden. Wij hebben getracht hen te overtuigen, dat elk gelukkig kan zijn, indien hij zijnen pligt behartigt en duidelijke begrippen heeft van dien God, die altoos wel doet, ook dan als Hij onze vuurigste verlangens weigert, of ontneemt zulke dingen, waarop wij ons hart gesteld hadden...’. De *Economische Liedjes* verschenen in 1781 met korte tusschenpoozen in drie deelen, gezamenlijk bevattende 120 liedjes met even zoo veel

plaatjes door J. van Meurs, zie *Het verheugde Meisje*, dat trotsch en blijde haar nieuwe pop laat bewonderen, of *Het Naaimeisje*, dat Wolff en Deken op de wijs van *Chloris*, *die mijn hartje rooft*, laten zingen:

'k Heb mijn poppen weggedaan,
'k Heb mijn speelgoed weg gegeven;
'k Moet nu als een vrijster leeven,
Want ik zal op naaijen gaan.
Denk wat blijdschap of ik voel,
Kom, ik ga ook zonder draalen,
Van mijn huis mijn kussen haalen,
'k Bracht al reeds mijn stoof en stoel.

De geheele bundel moest reeds het volgende jaar worden herdrukt en van 1781 tot 1792 zagen niet minder dan acht verschillende uitgaven met en zonder plaatjes het licht. Succes hebben de schrijfsters er dus wel mede gehad; en al zijn deze liedjes thans vergeten, zij behooren zeer zeker tot hetgeen beider naam bij hare tijdgenooten het meest populair heeft gemaakt. In de Voorrede van het derde deel verklaarden zij: ‘meermaal zijn wij vereert geworden met een Liedje uit deeze verzameling gezongen door een fraaije stemme en gespeeld door tedere, voor het Clawier gevormde vingertjes;’ maar dit werk was door haar toch in de eerste plaats bedoeld voor de ‘Goede Gemeente’. Aan deze werd het derde deel nog eens in het bijzonder toegewijd. ‘Want’, schreven zij, ‘wij rekenen ons aan U in veelen opzichten verpligt. Gij bouwt onze huizen, gij versiert die, gij maakt die gemaklijk voor ons; gij zorgt voor onze kleeding; gij bewerkt de Akkers voor ons, gij plant en poot, en zamelt voor ons de heilzaamste en aangenaamste vrugten in. Met één woord: wij kunnen u niet missen. En wij zeggen, in een omgekeerden zin met den braaven apostel Paulus: *indien gij voor ons het lichamelijke gezaaid hebt*, *is het een groote zaake*, *dat gij het onze*, *dat zedelijk en geestelijk is*, *maait*. Indien gij, ten onzen voordeele, aan de orde der hoogste Wijsheid voldoet; indien gij ons het beste deel der Spijzen in het zweet uws aangezichts gewonnen, overlaat en 'er zelf maar een sober deeltje van geniet, dunkt het ons billijk, uwen arbeid te verzagten, weltevredenheid in uwe harten, vrolijkheid in uwe huizen en troost in uwe tegenheeden aan te brengen’.

Dat de prijs dezer zorgvuldig uitgegeven *Liedjes* tamelijk hoog was,

achtten de schrijfsters voor haar doel geen bezwaar. Aan den Heer A. Loosjes Pz., den later zoo bekenden romanschrijver, (zoon van Petrus Loosjes, halfbroeder van Cornelis Loosjes, Elizabeth's Vredemond) die den beiden vriendinnen eenige zijner *Volksliedjes* opdroeg, en meende

Illustratie uit de Economische Liedjes van J. van Meurs.

door zijne meer goedkoope uitgave het gestelde doel beter te hebben bereikt, antwoordde Aagje, die het leven van den kleinen man toch van nabij kende, - en met hare opvatting der zaak mocht heden ten dage bij de jacht naar goedkoope volkslitteratuur nog wel eens rekening worden gehouden, - ‘Broeder Lietjeszanger,....wij weeten ook wel, dat de geringe Ambagtsman veel beter 3 dan 35 stuivers voor een Boekje betaalen kan.... Echter de zaak wat dieper en met behulp van het vrouwelijk vernuft, en dat laat de vrouw zelden in de pekel zitten, overwegende, redeneerden wij aldus: wij hebben de ambachtsluidjes, de timmerlieden, schoenmakers en zulk soort dikwijls tegen hunne vrouwtjes hooren zeggen, als die een loodje thee, een vierendeeltje Booter, een half pondje gort, een pondje vleesch aan haar Manliefs in reekening brachten: kind-lief, dat is maar klungelen, daar blijft te veel aan de Maat en strijkstok hangen; dat in 't klein koomt zo duur uit, nù een schellinkie en dan een stuivertje; veel kleintjes

maken een grootje; 't zou ons veel goedkooper uitkoomen, als je wat meer gelijk opdeed; als wij zomers alle weeken van onze winst één gulden bezuinigen, dan kunnen wij tegen de winter wat provizie van slagt en grutterswaaren opdoen, en schoon de eerste uitgave wat grooter

Illustratie uit de Economische Liedjes van J. van Meurs.

is, 't koomt toch op den duur beeter koop uit. Wanneer wij dit nu eens op hun zedelijk voedsel toepassen, wie zal het dan winnen? Zouden zij ook niet liever omdat zij het beter koop op den duur vonden, zes en dertig stuivers zedelijke provisie opdoen dan geduurig voor drie stuivers van die waar naar de winkels klungelen? 't Is toch haal op, haal neer, denken zij. Voeg hier nog bij, dat onze gemeene lieden ook haar ambietzi hebben. Zij zijn wel zeer gevoelig op 't punt van fatzoen; 't geeft hen wel eens zo veel aanzien in hun Buurt, dat zij maar zo wat in huis voor 't aantasten hebben, dan dat men hen geduurig ziet drentelen langs de straat; nu eens met een peperhuisje, dan met een schoteltje met een half pondje Booter. Zo is 't ook in 't zedelijke, Zij steeken de borst wel eens zoo ver vooruit, als zij daar 's Zondags met een groote deftigheid een Boek uit de kas haalen en gaan zitten leezen, als dat iemand, die inkoomt, daar zo een klein berookt en gescheurd liedboekje op hun tafel ziet, daar de kinderen

de blaaden uit scheuren, 't geen dan weer nieuwe onkosten maakt. Eindelijk is een Boek van zes en dertig stuivers veel beeter als van drie stuivers geschikt om tot prijzen of prezentjes uitgedeeld te worden en raakt langs dien weg ook beter en eerder verspreid'.

In dezelfde lijn als de *Economische Liedjes* ligt het eveneens in 1781 van beider hand verschenen werkje *Onderwijzend Gesprek over het Geloof en de Zedeleer der Christenen ook geschikt voor de bevatting van den Gemeenen Man*, *in 29 Lessen*. Dit werkje moge hier en daar wat verouderd zijn en voor onzen tegenwoordigen smaak te lang en te gerekt, menige bladzijde er uit ware ook nu nog voor volkslitteratuur uitnemend geschikt; en het karakter van Leergraag, den ambachtsman, die des avonds vertrouwelijk komt praten bij den Onderwijzer, is keurig geteekend en goed volgehouden. Nauw verband hiermede hield de in het volgend jaar, in 1782, verschenen bundel *Twaalf Leerredenen en eenige Gebeden ten behoeve van den Gemeenen Man*. Aanleiding tot deze uitgave was de klacht, later ook nog herhaaldelijk in hare romans door de schrijfsters geuit, dat de 'kleine luyden' bij de godsdienstoefeningen in de groote, meest overvolle kerken weinig wezenlijke stichting konden vinden. 'Hoe gaat het in de kerken?' laten zij bijvoorbeeld Christina de Vrij in den *Willem Leevend* klagen: 'Behoef ik de onvoegzaamheden, de wanorders, het aanzien des persoons te noemen? Als ik zie, dat arme, geringe lieden naauwlijks meer dan den galm der stem hooren en agter af gezet worden, dan ben ik geërgerd.... En wat hooren zij dan? Den galm, zo als ik zeg, of wat getwist en gehairkloofd over duistere onderwerpen, die voor hen niet geschikt zijn. Wat hebben zij daaraan? Ik betwist het nut der godsdienstige Vergaaderingen geenszins, ik zeg maar, dat onze Kerken-orde daar niet toe is ingericht'.

Elizabeth en Aagje meenden 'niet geheel verstooken te zijn van het talent, dat er vereischt wordt om voor lieden van weinig verstand en geoeffendheid verstaanbaar te spreeken over zaaken, waarin zij het allergrootst belang hebben....Ons oogmerk', verklaarden zij verder nog, 'is om de Lieden, als waarvan wij spraaken, is 't mooglijk, eenige geleidelijke denkbeelden te geeven van waarheeden, die zij moeten weeten en waarvan zij doorgaans onkundig zijn, opdat wij hen eenigszins voorbereiden om nut te kunnen doen met de Predikatiën, die zij in de Kerken van allerleije Christen-gezindheden kunnen hooren....

Wij weeten, dat onze gemeene Lieden, nog zeer onkundig zijn, als men hen aanmerkt als Menschen, die in een Land, daar de Christelijke Godsdienst bekent is, leeven. Maar ééns moet men het toch onderstaan hen te onderrichten, de uitkomst Gode bevolen laatende om wiens zegen wij neederig bidden'. In twaalf korte leerredenen met eene uiterst bevattelijke en practische toepassing behandelen zij dan: Gods bestaan en het geloof in Jezus naar aanleiding van den tekst: *Gijlieden gelooft in God*, *gelooft ook in mij*, (Joh. 14: 1); de gehoorzaamheid aan Christus naar aanleiding van het woord: *want gij dient den Heere Christus*, (Col. 3: 24); de opstanding en het eeuwige leven naar aanleiding van het woord uit Cor. 15, vers 52: *de dooden zullen onsterflijk opgewekt worden;* en dan nog in korte trekken de beteekenis van doop en avondmaal. Dat het werkje, dat om zijnen eenvoud en om zijne bevattelijkheid ook nu nog der lezing overwaardig is, tamelijk onopgemerkt is gebleven, is zeker wel het meest hieraan te wijten, dat men bij het toenmaals overmatig hechten aan leerstuk en belijdenis, aanstoot nam aan het al te 'werkdaadig Christendom' der schrijfsters, die immers in de *Voorreden* verklaarden: 'Men zal ons moeten toestaan, dat wij in deeze Leerredenen gezonde Evangelische Zedeleer voorstellen; Gode de eer van alles gevende, dat wij, redelijke weezens, geroepen tot den Godsdienst van Jezus, nu reeds genieten, en waar wij nog op hopen; dat wij met allen ernst aandringen op eene werkzame Godzaligheid en de menschen aantoonen, dat Hij, die ons geroepen heeft tot de heerlijkheid, ons ook geroepen heeft tot deugd'. - Men zoude dit geschriftje ook kunnen beschouwen als een eerste poging op het gebied der inwendige zending, want aan Zondagsscholen, wijkarbeid en dergelijke werd toen nog door niemand gedacht; misschien ook wel als een stilzwijgend opeischen voor de vrouw van het recht om de gemeente te stichten met haar woord: een recht, dat door Puriteinen en Kwakers reeds was erkend en zeer zeker eveneens de logische consequentie was van het Rijnsburgsche beginsel van vrijheid van spreken voor allen zonder onderscheid, maar eene consequentie, die in den kring der Collegianten nog allerminst werd aanvaard. Daar geraakte men zelfs heftig verdeeld over de vraag, of het wel oorbaar was, dat bij de godsdienstige samenkomsten van het College vrouwen deel namen aan het gemeenschappelijk gezang. Eerst omstreeks 1750 is het, 'na veel vieren en vijven', zouden

Wolff en Deken zeggen, algemeen gebruik geworden, dat de vrouwen medezongen[1].

In dit moraliseerende, didactische genre der eerste door het vriendinnenpaar uitgegeven geschriften, heeft hare samenwerking vasten vorm gekregen. Beider talent stond hier vrijwel gelijk; hier had Elizabeth met hare groote belezenheid niets vooruit op Aagje's grondige bijbelkennis; hare gedachten in dichtmaat weder te geven ging beiden even gemaklijk af[2]. Er blijkt uit deze geschriften ook, dat er door het samenleven met en onder den invloed van Aagje Deken een ander element in Elizabeth's werken is gekomen, dat een andere toon er in is gaan doorklinken. Zelve begon deze meer en meer met zekere verdrietige verwondering terug te zien op de eerste periode uit hare schrijfstersloopbaan, zich gelukkig achtende, dat die thans achter haar lag, al was zij ook bij streng zelfonderzoek, zich wel bewust niets te hebben geschreven, dat zij voor haar geweten niet kon verantwoorden. Hare destijds zeer bekend geworden Voorrede bij een nieuwe uitgave van haar gedicht *Walcheren*, die in 1784 verscheen, opent zij met de vraag: 'Is de mensch vrij?' om dan vervolgens voort te gaan: 'Ziedaar ééne dier vraagen, en geenszins eene der beuzelagtigsten, die geduurende zeer veele eeuwen zo stout zijn tegengesproken als ijverig voorgestaan.... Het ongeloof stelt ons lot in de magt van de blinde noodzakelijkheid; de wijsgeer, die noch God, noch den mensch eenigszins kent, geeft ons over aan eene willekeurige almagt; of laat ons geheel over aan ons eigen bestuur.... Wat leert de Ervarenis?,... Het laaten van iets, dat wij in bedaarde uren zelven afkeuren, het doen van iets, dat wij voor onzen bijzonderen pligt houden, kan ons op duizenderlei wijzen moeijelijk, bezwaarlijk en in zekeren wel verklaarden zin onmooglijk gemaakt worden; houdt het dan in een zo verrassend oogenblik wel niet eens op een pligt voor ons te zijn? En wanneer is men in die zorgelijke omstandigheeden? Dan wanneer de maat onzer opmerkzaamheid niet toereikend is om ons buiten de verzoekingen te houden, wanneer deze ons onverwachts overrompelen en zo sterk aanbinden, dat wij te bedwelmd zijn om de allergepastste middelen voor ons uit te kiezen en wel aan te leggen.... Zo oordeelt de bedaarde en schrandere onderzoeker der

1) J.C. van Slee. De Rijnsburger Collegianten. pag. 357.
2) cf. pag. 136.

menschelijke natuur; zo oordeelt de kundige aanbidder van eenen alwijzen Schepper; dit getuigt ons welondervraagd geweten, en, bedrieg ik mij niet, zo oordeelde de beste der menschen, de gezegende Leeraar van een redelijken en heiligen Godsdienst..., Leert de ervaring dan niet geduurig, hoe wij, door onze eigene geaartheid, en door voor ons duizenderlei *toevalligheden*, bepaald worden tot verrigtingen, waaraan wij of nimmer, of met tegenzin plegen te denken?.... Is het bijvoorbeeld niet onbegrijpelijk, dat eene vrouw, die mogelijk alle de dwaasheden harer eigene Sexe meer of min tol betaalde, - eene vrouw, die in haar aart zacht en blijmoedig, goedhartig en ligt bewegelijk is, - dat die eene *Bekkeriaansche Doling* enz. enz. schrijft? eene vrouw, die overtuigd is, dat de groote wet des Evangeliums eischt, vergeef elk, die u beleedigt; wreek u niet? - Voor elk, die de historie van dat stormachtig gedeelte mijns levens niet weet, en mij zo zekerlijk kent, als ik mij daar zo even in eenige grondlijnen heb geschetst, moet dit waarlijk onbegrijpelijk zijn'. Maar voor wie wisten, hoe hard zij werd verketterd om hare Voorrede bij hare vertaling van Craig's *Leven van Jezus* en om haren *Zedenzang*, moest het toch, vervolgt zij, 'nog al in te schikken zijn, dat zo eene vrouw in den vollen bloei harer jaren, niet misdeeld van schertsend vernuft, een belachlijk voorval opgrijpt om bij die gelegenheid hare kwaadaartige vijanden eens in een belachelijk licht te plaatsen? Was er wel tegen de domheid te redeneeren?... Vraagt men nu: Hebt gij u wel van de beste middelen bediend om uw aangevallen eer te redden, te verdedigen? Wat zal ik zeggen? Veinzen kan, wil ik niet; ik geloof neen; ik heb mij uit mijne sterkte laten stoten; ik ben uit mijne vreedzame bedoeling gevloekt; jammer is het maar, dat men in jonge jaren zo verblind kan worden, dat men, wel verre van te zwijgen en zijnen weg te gaan, in waarheid gelooft niet te moeten zwijgen, terwijl men zijnen weg gaat. Voeg hier nog bij hoe gevaarlijk het is, dan toegejuicht te worden door hen, die het met ons eens zijn, hoe moeilijk de verzoeking te wederstaan, als men zelf weet, dat men eenen hoon betaald kan zetten; wie eenige menschenkennis heeft, zal mij dit toestaan, Om mijne liefde en achting voor de menschelijke natuur smart het mij nog, dat men mij in de noodzakelijkheid bracht om onkunde, vooroordeelen, onverdragelijke heerschzucht over de gemoederen der leeken wel eens ten tooneele te voeren, en gebreken belachlijk te maken, die toch niet

weg te redeneeren zijn; dat ik meermaals eens heb doen zien, welk eene onwaardige zedekunde de dweepzucht, welk eenen eigenwilligen godsdienst de domheid aanvoert tegen de zaligende en redelijke bevelen van Hem, die grooter was dan eenen Socrates en alle de heiligen onder den ganschen hemel.... En welke gevoelens heb ik nu ooit verspreid? Heb ik twijfelingen, zwakke plaatsen aangetoond? Of heb ik immer een letter tegen de goede zeden op het papier gesteld? heb ik mij wel in het allerminste met den Socratischen oorlog bemoeid? heb ik ooit onze wettige overheden gewraakt? heb ik ooit een goed vorst gehoond? heb ik ooit met verachting gesproken van een doorluchtig Huis? Van dat alles zal men in hetgeen ik heb geschreeven, geen het minste spoor ontdekken: laten mijne vijanden, - niet mijne vrienden, niet mijne begunstigers, - neen, laten mijne vijanden oordeelen; onder deze voorwaarde, dat zij hetgeen zij stellen, klaar en eenvoudig bewijzen'.

Elizabeth meende dan ook met een gerust geweten, zij het dan ook niet uit vrijen wil, op aandringen der Firma Elwe en Langeveld, die door 'inkoop' eigenares van hare meeste werken was geworden, de hand te kunnen leggen aan eene herziene en verbeterde uitgave harer volledige geschriften[1]. Bovendien, zij kon weten, dat haar prikkelend vernuft niet te vergeefs had gewerkt. Hare hekeldichten hebben ongetwijfeld bijgedragen tot dien geest van gematigdheid, die omstreeks 1780 en volgende jaren ook in de 'Groote Kerk' begon te heerschen en zelfs eenen Hofstede en eenen Barueth begon te bezielen[2]. Maar de oude paden wilde Elizabeth toch niet meer bewandelen,

> Want wat het hekelschrift bedoelt,
> Wordt noch begreepen, noch gevoelt

verklaarde zij; en aan vriend Goedaard, die haar vroeg:

> Geef ons de *Beemster kermis* maar;
> Zij lag voor jaar en dag reeds klaar,

1) Met deze uitgave harer volledige werken, die onvoltooid is gebleven, werd door de Firma Elwe en Langeveld te Amsterdam een begin gemaakt met de uitgifte van eenen 2^{den} druk van *Walcheren*. De hier aangehaalde Voorrede is dan ook bedoeld als algemeene inleiding op de geheele reeks.
2) Prof. P.J. Blok. Gesch. v h. Ned. Volk. VI. pag. 361.

En ons verlangen wordt vermeerd,
Als gij er iets van reciteert;
Daar komt niet 't allerminst in voor,
Dat Zedigheids nauw luistrend oor,
Ook in 't geringste stooren kan;
Gij hield u steeds zorgvuldig van
Al 't geen een vrouw, wel opgevoed,
Niet schrijven, ook niet denken moet;
En wat gij ook te voorschijn bracht,
Steeds heeft uw boert iets nuts betracht,

gaf zij op dat verzoek ten antwoord:

Neen, Goedaard, daar bedank ik voor;
Waan niet, dat ik de rust verstoor,
Die mij zoo recht gelukkig maakt;
Wat werd die Kermis wel gewraakt
Door Fijnbaard, die geen wit mag zien!
En hij is de afgod van de liên,
Die hij bedot door boozen schijn,
Schoon ze in zich zelf zo kwaad niet zijn....
'k Beken het, blijde schertserij
Behaagde steeds bij uitstek mij;
Wat is de jonkheid achteloos!
En Fijnbaard wordt zo aanstonds boos.
Waarom schreef ik geen ernst alleen?
Dat kon er nog zo wat mee heen;....
Toen ik dat *Menuetje* schreef,
Dacht ik niet, dat ik iets misdreef....
Wat rekende ik toen zonder waard!
'k Denk nooit aan 't ergst; zo is mijn aart,
En 'k reken dit ook zelfs een pligt;
Wat trok broer Fijnbaard een gezicht!
Nu werd hij rood, dan bleek, ja wel,
Hij keek als een Duc d' Alb zo fel;
Geen wonder, want (zo hij vertelt)
Hij was er deerlijk van ontstelt!....
Toen riep hij, van zijn ijver vol,
(Gij weet nog van: de hond is dol?)
‘Zij spot met onze waare kerk!’....

Hij duwde, Schijndeugd ten geval,
Een stompe pen in dikke gal
En knoeide van mij een portret,
Waarvan de Haat zelf stond ontzet,
Waar Braafheid 't oog voor nedersloeg,
Waarvan de Deugd,.... Maar al genoeg!....
Nu zijn die buijen mooi gesust,
Nu leef ik in een diepe rust;
Deed ik uw zin, wel Lieven-Heer,
Dan had men 't oude leven weer!
En als men wat meer jaaren heeft,
Is 't best, dat men in stilte leeft....
'k Ben al die hasplarij ontwend,
Die 'k in mijn jeugdig leven had;
Nu is de rust mijn grootste schat,
(Men wordt toch vroeg of laat eens wijs)
En 'k geef haar niet voor zulk een prijs!....
Dus, Goedaard, allerbeste maat,
Indien ik iets bij u vermag,
Zo gij ooit mijn genoegen zag
Met innerlijke vreugd, o dan,
Dan bid ik, spreek er nooit meer van;
In ernst, ik blijf bij mijn besluit.
'k Geef nooit de *Beemster Kermis* uit.

Maar dat haar vroolijke luim en hare frissche geestigheid nog niet waren verdoofd, integendeel waren verzacht en geadeld tot fijnen humor, dat zoude zij thans bewijzen door hare in samenwerking met Aagje Deken uitgegeven romans: de *Historie van Sara Burgerhart*, en die *van Willem Leevend*, waartoe zij als eene voorstudie hebben geschreven de drie deelen *Brieven* o*ver Onderscheiden Onderwerpen*, die van 1780-1781 het licht hebben gezien. In deze reeks spectatoriale vertoogen over allerlei denkbare zaken, als bijvoorbeeld verschillende paedagogische probleemen, de taak en roeping der vrouw in de samenleving, de toenemende zin voor weelde en opschik, de litteratuur van den dag, het dienstbodenvraagstuk en wat niet al, heeft ook Aagje zich toegelegd op de kunst van het uitbeelden van karakters in brieven, een genre door Elizabeth reeds vroeger beoefend in den *Grijsaard* en in de *Brieven van Constiantia Paulina van Dortsma*.

De Waarheid ondernam, (maar 't is zeer lang geleden)
Om eens in 't Hof te treeden
Eens grooten Rijksmonarchs; haar schoon, doch streng gelaat,
Mishaagde hem en deed hem schroomen.
'Verstoordster mijner rust, wat doet u voor mij komen?'
Dit vroeg hij, 'weet gij niet, dat ik de Waarheid haat?...
Beef voor mijn wraak...Mijn Lijfwacht, leid haar weg...'
Sinds is de Waarheid nooit verschenen
Dan met een andren naam en met ontleent gewaad,
Die haar de Fabelkunst wou leenen;
Nu onderricht zij, geeft zij raad;
En als zij ons berispt om haatlijke gebreeken,
Dan hooren haar nu met vergenoeging spreeken
Fabelen. De Oorsprong der Fabelen.

VII.
Lommerlust.

Van den beginne af was het samenwonen der vriendinnen voor beiden eene levensvervulling.

Wij beleven gouden dagen,

klinkt het in een liedje, waarin zij haar leven in de Rijp bezingen[1)]. Ware beider gezondheid slechts wat beter geweest; maar die liet meer en meer te wenschen over, waarschijnlijk ten gevolge van het onge-

1) Brieven over Onderscheiden Onderwerpen. I. pag. 278.

zonde harer al te kleine, al te bekrompen woning, waarvan het daarachter gelegen tuintje vlak aan het water uitkwam. Zij zongen wel vol geestdrift:

Aan den waterkant gezeeten,
Daar geleezen, daar ontbeeten,
Wijl 't gevogelt vrolijk zingt
En van tak op telgje springt.

Langs het slootje, door die boomen
Zien wij telkens schuitjes koomen.....,

maar wie Hollandsche slooten kent, denkt daarbij onwillekeurig aan een broeinest van koortskiemen; en ware het dat alleen nog maar geweest! Er was echter meer. ‘Wij woonen in een land druipende van walvischtraan, vloejende van melk en honig’, lezen wij in eenen brief van Aagje uit dezen tijd. ‘Dan eenige Leerbereiders hebben het hier stinkende voor ons gemaakt; hunne handen hebben putten gegraaven, dezelve met lellen en vellen opgehoopt, die daar in laaten rotten en dus een Lijm bereid, zonder welken uwe stad (Amsterdam) niet bestaan kan; dus doen wij onze zintuigen geweld aan om uwe stadgenooten te verpligten. ô Wat is dat groot’. Aan woning-hygiene dacht niemand nog; maar de gevolgen dier miskenning van de wetten der gezondheidsleer bleven dan ook niet uit. Koortsen zonder einde, zenuwkoortsen, derdedaagsche koortsen, galkoortsen, zinkingkoortsen, koortsen slepend en hardnekkig maakten beiden, Aagje en Elizabeth, soms weken, ja maanden aanéén bedlegerig. Toen Aagje na zulk een aanval eens weder gaande en staande was, schreef Elizabeth nog van zich zelve aan eene vriendin: ‘Ik moet, schoon de koortsen weg blijven, altoos liggen, of in mijn Rustbank opzittend leunen, zooals ik thans deezen schrijf. Dat leggen geeft geen kragt & maakt mij zo sensible voor de kou, dat ik niet weet hoe het te stellen, als ik weer op ben. Voor de glaazen bij de wijngert staat de Rustbank & als hij opgemaakt word, ga ik in Aagies bed’. Dat verhuizen wenschelijk zoude zijn, begonnen de vriendinnen nu toch in te zien. ‘Maar waarheen’, overlegde Elizabeth. ‘Buiten winter & zomer: dat met ons Tweëen & zo sukkelende; dat is onmooglijk & te gevaarlijk. In de stad: o dat is voor mij, die liever een hutje op het land dan een huis

op de Keizersgracht had, ondoenlijk. Hoe zal 't gaan met ons. Hadden wij slechts een Huis & een Buitentje te zamen; harsenschimmen!'

Maar deze hartewensch zoude toch geen 'harsenschim' blijven. In 1782 kocht Aagje, daartoe in staat gesteld door de erfenis van haren neef Hendrik Busserus, voor eene som van *f*6500 de buitenplaats 'Lommerlust' bij Beverwijk; en daar Elizabeth mede omstreeks dezen tijd

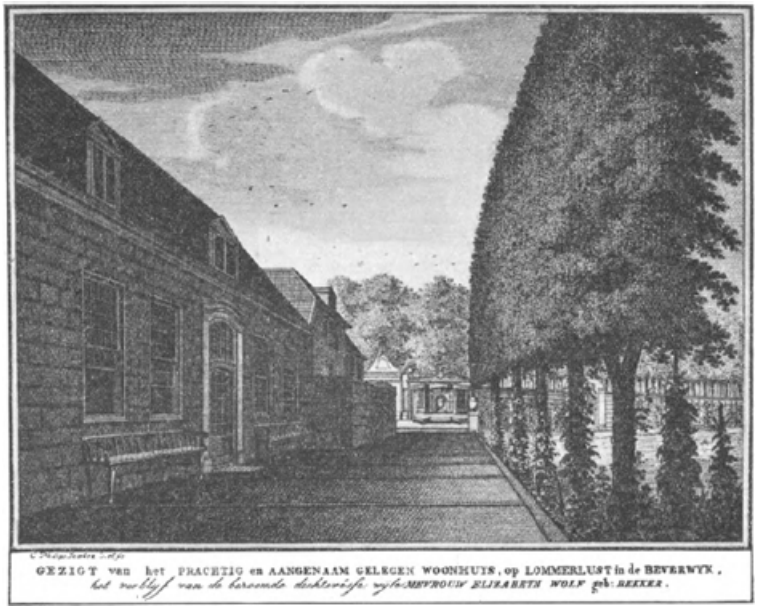

Lommerlust naar eene teekening van C. Philips Jacobsz.

in het bezit kwam van haar vaderlijk erfdeel, konden de vriendinnen zich gemakkelijk, met eene zekere weelderigheid zelfs, inrichten. Blijkens de dagteekening harer brieven uit dezen tijd brachten zij nu voortaan de wintermaanden geregeld te Amsterdam door, om des zomers, weldra weder in goede gezondheid, en met de oude opgewektheid, te genieten van het buitenleven. In haren *Brief aan Goedaard* zingt Elizabeth:

O Lommerlust, bemind verblijf!
Hetzij ik in uw lommer schrijf,
Of denke en leeze, of werksgezind,
Mijn lieve, fraaie bloemen bind,
Om hoog gestamde boomen hecht,
De roozen door jasmijnen vlecht,
En camperfoelie slingrend leg;
Het onkruid uithaale op mijn weg;
Nu dit verzet, dan dat verplant,
Het bloemperk met mijn eigen hand
In orde schik, de tuinderij
Geeft altoos eenig werk aan mij;
In 't boschje schoffel, harke en wat
Die bezigheid al meer bevat;
De kiekens voed, de kippen roep,
Die dan ook, met hun heele troep,
Uit al de laantjes tot mij treên
En 't koren pikken om mij heen;
Of eijers opgaêre uit het hok;
Of luister naar het tokketok,
Daar monsieur haan, gelijk een vorst,
Parmantig met een hooge borst,
Het hoofd een weinig op zijn zij,
Zijn vrouwen roept, wanneer hij mij
Van ver ziet komen, of wanneer
Ik naar mijn Geldersch huisje keer,
Daar ik altoos te vinden ben,
En altoos werk vind voor mijn pen,
Dan zing ik, 'Rust, in uw gebied,
Ontwaart men zorgen nog verdriet!'

Thans staan de Roomsch-Katholieke kerk en pastorie op de plek, waar eens het buiten zich bevond; in den tuin bevindt zich nog een oud tuinhuisje aan het eind van wat vroeger waarschijnlijk een *berceau* moet zijn geweest[1]. Of dit het 'Geldersch huisje', is, door Elizabeth in hare brieven en gedichten zoo dikwijls herdacht? De overlevering wil het zoo; en het moge dan het bedoelde kluisje zijn of niet,

1) Eigen Haard. 1902. pag. 526.

het is toch een tastbaar herinneringsteeken aan den tijd, waarin de vriendinnen hier, tusschen haren ingespannen arbeid door, tuinierden of wandelden, en waarin Elizabeth, begeleid door hare honden, vroolijk uitreed met haar paardje Mignon, dat er naar zij schrijft, ‘met zijn afgehakte staart uitziet als een koning...en mijn sportchaisje is om te steelen zo keurlijk gemaakt, ik zit er in als in een tuinbankje & rij

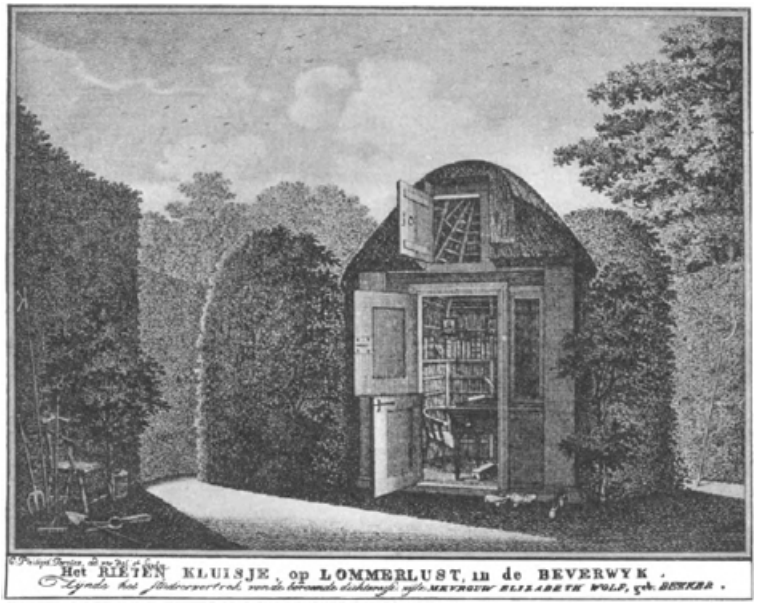

Het rieten Kluisje naar eene teekening van C. Philips Jacobsz.

met sneeuwwitte lijzels en zweepje. Alles na mijn lijf gemaakt, wil ik spreeken’. De vriendinnen oefenden op Lommerlust ruime gastvrijheid, in de eerste plaats aan Elizabeth's nichtjes, Saartje en Jansje Teerlink, waarvan de laatste, toen nog een jong kind, na den dood der moeder haar pleegkind werd, dat zij hebben opgevoed en verzorgd tot aan haar huwelijk met den predikant van Crimpen. Eene aardige

proeve van haren omgang met dit kind heeft Elizabeth voor ons bewaard in haar gedicht *Gesprek met een jong juffertje*[1]. Vele goede vriendinnen, naar wier komst dan met 'briezend' verlangen werd uitgezien, kwamen geregeld op Lommerlust logeeren: eene Mejuffrouw Kops uit Haarlem, eene Mejuffrouw Greeger, naderhand gehuwd met den koopman van Nissen, wien Elizabeth en Aagje in een onberaden oogenblik het beheer van haar fortuin hebben toevertrouwd, Mejuffrouw Schiere, Fransje Baane, de verloofde van den dichter Bellamy, en ook Coosje Busken, eene vele jaren jongere stadgenoote van Elizabeth, die toen bij deze troost zocht voor eene 'mislukte en kwalijk geplaatste liefde'; en tot wie Elizabeth zich eenen tijd lang zóó sterk aangetrokken gevoelde, dat Aagje niet kon nalaten er eenige gevoeligheid over te betoonen. Het ligt ook voor de hand, dat Elizabeth bij Coosje Busken, die eene zeer zorgvuldige opvoeding had genoten, die Grieksch en Latijn las, ja daarvoor zelfs bij het verlaten der Latijnsche school met eene 'deftige Prijs geremunereert en beschonken was', aanknoopingspunten vond, die zij in de ongeletterde Aagje miste[2]; maar dit sluit nog volstrekt niet in, dat Coosje Busken gaven bezat, die haar zouden hebben bekwaamd om Elizabeth's letterkundige medearbeidster te worden en Aagje als zoodanig te vervangen, gelijk Cd. Busken Huet heeft ondersteld.

Behalve de logées waren ook de komende en gaande bezoekers talrijk. 'Hoe lang wij onze dagen ook maaken door met de zon op te staan', klaagt Elizabeth[3], 'Wij hebben altoos tijd te kort. Wij worden zo dikwijls in onze bezigheid gestoord, dat wij wel eens half wenschen in een afgelegener deel onzes Vaderlands met 'er woon vertrokken te zijn. Twee vriendinnen, die haar leven der Oeffening en zo wij hoopen, ten beste haarer Landsgenooten wijden, schijnen zulke rariteiten te zijn, dat men, als 't waar niet gerust kan sterven, tenzij men haar in haar huiselijk leven eens gezien heeft. Edel en onedel heeft deeze gril in 't hoofd. Nu word ik bezogt door een stijf burgermensch dat mij welmeenend zegt, waarom hij komt; dan moet ik een barones of

1) Mengelpoezy. I.
2) Cd. Busken Huet. Elizabeth Wolff, Aagje Deken en Jacoba Busken. Litterari sche Fantaisiën en Kritieken. XIII. pag. 18.
3) Brieven over Onderscheiden Onderwerpen. I. pag. 281.

Gravin opwagten; en niet zelden vraagt men mij zelf: “of men de eer niet kan hebben om mij te spreeken” - “Maar ik ben het zelf, Mevrouw”. - “Exuseer mij! Ik had de juffrouw jonger, of ouder, of grooter, of kleiner gewagt”! (al naar het uitkomt) is dan het antwoord’. Het bleef dus nog altijd als vroeger in de Beemster-pastorie, toen zij, naar zij Dr. Gallandat verhaalt, ‘op 't gerugt mijner wijsheid een heel gezelschap kreeg uit Zeeland, dat mij in persoon niet kende, en dat mij zeer deftig gevraagd werd, of zij dan de eere niet zouden hebben om Juffr. Wolff eens te zien? - Maar ik ben den Do. zijne vrouw, uw Landgenoote. Ik zag dat zij dagten: wel is 't anders niet! en koomen wij daarvoor naar de kladdige Beemster’. Aagje, die als medewerkster aan de *Economische Liedjes* al spoedig in die al te levendige belangstelling ging deelen, kon aan dergelijke bezoekers evenmin voldoen. Men wilde nu eenmaal niet aannemen, gelijk Aagje schertsend overdrijvend schreef: dat door haar ‘het zolang aangenoomen en verdeedigd gevoelen, alsof in een log, dik, zwaar lichaam een kleine, domme ziel woonde, proefondervindelijk wederlegd was. Maar wie toch, die ons daar met onzen wel doorvoeden, ouden uitwendigen mensch, als een wel gemeste trapgans door dit traanendal ziet waggelen, en onze volschoone werken van verstand, vernuft en smaak leest, zal de boven gemelde dwaaling nog langer kunnen voorstaan?’ De vriendinnen waren er tegenover dit soort van bezoekers echter trotsch op, dat ‘ofschoon zij nooit meer dan één bediende hielden, haar huis zo zindelijk, hare kleeding zo net was, dat men nooit vermoed zoude hebben, dat de bewoonsters nog iets anders deeden dan daarvoor te zorgen; en dat ofschoon zij noch naaisters, noch stijfsters, noch werksters hadden, men er alle uuren van den dag konde koomen zonder iets van de geleerde vrouwen te vinden’[1]. - ‘Maar’, zoo verklaren zij dan verder het merkwaardige van dit geval: ‘wij staan zo vroeg op, dat onze vensters altoos een paar uuren eerder open zijn dan die der buuren. Wij ontbijten spoedig, kleeden ons zo wat aan, zeggen wat wij eten willen, en wat er gedaan moet worden; groeten elkander en blijven tot één uur aan het schrijven; onze maaltijd loopt spoedig af; wij drinken geen thee, eerst omdat dit zo veel tijd weg neemt, en ook, omdat het inslurpen van heet water (zonder dorst)

1) Cornelia Wildschut V. pag. 380.

niet goed is voor lieden, die geene zenuwen hebben als kabeltouwen; na de maaltijd drentelen wij zo eens in den tuin, praaten met den tuinman, bezoeken onze kippen of ander vee, zien zo eens hier en daar, en gaan in huis; dan neemt mijne vriendin een boek en leest, terwijl ik (dewijl mijn borst te zwak is om luid te leezen) oud en nieuw maak, verstel, brei enz. Is de dag maar bruikbaar voor de beweging dan wandelen wij ten minste twee of meer uuren. De tafel is gedekt, wij eeten vroegtijdig...en gaan voor tien uuren naar bed om weder eenen anderen dag op dezelfde wijze te beginnen en te voleindigen. Bezoeken ons vrienden dan doen wij zoals zij; want wij begrijpen, dat wij niet voor ons zelven alleen leeven: ik spreek maar van de dagen, die wij geheel voor ons hebben, en zulke dagen hebben wij er veele. Wij beminnen de jonge lieden, die zo wat met ons overeenkomen; als die bij ons logeeren, vliegen de avonden om; zij leezen ons iets voor, daar praten wij dan over en ieder zegt het zijne'...

Maar wie er kwam, of wie er ging, gewerkt werd er hard in het 'klooster Sint-Agatha onder de abtisse Wolff', gelijk Elizabeth placht te schertsen. 'Ons leven is een mooie zomerdag, en dien zouden wij verlanterfanten?' schreven zij in dezen tijd uit de volheid haars harten.

> Tijd verdrijven is een woord,
> Dat bij ons nooit wordt gehoord.

Integendeel zij wisten den tijd uit te koopen, er mede te woekeren. Beider talent stond destijds in zijnen rijksten, volsten bloei en hare litteraire productiviteit in de jaren, die zij op Lommerlust doorbrachten, grenst aan het ongelooflijke, zonder dat, toen althans, de quantiteit aan de qualiteit afbreuk deed, zooals ook bleek uit het warm onthaal, dat al wat zij in die dagen in het licht gaven, bleef vinden bij het lezend publiek. 'Zo ik zes handen had, de Heer van Cleef zou die emploieeren', schreef Elizabeth in 1787 aan eene vriendin, en deze, haar uitgever, maakte goede zaken trots de hooge honoraria, die hij haar uitkeerde; voor den *Willem Leevend* betaalde hij eene som van *f* 6000[1)].

1) Brieven. pag. 294. Berekend voor acht deelen, ieder van ruim 20 vel, was dit circa *f* 35 per vel.
Voor de Brieven van Abraham Blankaart ontvingen zij echter *f* 250 per deel van ongeveer 25 vel, dus circa *f* 10 per vel. Voor den bundel Wandelingen door Bourgogne *f* 275. Brieven. pag. 287.

Er waren er toen ook reeds, die er een aanstoot aan namen, dat vrouwen haren arbeid productief maakten en wien het eene ergernis was, 'dat eene Juffrouw Wolff en Deken, om geld, haare vingers kreupel en lam schreeven.' Maar op dat verwijt antwoordden zij, in het bewustzijn van haar goed recht, met vroolijken overmoed: 'wij zullen zelf niet ter onzer verschooning bijbrengen, hoe wij door onkunde, dat dit ooit als eene beschuldiging tegen ons zoude worden gebezigd, hiertoe vervallen zijn: ons beroepende op mannen van naam en geenen naam: die niet of al bekend willen zijn, ofschoon er van eenen Jan Wagenaar af tot eenen Willem Ockers toe om geld zich ziek en kwaadsappig schreeven. Anders konden wij niet slechts kettersche menschen, neen, maar ook rechtzinnige Leeraren ter berde brengen, sterren van de eerste groote, in wier voetstappen wij te dien opzichte wandelen: eenen arbeidzaamen Professor Nuits Klinkenberg, eenen onvermoeiden Dominé Martinet, eenen kundigen Heer van Alphen, eenen vermaarden Heer Rhijnvis Feith... Neen, wij zwijgen daarvan; want wij zijn overtuigd dat wij om geld schrijven zonder de minste zweem van noodzakelijkheid, ja uit zuiveren moedwil; wij moeten bekennen, geene verschooning te hebben, noch in eene zwaare huishouding, noch in bekrompen middelen, noch in een sober stadstractament, noch in het onbetaald staan van studeerschulden, noch om ons eene kostbaare Bibliotheek te kunnen bezorgen. Hoe zal dit nu onze schande doen toeneemen! daar wij geen deezer vijgenbladen kunnen aanpassen, vermids wij, om geld schrijvende, geen ééne verschooning voor dit bestaan weten bij te brengen[1].'

Op haar eigen naam alleen verschenen in dezen tijd van Aagje: een apologetisch geschrift, *De Voorrechten van het Christendom*, en een lijkzang of *Tranen gestort op het graf van den Dichter Bellamy*. Elizabeth harerzijds legde de hand aan eene herziene en verbeterde uitgave harer geschriften; verschillende harer oudere werken ondergingen daarbij nog eens eene zorgvuldige omwerking. Deze uitgave, die was begonnen met *Walcheren*, werd voortgezet met drie deelen *Mengelpoezij*, waarin behalve verschillende oude bekenden uit den bundel *Lier-Velden Mengelzangen*, behalve de *Brief van Arnold Geesteranus*, die *aan Ernst*, die van *Jacoba van Beieren aan Frank van Borselen*, het hekel-

1) Brieven van Abraham Blankaart. Voorrede XLIII.

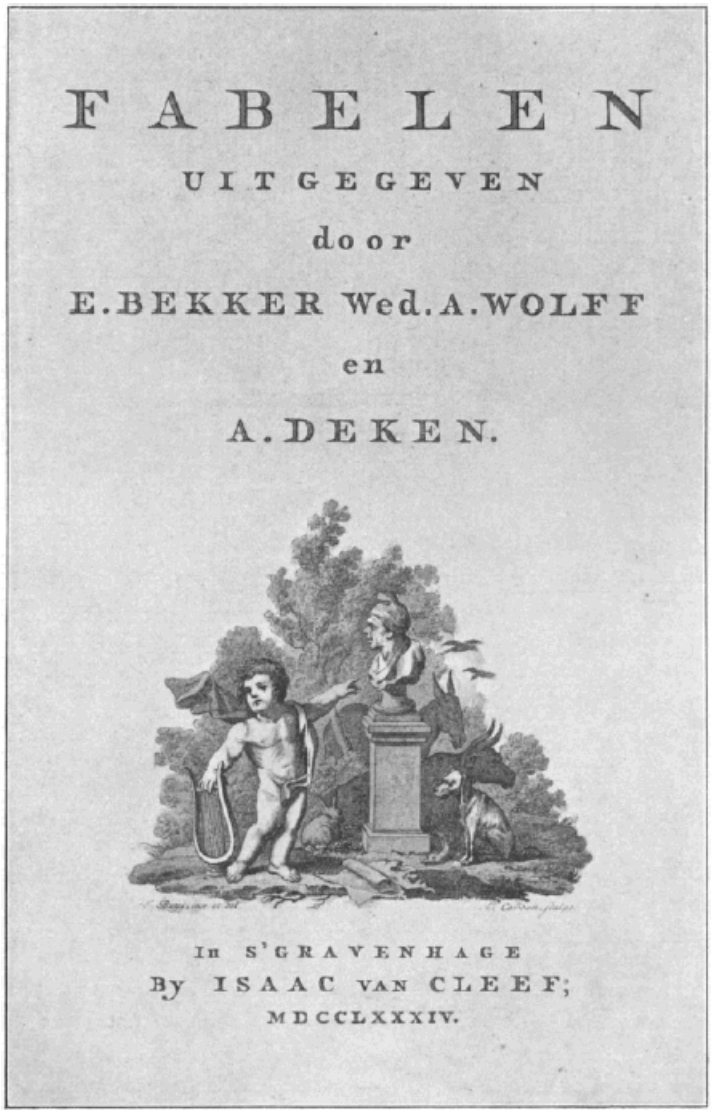

Titelblad van de Fabelen.

dicht *Aan mijnen Geest* en andere meer, ook nog enkele nieuwe composities voorkwamen, als de *Brief aan Goedaard*, het *Gesprek met een jong juffertje*, een paar uit het Fransch vertaalde blijspelen etc. Afzonderlijk verscheen van Elizabeth's hand ook nog *De natuur is mijn Zanggodin*. Daar nevens bewerkte zij verschillende vertalingen, zooals *Adele en Theodoor*, eene reeks opvoedkundige brieven van Madame de Genlis, het *Schouwtooneel voor jonge Lieden* en de *Gesprekken met Emilia*, eveneens van Madame de Genlis; verder van Pope *Proeve over den Mensch* en van de Pouilly *Theorie der aangenaame Aandoeningen*. Aan deze vertalingen had Aagje met haar gemis van taalkennis uitteraard geen deel; maar wel had zij een aandeel aan de uitgave van eenen bundel *Fabelen* naar Lafontaine, Lichtwer, Hagendorn, Gleim en meer anderen, en deze meer 'nagevolgd dan vertaald' zooals de schrijfsters in de Voorrede opmerken; 'want', schrijven zij, 'veelmaalen hebben wij alleen het *Fonds* en de *Morale* behouden, doch de Fabel zelf naar onze eigen zinlijkheid omgewerkt'. Deze *Fabelen* verschenen in eene keurig verzorgde uitgave met fraai gegraveerde titelplaat, waarvoor de meest bekende portretten van Wolff en Deken, naar het leven geteekend door W. Neering, en met allerliefste kopstukken naar teekeningen van J. Buijs gegraveerd door R. Vinkeles en A. Cardon; deze Fabelen werden in 1792 nog eens herdrukt. Haar hoogtepunt hebben Wolff en Deken in dezen tijd echter bereikt met de beroemde romans in brieven, die zij in deze periode in het licht gaven: in 1782 de *Historie van Sara Burgerhart*, die nog in de Rijp op het papier moet zijn gebracht, al dagteekent de Voorrede van den eersten druk reeds uit de Beverwijk, - en in 1784-1785 de *Historie van den Heer Willem Leevend*. Het zijn romans, die door het toenmalige lezende publiek met graagte zijn ontvangen, - de *Sara Burgerhart*, verlucht met zes plaatjes door J. Buys, werd tusschen de jaren 1782 en 1786, dus binnen den tijd van vier jaren nog tweemaal herdrukt, - en die een later geslacht nog telkens met vernieuwd genoegen ter hand neemt, genietend van den fijnen humor, de diepe menschenkennis, het teere gevoel, de keurige opmerkingsgave van wat echt menschelijk is en daarom nimmer veroudert. Het zijn deze twee romans, die Wolf en Deken's naam voor goed hebben gevestigd; en nu zoo dikwijls wordt beweerd, dat de vrouw eerder is afgeleefd dan de man, dat bijvoorbeeld bij de onderwijzeres reeds met het dertigste jaar een

periode van stilstand, zooal niet van achteruitgang, intreedt, is het wel van pas hier nog even de aandacht te vestigen op het feit, dat Elizabeth en Aagje, toen zij de hand aan deze hare meesterwerken legden, beiden de vier kruisjes reeds achter den rug hadden.

De *Sara Burgerhart*, de *Willem Leevend* en een tiental jaren later ook de *Cornelia Wildschut* zijn ontworpen in den trant der romantische werken van Samuel Richardson, die in 1743 met zijn brievenroman *Pamela*, in 1748 gevolgd door *Clarissa Harlowe* en in 1753 door *Sir Charles Grandison*, een geheel nieuw letterkundig genre, namelijk de zede-roman had ingeleid. Richardson voldeed met deze scheppingen aan eene behoefte, die het lezend publiek dier dagen gaandeweg, zij het dan misschien onbewust, was gaan gevoelen. Terwijl men destijds op ieder gebied, op dat van den godsdienst, van de wetenschap, van de opvoedkunde, de Rede als leidsvrouw huldigen wilde, kon men ook bij verdichte verhalen niet langer genoegen nemen met eene opsomming van fantastische en ongelooflijke onmooglijkheden. Men begon te verlangen naar eene afbeelding van het werkelijke leven. Wat verhaald werd, moest in zich zelf mooglijk, waarschijnlijk zelfs zijn; de lezer moest zich kunnen verplaatsen in den toestand, in de omgeving van de heldin, van den held. Met geestdrift begroette men daarom Richardson's eersteling *Pamela*, de schildering der standvastigheid van een moedig meisje tegenover de aanvallen van eenen listigen verleider; en althans niet minder de behandeling van hetzelfde thema in de *Clarissa Harlowe*, waar, (in scherpe tegenstelling met het onwaarschijnlijk huwelijk van Pamela, de kamenier, met Mr. Brandon, haren adelijken belager,) de heldin op de meest tragische wijze bezwijkt, zonder, nadat het vreeselijke is geschied, gehoor te willen geven aan den aandrang van hare verwanten en van Lovelace zelven, dat zij door een huwelijk met dezen, met den man, die haar zoo schandelijk behandelde, zoogenaamd ‘hare eer’ weder zou doen herstellen. Door de behandeling van soortgelijke gegevens, - in den *Sir Charles Grandison* vinden wij de voorstelling van een jong edelman, die alle denkbare moeilijkheden en verzoekingen op de meest edelaardige wijze te boven komt, - eene behandeling, waarbij al de uiterlijkheden van door de verbeelding in het leven geroepen pracht en tooverweelde, al het avontuurlijke der oude ridderromans, al het onnatuurlijke der herderromans wordt versmaad, is Richardson de toongever geworden van den modernen roman, waarbij

karakterschildering hoofdzaak is[1]. Richardson's invloed is daarbij nog te grooter geweest, omdat hij zich ten doel stelde propaganda te maken voor Christelijke deugd. Zijne romans sluiten althans in dit opzicht

Illustratie uit de Sara Burgerhart van J. Buijs.

zich aan bij de critiseerende en moraliseerende weekschriften van Steele en Addison als *The Tatler* en *The Spectator*, die reeds eerder eene poging waren geweest, om beide, de maatschappij en de letterkunde, te herinneren aan de eischen van zedelijkheid en redelijkheid. Bij Richardson komt dit streven echter bijzonder sterk naar voren; en de dichter Rhynvis Feith sprak slechts uit wat tallooze bewonderaars van Richardson hebben gevoeld, toen hij verklaarde: ‘welk een wolk van getuigen zou hier samentrekken, zo zij allen voor mij stonden, die door de werken van dien ontsterfelijken schrijver aan de ondeugd ontrukt en waarachtig verbeterd zijn! Hij heeft liefdesgeschiedenissen geschreven, maar liefdesgeschiedenissen, welke edeler menschen aan de maatschappij en nieuwe bewoners aan den hemel gegeven hebben’).

1) Prof. Jan ten Brink. De roman in brieven. pag. 70.

Richardson vond niet alleen bewonderaars, hij vond ook navolgers. Naar de door zijne romans aangegeven modellen werden ontworpen niet alleen in Engeland zelf de romans van Fielding, (die wel een protest bedoelden tegen Richardson's neiging tot overgevoeligheid, maar niet minder toch ook een protest tegen de ruwe, platte zedeloosheid, die destijds in Engeland heerschte), ook buiten Engeland: in Frankrijk de brievenromans *La Nouvelle Héloise* van Rousseau, *La Religieuse* van Diderot, en in Duitschland *Sophiens Reise von Memel nach Sachsen* van Prof. Hermes, en *Die Geschichte der Fräulein von Sternhelm* van Sophie de la Roche, om hier slechts enkele uit de vele te noemen. Ten onzent schijnen de romans van Richardson, die in eene vertaling van Ds. Stinstra in omloop kwamen, niet dadelijk opgang te hebben gemaakt; ten minste nog in 1768 klaagde Elizabeth Wolff in den *Grijsaard*, ‘dat Clarissa, dat meesterstuk des menschelijken verstands, zo weinig behagen vond bij de meesten’, en zij zelve heeft eerst een dozijn jaren later met Aagje's hulp beproefd, den roman, dien zij in het buitenland op het voetspoor van Richardson zich zag ontworstelen aan onnatuur en avontuurlijkheid, ook voor Nederland te verheffen tot een voertuig van breeder, edeler gedachten, van karakterstudie, van maatschappelijk streven. Want het denkbeeld van een in brieven geschreven zede- of familieroman hebben Wolff en Deken zeker zoo goed als de Fransche of Duitsche navolgers ontleend aan Richardson's werken. Mejuffrouw Moquette geeft in hare dissertatie over de *Romans van Wolff en Deken beschouwd in verband met de romantische scheppingen van Richardson* dan ook uitvoerige parallelen, die aantoonen, dat op tal van plaatsen althans de *Willem Leevend* en de *Cornelia Wildschut* gelijkluidend zijn met analoge plaatsen in *Clarissa Harlowe*. Maar, laat zij er toch onmiddellijk op volgen, dit geeft nog geenszins het recht, te beweren, dat op de romantische werken van Wolff en Deken van toepassing zoude wezen het verwijt van niet oorspronkelijk te zijn. Want naast de betrekkelijke navolging staat eene volstrekte originaliteit. In de *Historie van Sara Burgerhart,* in die van *Willem Leevend* en in die van *Cornelia Wildschut* is het aantal bestanddeelen, dat met soortgelijke trekken in Richardson's werken in direct verband gebracht kan worden, naar verhouding gering tegenover tal van elementen, waarbij aan afhankelijkheid van het door Richardson gegeven voorbeeld niet kan worden gedacht.

Allereerst moet ik hierbij doen opmerken, dat de vorm, de briefvorm, bij Wolff en Deken veel zuiverder is bewaard dan bij Richardson. Bij haar zijn de brieven, die geschreven worden, nagenoeg altijd een logisch gevolg van de toenemende verwikkeling der handeling, van omstandigheden en karaktereigenaardigheden. De rol van ‘vertrouweling’, die Richardson aan Miss Howe bij Clarissa, aan Lucia Selby bij Henriette Byron, aan Belford bij Lovelace, aan Dr. Bartlet bij Charles Grandison oplegt (bij Pamela doet een dagboek daarvoor dienst) is bij onze schrijfsters overbodig, buiten emplooi. Coosje Veldenaar en Crisje Helder, Sara Burgerhart en Anna Willis, Daatje Leevend en Pietje Renard, Willem Leevend en Paulus Helder zijn voor elkander nog iets meer dan enkel vertrouwden des harten, voor wie zij al hunne gedachten en gevoelens open leggen; er gaat eene sterke wisselwerking van den eenen naar den anderen. Bij Wolff en Deken schrijven de helden en heldinnen hunne brieven dan ook niet op zulke onmooglijke oogenblikken, als bijvoorbeeld Lovelace op het kritiekste tijdstip zijner worsteling met Clarissa, 's nachts om twee uur een langen brief aan Belford, in den vroegen morgen om vier uur weer een, en op dienzelfden ochtend tegen tien uur nog eens weder aan denzelfden persoon. Nimmer ook komt bij Wolff en Deken voor, wat bij Richardson herhaaldelijk voorkomt, dat de briefschrijvers tot recht verband van het geheel van hunne in de spannendste oogenblikken geschreven ellenlange brieven copie nemen en vragen om die aan derden toe te zenden; in den *Charles Grandison* wordt zelfs hier en daar een persoon ten tooneele gevoerd, die niets anders heeft te doen dan de gesprekken, waarvan hij getuige is, ‘verkort’ op te schrijven en van dit stenografisch verslag worden dan afschriften rond gezonden.

Het schrijven in brieven zelf behoefden Wolff en Deken trouwens allerminst te ontleenen aan Richardson, brieven waren destijds het gewone voertuig der gedachten. Blaise Pascal bestreed het Jezuietisme in zijne *Lettres à un Provincial*; de Montesquieu hekelde het politiek, maatschappelijk en letterkundig leven van zijnen tijd in zijne *Lettres Persanes*; Madame de Genlis legde hare opvoedkundige denkbeelden neder in *Adèle et Théodore ou Lettres sur l' Éducation*; Swift schreef *Lettres of a Drapier*. Ook in het gewone particuliere leven was de brief, men kan het zien in wat schrijfster dezes heeft gepubliceerd uit de briefwisseling van prinses Wilhelmina met hare dochter prinses

Louise, van prins Willem V met zijne zuster prinses Carolina, een veel meer wezenlijke factor bij het intiem verkeer, dan hij het thans is. Daarbij komt, dat de briefvorm wel ongeschikt is voor romans met veel handeling en tal van afwisselende tooneelen, zooals de eerst later opbloeiende historische romans, maar een uitstekend middel om, door de handelende personen zelven in de voor hen passende bewoordingen te laten spreken, de karakters scherp te doen uitkomen; hij leent zich bij uitnemendheid voor eene fijne schildering van het gemoedsleven. Mevrouw Bosboom-Toussaint heeft er daarom met voorliefde gebruik van gemaakt voor hare romans *Langs een Omweg* en *Majoor Frans*, die in hoofdzaak karakterteekening bedoelen, en ook Wolff en Deken hebben zich van dit middel meesterlijk bediend. Hoe wordt door haar bijvoorbeeld in den brief, waarmede het eerste deel van den *Willem Leevend* geopend wordt (Cd. Busken Huet heeft er in zijne studie *Oude Romans* reeds op gewezen), niet alleen het tooneel, waarop de handeling zich zal afspelen, maar ook de onderlinge verhouding der hoofdpersonen reeds dadelijk met enkele vaste trekken op de meest aanschouwelijke wijze geteekend, - tegelijk met het karakter van de briefschrijfster zelve, van juffrouw Heftig, de goedhartige, bemoeizieke, babbelachtige dominésvrouw, - als zij deze doen schrijven: ‘Waarde Vriendin, ik moet, al zou Dominé morgen geen schoone bef om zijn hals hebben, alles neer gooyen, waaraan ik bezig ben. - Ik heb u wat nieuws te zeggen. Daar hoor ik van mijne Naaister, dat uw Broers Weduw trouwen zal met Gerrit van Oldenburg! wel nu sla ik er geen hand aan: Mevrouw Leevend trouwen met zo een Taggerijn! zo een Beer op sokken! zulk een Nero niemands vriend! Een man zonder opvoeding, zonder manieren! Zij zo *polit*, zo *snedig*, zo *attent* op alles! Dat is mij te geleerd. Zou zij uit belang den rijken Fokkert aanslaan? Ik meende, dat zij er warmpjes in zat. Weet gij wat, Vriendin, als ik evenwel zulk een lief, waardig man in 't graf had, als zij heeft, ik zou Gerrit van Oldenburg wel hebben laaten waayen. 't Is waar, hij ziet er wel genoeg uit; is van haare jaaren; staat ter goeder naam en faam; heeft kind noch kraai in de wereld; is een geschikt, bejaard vrijer. Ik moet zeggen zo als het is. - Hoe zal dit onze Daatje toch monden? Hoe zal dit Willem aanstaan? Hij geeft zich vrij wat airs en is zo wel met zijne moeder; nu zij blijft hem niets schuldig. 't Is of zij alleen voor zoontje leeft. Ik ging met

dit nieuwtje zo drijvend naar Dominees studeerkamer, want ik maak geen moordkuil van mijn hart. “Hoe komt je dat voor”, zei ik. “Heel wel, kind”, zei hij; “Mevrouw Leevend is eene verstandige vrouw en van Oldenburg een geschikt man.” Nu, ik zeg verstandig tegen haar! Is dit huwelijk echter

Illustratie uit de Sara Burgerhart van J. Buijs.

het grootste bewijs van haar verstand, dan durf ik ook nog met mijn klompen op het ijs koomen; dan kan ik ook vloot houden. Ei kom, het lijkt immers nergens naar! Ik hou niet extra veel van Mevrouw Leevend; mij is zij te *precies*. Maar toch zo een misselijk figuur moest zij niet nemen, 't Is een braave Vrouw; en zo zij wat minder geheel anders was, dan ik ben, ik zou haar dit huwelijk sterk afraaden....Nu, het is voor mij en mijn slag heel troostelijk, dat zulke *verstandige* vrouwen ook eens iets geks doen. Was zij maar zo zagtaartig, zo week niet! kon zij als hij *boe* zegt, *ba* antwoorden; maar, zo als ik zeg, dat zou zij zich schaamen; ô ik ik ken onze naauwegzette, zoetzappige Vrouwen van Verstand! Magtig nog toe! Ik ben ook niet kwaad, maar ik beleef mijn regels: al te goed is gek; *maak u een schaap*, *elk zal je een beet geeven*. Ik zeg altijd: “weet

je wat, Dominé Heftig, waren er geen studeerkamers, er waren Zottenhuizen te kort," en dan geef ik hem den kleinen jongen in den arm en zeg; "hier vriend, een leeg mensch is een duivels oorkussen." Dan verschuift hij zij muts, schudt zijn hoofd en noemt mij een *verbruid* wijf. Nu, dat is tot zijn Eerwaardens dienst. - Hoe komt u dit huwelijk voor? Gij zijt immers nog al tamelijk goede vrienden? Ik hoop, dat ik toch de eerste ben, die u dit fraai nieuwtje vertelt. Staat gij niet braaf te kijken? Ik niet. Is zij niet al vier en veertig? Als ik haar morgen in de Kerk zie, zal ik weinig van de Preek rooien, zo vol ben ik er van. Nu er zit voor mij een vrolijke dag op. Gerrit-neef houdt veel van Dominé; op mij heeft hij het niet breed; evenwel, Joost zoude er mee speelen, als hij mijn man en mij niet verzogt. Ik sok vast mee. Ik moet eens zien, hoe dat paar flankeeren zal! Ja, zij is een mooi, teer vrouwtje; zij kleedt zig met smaak, zedig. Hij een regte Amsterdamsche klos van een kerel; knap slag, doch zo stijf als een Twenter-Boer....Nu ja, ik kom! Wat is er een drukte, als Moeder eens een oogenblik weg is! Er staan al een stuk drie vier aan de deur te kraaien. De kinderen zijn wijzer dan ik; 't is tijd om ze te bed te leggen. Dominé weet niet, dat ik u dit zo heet van den rooster overbrief. Wat hoeft hij alles te weeten, wat ik doe, niet waar? ....'

Beter ook dan men het met eenige karakterschets zoude kunnen doen, teekent Mevrouw Wildschut zich zelve met hare eigene woorden, als zij schrijft aan eene vriendin: '... mijn man heeft mij ook al eens te kennen gegeeven, dat hij zware slaagen in zijne negotie had, ja dat wij bijkans geruineerd waaren...nu dat daar gelaaten: gelijk de vrouwen overal de schuld van krijgen, zoo zettede hij een groote mond op tegen mij en heeft een gedruis gemaakt, dat ik mij tegen de boojen schaamde, zo als dat ik te breed geleefd had, te veel verteerd en Keetje te grootsch opgevoed, en te veel gelds had laaten verspillen en veel vieren en vijven... En dat ik, die van den vroegen morgen tot den laten avond mijn huishouden waarneem en genoegzaam alle zes weken van boojen verander...en nu zou dat onverstandig vat, (dat ik mijn man nog zo noem) wel willen hebben, dat onze Keetje zig zelve kapte en kleedde; zij zou er beroerd uitzien als dat gebeurde! neen, dan deed ik haar nog liever zelf dien dienst...ik zeg, lieve vriendin, er is met zo een man geen redeneeren. Als Wildschut schulden heeft, daar ik

niet van weet, dan is dat zijn zaak; hij is veel te wijs en te dingstig en te driftig om een goejen raad van zijn vrouw aan te neemen; ofschoon hij altoos dood goed was en mij ook nooit plagt te beknibbelen. Nu, men moet zijn fatsoen ophouden, want die zijn neus schend, schend zijn aangezicht en wij waaren zo veel jaar de beste vrienden. Ieder deed zijn zin; en dat behoort ook zoo, want een mensch zijn zin, een mensch zijn leven, en zo doende komt men veel huiskrakeel en wissewasjens voor. Ik zeide dan tegen Keetje: Kind, het zal wel zo zijn, en, zei ik zo, dan moeten wij zien, dat wij wat zijl minderen, en je zult zelf je witte zije kousjens moeten breien en een uurtje vroeger opstaan en wij zullen dan een reisje te minder naar de Comedie en eens te meermaal naar de Kerk gaan; dat wint uit: zie, iedere Comedie partij komt mij voor ons beiden altoos een ducaat en voor twee zesthalfven zijn wij in de Kerk en dan hoort men nog eens iets goeds...Nu, voor Keetje is geen zorg, zij heeft zo veel vrijers als dagen in het jaar... Als Wildschut nu maar naar Oostinje ging, dat zou zijn chagrijn wat verzetten, en hij is van ouwers tot ouwers een oud Amsterdammer, zo dat hij zal wel een baantjen krijgen en dan zou ik naar Rotterdam koomen en bij u inwoonen; want in Amsterdam zijn de lui veel te babbelachtig en het zou mij niet aanstaan overal op de tong te raken... Mijn Pauw, ja mijn hart hangt tog over hem; als hij een half jaar in 't warme land geweest is, dan komt hij vol en zoet thuis, zoo als wel meer geruineerde lui; zie, het hart trekt toch altoos naar het vaderland en men vindt tog nergens ons lieve vrije Holland; en dan konden Wildschut en ik nog een pleizierigen ouden dag hebben; ik ben, weet ge, niet kniezig of lastig van humeur en eer al die wissewasjens voorvielen, was Wildschut so goed als melk en brood; zie, men moet zig weeten te redden, voorspoed is geen erfgoed, zodat ik zou, zo als ik zeg, met Wildschut leeven als de visschen in het water; men kan niet altijd bij elkander blijven en de liefde blijft daarom dezelfde; want al knorren en grommen wij nu, dat is maar bij toeval, het hart is goed, en daarmee is het maar uit. - Indien je bij geval een mooije sterke zeekist had, die zou ik voor hem kopen, en een goede hangmat ook; want ik zoude niet willen, dat hij geen goede sluiting of ligging had; hij was altoos zo een goede Wildschut ...'

Maar zoo Wolff en Deken den vorm al beter meester zijn dan Richardson, deze overtreft haar op zijne beurt in tragiek van behandeling.

In Richardson's scheppingen vindt men aangrijpende conflicten, de botsing van sterk ontwikkelde hartstochten, eenen heftigen innerlijken strijd. Clarissa Harlowe en Pamela hebben beiden in het diepst harer ziel hare belagers lief; beiden moeten zij strijden met zich zelven om staande te blijven; en zoo die strijd voor Pamela al tot een gelukkig einde komt, Clarissa gaat onder en bezwijkt, omdat zij hare eer stelt boven hare liefde. Bij Sara Burgerhart, bij Willem Leevend, bij Cornelia Wildschut niets dergelijks. In den *Willem Leevend* hebben wij alleen den strijd, dien Lotje Roulin in eigen boezem strijdt om te berusten in het feit, dat hare liefde voor Willem Leevend door dezen niet wordt beantwoord, een strijd, waarin zij haar eigen hart overwint met opoffering van haar leven; het is bij haar echter geene botsing van tegenstrijdige hartstochten, veeleer een ondergaan van, een zich onderwerpen aan een noodlot. Cornelia Wildschut valt niet als slachtoffer van misplaatste liefde, noch heeft van Arkel, wien het naar zijn eigen herhaald zeggen enkel te doen is om haar fortuin, eenige liefde voor haar, gelijk Lovelace, onder hoe ontaarden vorm dan ook, die wel degelijk heeft voor Clarissa en Mr. Brandon voor Pamela; Keetje Wildschut gaat onder uit koppigheid, uit bot, moedwillig verzet tegen haren vader, wiens wil en wet zij trotseert, omdat zij, het bedorven, verwende kind, zich nu eenmaal niet wil laten gezeggen. Ook in de *Historie van Sara Burgerhart* ontbreekt het tragisch element, de botsing van tegenstrijdige hartstochten, van verlangen en plicht ten eenenmale. In de bekende scène op het buiten van den Heer R. - is Saartje zeker wel in gevaar, maar geenszins in verzoeking. Zij gevoelt niets voor den man, die haar verraderlijk in zijne macht heeft weten te krijgen; zoo zij eenige aandacht aan hem geschonken heeft, is dit enkel en alleen, omdat zij, goedhartig en argeloos als zij was, meende dat men hem onrecht deed door haar voor hem te waarschuwen. Dat wij hier een stukje auto-biografie van Elizabeth te lezen krijgen, geloof ik dan ook niet, in zoo verre als deze, naar hare eigen volmondige bekentenis, den vaandrig Gargon van harte genegen was, al moge het misschien wel waar zijn, dat het kader der handeling aan die herinnering uit hare jeugd is ontleend. Maar eene ondervinding als Saartje's deel was, behoorde tot de ondervindingen, waaraan jonge meisjes, ook de besten, destijds bloot stonden. Elizabeth en Aagje hebben dezen roman ‘berekent voor den Meridiaan des Huisselijken levens’, en daartoe behoorde in dien tijd, den tijd van

onze vrome, vroede vaderen, het ontvoeren en schaken van jonge meisjes bij klaar lichten dag. Men leze het maar eens na in het werk van Prof. L. Knappert, *Het zedelijk leven onzer vaderen in de 18de eeuw;* men zal het dan begrijpelijk

Illustratie uit de Sara Burgerhart van J. Buijs.

gaan vinden, dat bij onze grootmoeders en oud-tantes nog lang heeft stand gehouden de traditie, dat het alleen reizen, het alleen wandelen van vrouwen, haar verkeer in plaatsen van openbare samenkomst waren af te keuren. De openbare weg, het openbaar verkeer waren toen zoo veilig niet voor de vrouw, als zij het zijn geworden, sedert het beginsel van éénheid van zedewet voor man en vrouw wortel is gaan schieten. Het is zeker opmerkenswaardig, dat Wolff en Deken haren Abraham Blankaart toen reeds durfden laten verklaren: ‘naar het Evangelie hebben wij Heertjes geen meer vrijheid om den duivel te dienen dan de Vrouwen hebben’[1]. En er ligt een diepe zin in hare waarschuwing: ‘de uitmuntende Richardson deed het beste deel der vrouwelijke sexe een bijzondere dienst...toen hij Clarissa deed belijden, dat de Hemel haare trotschheid gestraft heeft,

1) Brieven van Abraham Blankaart. I. pag. 293.

toen zij zig door dien zelfden Lovelace, dien zij had poogen teregt te brengen, op de snoodste wijze zag mishandelen, ja onherstelbaar bedorven werd; dat is ook de groote les in dit boek'[1].

In die dagen was de geschiedenis van Sara Burgerhart eene zeer allerdaagsche geschiedenis, die beschaafden, fatsoenlijken jongen meisjes licht kon overkomen. De *Historie van Sara Burgerhart* was daarom in haren eenvoud veel treffender voor een ouder geslacht, dan zij het is geworden voor ons, die geneigd zijn in het geval met den Heer R. - iets opgeschroefds, iets onmooglijks te zien. Menigeen zal het destijds zijn gegaan als Mevrouw Helder, die in den *Willem Leevend* van de *Historie van Sara Burgerhart* schrijft: 'er is eene passage in dat boek, die mijn hart ontroerde. Daar, daar het onvoorzichtig Meisje naar den Hortus Medicus gaat. Ik trilde, toen ik mij dat verbeeldde. Daar gaat het kind, zei ik, en dat met zo een schurk, de Plantage door; de Muiderpoort uit; de Meer in....Ik voelde, dat ik Moeder was; dat ik eene Dogter had...en wat dit zegt laat zich niet schrijven. Nu nog is het mij te beweeglijk'[2]. De figuur van den Heer R. - wordt dikwijls misteekend genoemd en diens optreden onmooglijk en onnatuurlijk; men meent thans vaak, dat het ondenkbaar is, dat iemand, al is hij dan nog zulk een snoode ligtmis, aldus in woord en daad zoude uitvaren tegen een beschaafd meisje, bij wie hij zich aangenaam wil maken[3]. Maar het optreden van den Heer R. - tegenover Sara Burgerhart is toch niet ruwer dan de plompe, onbeschofte wijze, waarop Richardson zelf in het eerste deel van den *Charles Grandison* Sir Hargrave bij den roof van Henriette Byron deze te lijf laat gaan, (haar zelfs den neus aan bloed laat slaan) of Lovelace laat optreden tegenover Clarissa, als deze zijne gevangene is in het huis van Mrs. Sinclair. De tegenwoordige lezer noemt zulke tooneelen en zulke karakters al schouderophalend onnatuurlijk; maar Richardson's juiste opmerkingsgave en natuurgetrouwe schilderingen zijn indertijd door diens lezers om strijd geroemd; en een land- en tijdgenoot van Wolff en Deken, - nog wel niemand minder, dan Mr. Rhijnvis Feith -, achtte hare teekening van Saartje's belager allerminst onna-

1) Cornelia Wildschut. IV. pag. 89.
2) Willem Leevend. V. 4de Brief.
3) W.P. Wolters. Sara Burgerhart. De Gids 1880. I. pag. 311.

tuurlijk. Hij verklaarde van de scène op het afgelegen buiten in haar geheel: ‘de beide vernuftige vriendinnen en opstelsters van Sara Burgerhart wilden, gelijk ze in de Voorrede duidelijk zeggen, de hedendaagsche gewoonten van ons volk

de dierbare vrouw lag mijn Bemindes hoofd tegen haren
boezem; Letje knielde aan haren schoot, en gaf haar
een glas water met Hofmansdroppels.

Illustratie uit de Sara Burgerhart van J. Buijs.

tot in karakterizeerende kleinigheden toe afschetsen. Nu is voor elk, die de Amsterdamsche liefhebberij voor harddravers kent, de *trait* van een Ligtmis, die lang gevlamd had op een Meisje, maar toen eindelijk het geluk hem toelachte en hij ze in zijn geweld had, om zijn besten harddraver, die zich met zijn been in het tuig verward had, te redden, haar alleen laat en tijd gunt om te ontsnappen, hoogst natuurlijk. Ik verbeeldde mij onder het lezen ze te zien. Maar wat zou een Franschman zeggen, als hij deze *passage* las? Zo een Gek is er in de heele wereld niet. - 't Is onnatuurlijk’[1)].

Feith maakte deze opmerking ten betooge, ‘dat de echte kunstenaar behaagt aan alle tijden en aan alle volken, en dat hij dit onmogelijk kan doen, zo hij veel zulke kleinigheden navolgt, die aan een enkel land

1) Mr. Rhijnvis Feith. Brieven over onderscheiden Onderwerpen. I. pag. 137.

of aan een bepaalden tijd alleen eigen zijn. Een ander Volk of een ander geslacht vindt er dan geen natuur ter waereld in.' Maar misschien is toch juist dat 'gewone', dat dicht navolgen van de werkelijkheid tot in kleine bijzonderheden, de oorzaak, dat de romans van Wolff en Deken door een later geslacht nog wel degelijk met genoegen worden gelezen. Dat boeken als *Pamela*, als *Clarissa Harlowe*, als *La Nouvelle Héloise*, als *Sophiens Reise*, als *Das Leben der Schwedischen Gräfin von G.*, en nog zoo veel meer uit de school van Richardson, (ook de *Julia* van Rhijnvis Feith) nog slechts op studeertafels worden opengeslagen, terwijl een *Sara Burgerhart*, een *Willem Leevend* hunne plaats in het huisvertrek blijven behouden, is zeker voor een groot deel mede daaraan toe te schrijven, dat Wolff en Deken met kieschen smaak zich zorgvuldig hebben onthouden van het teekenen van afschuwelijkheden, zooals Pamela die beleeft op Brandon-Hall en Clarissa ten huize van Mrs. Sinclair: van de schildering van tegennatuurlijkheden, zooals huwelijken van broeders en zusters, een zeer geliefd thema toen ter tijd, gelijk zelfs iemand als de vrome Gellert dat in zijn *Leben der Schwedischen Gräfin von G.*, zonderling genoeg, met de beste bedoelingen meende te mogen behandelen. Het is ook opmerkelijk, dat terwijl ten onzent in den patriottentijd de taal des dagelijkschen levens ruw was, de politieke vlugschriften wemelden van platte woorden en valsche en onkiesche beeldspraak tot zelfs op den kansel voorkwam, zoodat Elizabeth als iets bijzonders van haren echtgenoot, wijlen Ds. Wolff, verklaarde, dat hij

> Nooit uit vrome drift in lage straattaal viel,

in de romans van Wolff en Deken nimmer eenig kwetsend woord wordt gehoord, nimmer eene dubbelzinnige, wat wij thans noemen 'ouderwetsche' grap of toespeling wordt gemaakt. Bij Elizabeth en Aagje is, zoo goed als bij Richardson, eene huldiging van het realisme onmiskenbaar. Maar terwijl bij den Engelschen romanschrijver dit realisme dikwijls overslaat tot naturalisme, zoodat deze er niet voor terugdeinst ondeugd en verdorvenheid met de schrilste kleuren af te schilderen, verklaart Elizabeth in een harer brieven, 'wat men schildert, (een Poeet schildert) moet natuurlijk zijn; maar men moet geene dingen schilderen, die de welvoeglijkheid stooten. Niets is natuurlijker dan een dronken boer die spuugt, of een Matroos, die een meisje lompe

caresses doet. Ik durf echter verzekeren, dat ik zoude bedanken om die vuiligheden te schilderen. Men moet de natuur altoos van haare bekoorlijke zijde zien; - zijne opvoeding tot in zijne werken doen doorstralen'. Trots hare warme, oprechte bewondering

Illustratie uit de Sara Burgerhart van J. Buijs.

voor Richardson aarzelde Elizabeth dan ook niet te verklaren: 'Ik vereer den onsterfelijken Richardson zonder maate... Zijne Clarissa is een onvergelijkelijk meesterstuk! Een woord over Clarissa! is het niet een weinig verdrietig, dat deeze groote man sommige Tooneelen zo verbaasd sterk heeft doen uitkomen? Dat hij niet den sluier der schaamte een weinig dieper over sommige al te schoone voorwerpen heeft gehaald?'[1)] Van Fielding, met wiens meer opgewekte schrijfwijze de hare zeker grooter overeenkomst had, dan met die van Richardson, teekent zij aan: 'de romans van Fielding zijn origineel, ik bewonder het penseel van den Meester; maar ik denk, dat Tommy even beminnelijk zoude zijn met wat minder gebreken. Ja dat, al ware zijne Boere vrijster, als ook de ergerlijke

1) Willem Leevend. V. Voorrede.

My lady Belasis niet ten tooneele gevoerd, hij echter nog genoeg met Bilfield zoude geconstrateerd hebben; ik beschouw den Heer Fielding als een Man, die veel waereldkennis bezat, en den Mensch van zijne *laage*, *verachtelijke* zijde van zeer nabij moet gekend hebben.'

'Het is tamelijk onverschillig,' schrijft Elizabeth dan verder nog in de Voorrede van hare vertaling van Madame Beccari's *De Gevaren van den Laster*, 'het is tamelijk onverschillig, of het onderwerp ernstig of statig, dan of het grappig en vrolijk zij. Tom Jones en Clarissa, misschien de twee uitersten in deeze soort van schriften, kunnen even zeer aan geoefende leezers voldoen... Maar het is in het geheel niet genoeg, dat men de voorwerpen, die men schildert met al de waarheid der natuur afmaale... Menschen, die het eene eere zij te behaagen met onze schriften, - jonge lieden, - eischen niet zo maar onbepaald weg, dat men hun de Natuur afmaale; zij eischen de schoone, de onschuldige, de aangename Natuur, en indien men haare broosheid, haare zwakheid moet afschilderen, dan nog moet er eene onafmeetelijke afstand blijven tusschen zwakheden en ondeugden...en om de zedelijke waarde eens karakters te vinden, moet men het niet in enkelde losse, komende en verdwijnende aandoeningen, maar in het groot geheel waarneemen; de opvolging van daaden moet ons aanwijzen, wat wij over den geheelen mensch hebben te oordeelen.' Zoo opgevat, vervolgt zij, kon de roman, de comedie, het geestig verhaal 'zeer veel toebrengen ter bevordering der goede zeden en der beschaafde samenleving; maar kan men zig met zo eene uitkomst streelen,' vraagt zij, 'als men aan een leezend ledigganger niets voorhoudt dan een nestig zamenweefsel van pik donkere onwaarschijnlijkheden en elkander geduurig kruisende gevallen?' Volgens haar moest de roman daarom 'zeer naauwkeurig bij de waarschijnelijkheid bepaald blijven en de versiering het geloof des Leezers niet op al te strenge proef stellen.' Bijna eene ergernis waren haar daarom Gellert's *Leben der Schwedischen Gräfin von G*. met zijn bont samenstel van onmooglijkheden en Miller's *Siegwart*, eene door en door ongezond sentimenteele kloostergeschiedenis. Van *Sophiens Reise von Memel nach Sachsen* verklaarde Elizabeth met haar kostelijk gezond verstand: 'hoe kan het zijn, dat de kundige Prof Hermes het onbestaanbare niet gezien (of gemijd heeft) dat er in ligt de Weduwe W. toe te staan, een zeer schoon, jong, trotsch, coquet meisje een reis door een vijandelijk land te laaten doen; tusschen Legers

door, alleen met het oogmerk om eenige papieren aan eene onwaardige dogter, die men niet eens meer weet of leefde, te gaan brengen; dat zij aan zo een meisje toe staat die reis te doen onder het geleide van een knaap, die zich zonder eenig bewijs uitgeeft voor Sophia's broeder'?

En toch, meenden Wolff en Deken, was juist de roman van zulke groote paedagogische beteekenis, voor het opkomend geslacht in de eerste plaats. 'Zou het ieveren, het nog vrij algemeen uitvaaren tegen Romans niet van zelf wegvallen, indien men, in een verklaarden zin, goede Romans schreef'? vragen zij in de Voorrede van het vijfde deel van den *Willem Leevend*. 'Langs welk een vrolijken weg zoude men de jonge lieden tot het waar geluk opleiden, zo onze Zedeschrijvers zich van twee uitersten wisten te wagten; uitersten even zorgelijk, niet even veragtelijk. Dit meene ik: Veelen deezer Schrijvers verhoogen den Mensch tot eene volkomendheid, hier onbereikbaar; veelen stooten hem uit den keten der weezens zo diep ter neder, dat snoodheid en onreinheid maar zelden dermaate kunnen woeden. Wie is bekwaam om de uiterste voorbeelden te volgen? De laatsten staan in geen verband meer met ons; zij zijn niet uit ons; alles is daar vreemd'. Deze beide uitersten hebben Wolff en Deken zelven zorgvuldig weten te vermijden in hare romans, waarvan, naar zij schreven, het hoofdkenmerk altoos bleef 'Leerzaamheid en Vrolijkheid'. Deze romans hebben dan ook eene zeer sterke tendenz; eene opzettelijke, gewilde, paedagogische, moraliseerende strekking.

In de Voorrede van den eersten druk der *Historie van Sara Burgerhart* zeggen Elizabeth en Aagje: 'het is onze hoofdbedoeling...aan te toonen, dat het voor jonge meisjes een onschatbaar voordeel is onder de bescherming te komen van zulke vrouwen, die voorzichtigheid en goedhartigheid aan eene beredeneerde onverzettelijkheid verbinden; wijl dit diegeenen zijn, onder wier bestuur de beste meisjes ook de braafste vrouwen worden... Er is eene klip, die onze Vriendinne Burgerhart niet zag, als zij schrijft, "ik bedoel niets dan mij te diverteeren; en daarin is immers geen kwaad"? Zo, lieve Juffers! als wij agttien, negentien jaar zijn en Burgerharts geaardheid hebben, denken wij allen; doch dit is verkeert. - Dit hebben wij trachten aan te toonen. Ons hart kan trillen van vrees, wanneer wij bevallige, zoetaartige ouderlooze of niet wel opgevoede Juffertjes...eene waereld zien intreden

met de onargdenkendheid eens kinds, dat geen gevaar kan vreezen, 't geen het niet kent. Niet altijd berokkend het fijn overdagte bedrog het bederf deezer kinderen; neen! daar zijn mooglijk geen Lovelaces dan in de denkbeeldige waereld; maar zij behoeven er niet te zijn. Om onherstelbaare rampen voorttebrengen is niet vooruitziende onvoorzichtigheid meer dan toereikende...Er behoeft mooglijk maar één sterfgeval voor te komen; maar één nimmer te voorzien toeval, maar één nooit gezogte gelegenheid en de gevolgen kunnen deerlijk zijn. En dit alles is des te natuurlijker, naarmate het hart, het hart zelf, goed is; en zij onkundig van het kwade, omdat zij in haar zelf geene onbetaamlijke neigingen heeft'. Met vaste hand en met fijne menschenkennis is die opzet dan verder uitgewerkt; alles in deze roman is daardoor ook zoo gewoon, zoo echt huiselijk, volkomen menschelijk en daardoor na vijf kwart eeuw nog zoo actueel; te actueeler nog omdat de mate van zelfstandigheid en van vrijheid van doen en laten, die Saartje in het kosthuis van de Weduwe Spilgoed bezat, welbeschouwd dezelfde waren, als thans bijvoorbeeld onze studeerende jonge meisjes genieten.

De *Sara Burgerhart* staat, wat éénheid van compositie aangaat, zeker boven den *Willem Leevend*, waar de bijpersonen bijna overstelpend zijn in hunne verscheidenheid, terwijl zij met het hoofdmoment der handeling op allerlei wijzen zijn vervlochten, er op inwerken, volstrekt niet enkel dienen tot omlijsting der hoofdpersonen. In dit veel meer samengesteld complex is de tendenz niet zoo gemakkelijk met enkele woorden saam te vatten. Cd. Busken Huet in zijne studie *Oude Romans* acht de hoofdstrekking te zijn eene verdediging van de Christelijke openbaring tegen den natuurlijken godsdienst, meer in het algemeen van het geloof tegen het ongeloof, en meent, dat daarom het boek pas sluit met den dood van Christina de Vrij, en niet reeds met het huwelijk van den held, wat naar de eigen verklaring der schrijfsters ook van den beginne in haar plan besloten lag. Het is zeker waar, dat deze apologetische bedoeling, - de student Jambres en diens ongelukkige levensloop zijn zeker wel te beschouwen als een protest tegen Lessing's *Fragmenten*[1], - dat deze apologetische bedoeling, maar dan tevens de verdediging van een bijbelsch tegenover een dogmatisch Christendom, een over-

1) Dr. J. Prinzen. Van Lessing tot Vosmaer. De Gids Maart 1911 pag. 467.

heerschend groote plaats inneemt onder de ontzagwekkende massa vraagstukken, die ons hier ter oplossing wordt voorgelegd: vraagstukken als, is de liefde een lust of een last? is zij heilzaam of gevaarlijk? staat zij boven of beneden

Illustratie uit de Sara Burgerhart van J. Buijs.

de vriendschap? is zij noodig of onnoodig voor een goed huwelijk? zijn de vrouwen meer aangelegd voor de vriendschap of voor de liefde? hoe groeit de vriendschap onder bedachtzame leiding? hoe kan men zijne driften leeren beheerschen? hoe zijne overgevoeligheid temperen? zijn vermaak regelen? zijn geluk volmaken? zich zelf opvoeden[1)]? Maar de schrijfsters hebben toch zelf uitdrukkelijk hare bedoeling geformuleerd in de Voorrede van het eerste deel, waar zij schrijven: 'Weinige schriften worden door de jonge lieden met zo veel drifts gezogt en doorloopen, dan zulke, die de gevoeligheid opwekken ... Hij, die alleen vervrolijkt, is zo zeer hun vriend niet, als hij die traanen doet storten ...

1) J. Koopmans. De tendenz in Willem Leevend. De Beweging. Aug.-Sept. 1910.

Mogten maar zulke schrijvers, die menschenkennis hebben en schilderende schrijven kunnen, die bekwaamheden aanleggen ten nutte van jonge Leezers! Mogten zij de gevoeligheid niet tot zedelijke ziekte doen ontaarten! maar begrijpen, dat zeer veele sentimenteele Boeken, hoe zedig, hoe onberispelijk anders, veele jonge lieden hoogst nadeelig worden en hun de geschiktheid geeven tot die nuttelooze zwaargeestigheid, die het levensvuur en de werkzaamheid der ziel tegelijk met haare kragt ondermijnt. Men versta mij wel! Ik stel geene Clarissa - dat meesterstuk van een groot man, - op de lijst der schadelijke Boeken. De traanen, die men stort over haare rampen, *verzwakken* niet; nooit voelt men zo zeer het vermogen der deugd dan in haare zegepraal. Nooit zien wij met zulk eene bitterheid op nijd, afgunst, mislukte liefde, trotschheid en helsche booze aanslagen, dan wanneer de hand van een Richardson die afmaalt.... mooglijk gist men niet ten onrechte, dat ééne der *Hoofdbedoelingen* deezes Werks daar niet verre afwijkt.' Elizabeth en Aagje hebben dus verschillende nevenbedoelingen gehad, maar hoofdzaak blijft in dit werk toch haar protest tegen eene ziekelijke, geest en verstand verlammende overgevoeligheid, gelijk Göthe in zijn *Leiden des jungen Werthers* een waarschuwend voorbeeld heeft willen stellen tegenover de al te groote lijdelijkheid van een St. Preux uit de *Nouvelle Héloise* van Rousseau en tegenover zoo vele andere werken uit diens school voortgekomen. De les in *Werther* gegeven, schrijft Cd. Busken Huet, en waarschijnlijk terecht, is ter harte genomen door Wolff en Deken, al wordt dit boek in al de acht deelen van den *Willem Leevend* ook niet ééne enkele maal genoemd. Alleen in de *Cornelia Wildschut* wordt er een paar maal, als in het voorbijgaan, op gezinspeeld.

De meening, dat de *Willem Leevend* zoude zijn een pleidooi, een protest tegen overgevoeligheid, schijnt onaannemelijk voor wie de *Sara Burgerhart* waardeeren, omdat daar alle overhelling tot de modekwaal van dien tijd ontbreekt, terwijl die in den *Willem Leevend* als het ware hoogtijd viert. Maar men bedenke wel, dat Lotje Roulin, die in weeke droefgeestigheid onder hare onbeantwoorde liefde bezwijkt, in de Voorrede van het 3de deel uitdrukkelijk wordt genoemd: 'een Leerzaam voorbeeld voor ieder, die overhelt tot overdreeven gevoeligheid'. Willem Leevend zelf wordt, afglijdende naar 'die weekheid, die de schromelijkste vijandin der deugd wordt, vermits zij het karakter zijn

vastheid beneemt, ja het grondformeerzel onzes weezens zelf oplost', van de gevaarlijke helling weggerukt door de eischen van het practische leven, door zijn herlevend gezond verstand, door zijne oprechte godsvrucht. Wolff en Deken waren zeker de laatsten om de beteekenis, de waarde van teedere gemoedsaandoeningen ook bij den man te onderschatten; de gevoelige kolonel Sytsama heeft zoo goed hare sympathie als de verstandige Coosje Veldenaer en de aanhankelijke Chrisje Helder. Maar haar lieveling, Daatje Leevend, doen zij met warme verontwaardiging uitroepen: 'In eene magtelooze droefgeestigheid weg kwijnen zoude tedere liefde genoemd worden? Eene schoone tedere liefde, die ons belet het geliefde voorwerp bij te staan. Neen, gelijk het belachlijk is, beuzelagtige zaaken met dien ernst te behandelen, die alleen der deugd en den Godsdienst moet geheiligd zijn, zo oneigen is het ook, dunkt mij, over alle kleine toevalligheden zo ontroerd te worden. Dat medelijden, 't welk ons zo wel voegt, ons zo verdienstelijk maakt, moet men binnen de juiste paalen houden, er niet mede speelen'. Daatje mag ook ongenadig spotten met haars broeders sentimentaliteit. Als de ontknooping nadert en Willem Leevend de gelukkige verloofde zal worden van Chrisje Helder, schrijft Daatje aan Mevrouw Helder: 'hoe zullen wij het wagen, Mevrouw, om aan zo een aandoenlijken knaap te zeggen, dat Chrisje de zijne zijn zal? Ik zou er sterk voor zijn, om eerst Doctor, Chirurgijn en Apteeker in huis te haalen, want er zal zeker zuurdeeg aan de voeten gelegd, ader gelaaten en vesicatoria gezet moeten worden om eene totale wegvalling te voorkomen! Ik verbeeld mij dat zo duidelijk. Laat toch Engelsch zout en Eau de Luce bij geheele pintsflesschen opkoopen; of Willem gaat naar Iaffa.' En op haars broeders huwelijksfeest noemt zij dezen in haar bruiloftsvers iemand,

> Die sentimenteele vaerzen
> Vol van heilige wartaal schreef,

terwijl de hoogbejaarde, eerwaardige Christina de Vrij hem en zijne bruid op hunnen trouwdag ernstig vermaant: 'Deugd is zaligheid; maar er is geen deugd zonder vastheid van geest. Vergeet nooit, dat onze deugd zo wel door voorspoed beproefd als door tegenspoed versterkt wordt. Bemint elkander met de waardigheid van *redelijke*

menschen'. Getrouw aan deze opvatting waarschuwden Wolff en Deken nog in latere jaren, doelende op de *Julia* van Rhijnvis Feith en soortgelijke werken: 'Alles wat men leest, is niet waardig. Bederf uw smaak toch niet door het leezen van Romans, die of beneden alle criticq zijn, of die uw hart zo al niet aansteeken, het ten minste zo verteederen, dat het onvatbaar wordt om te gevoelen zonder stuiptrekkingen. Er is eens eene mode geweest, die zulke boeken deed verkiezen. Duitschland gaf den toon en weldra werd het sentimenteele ingevoerd. Ook anders bekwame mannen in ons land schreeven sentimenteele schriften; doch zij, die onder het geleide der Natuur schreeven en hunne menschenkennis verstandig gebruikten, werden niet met den sterken stroom medegesleurd'[1)].

De tijdgenooten van Wolff en Deken, zoo goed als het geslacht, dat na hen kwam, hebben over het algemeen de *Historie van Sara Burgerhart* gesteld boven die *van Willem Leevend*. De eerste werd nog bij het leven der schrijfsters tweemaal herdrukt, en beleefde nog onlangs, in 1905, eene 10de uitgave: de tweede heeft het, in 1886, tot éénen enkelen herdruk kunnen brengen. Bij het eerste verschijnen van den *Willem Leevend* waren er reeds velen, die het boek te lang vonden; en althans menig tegenwoordig lezer schrikt terug bij het zien van acht deelen, ieder van ruim 20 vel, al moge dit feitelijk niet noemenswaard meer zijn dan bijvoorbeeld de reeks *Boeken der kleine Zielen* van Couperus, eene soortgelijke creatie, welke zeker niemand, die het werk eens begint te lezen, te lang zal voorkomen. Nu is het wel ontegensprekelijk, dat menige passage uit den *Willem Leevend*, die destijds actueel was, door de veranderde tijdsomstandigheden is verouderd; dat die fijn uitgesponnen verhandelingen over de liefde, de vriendschap, de hartstochten: die stelselmatige polemiek tegen de sentimentaliteit: die doorgaande bestrijding der ongodisterij: die onafgebroken kritiek op de kerkelijke toestanden van den dag ons nog maar weinig kunnen boeien. Toch meen ik Wolff en Deken gelijk te moeten geven, als zij in hare Narede op den *Willem Levend* verklaren: 'veele onzer Leezers en Leezeressen waardeeren Saartje Burgerhart verre boven Willem Leevend. Wij zijn gansch niet van die gedachten; maar wel, dat hij niet bij Saartje kan worden vergeleken dan tot zijn

1) Geschrift eener bejaarde Vrouw. I. pag. 69.

groot voordeel'. Inderdaad het panorama, dat zich in het latere werk voor ons geestesoog ontrolt, is vele malen grootscher, de kring van observatie is er veel wijder getrokken. Mr. Jacob van Lennep heeft in *Het Leven* van zijnen vader en grootvader de opmerking gemaakt, - en velen hebben het hem sedert nageschreven, - dat in de romans van Wolff en Deken 'uitsluitend tooneelen uit den deftigen burgerstand worden geschetst, en niet het leven der patriciërs, der regentenfamilies van dien tijd, hunne verhouding onder elkander en jegens de ingezetenen'. Dit moge gelden voor de *Sara Burgerhart*, maar gaat toch niet geheel op voor den *Willem Leevend*. Al is het waar, dat het eigenaardig kenmerk der regentenfamilies, het door Wolff en Deken zoo goed als door anderen opgemerkte euvel der familieregeeringen, door haar nergens wordt geschilderd, - politieke quaesties hebben zij zorgvuldig uit hare romans verwijderd gehouden, - het is toch ook waar, dat de aanzienlijke Rotterdamsche koopman Helder met vrouw en dochter, Mevrouw van Oldenburg, de kolonel Sytsama, de Leidsche hoogleeraar Matig, (misschien wel eene herinnering aan Elizabeth's zwager, den destijds beroemden en geliefden godgeleerde, Prof. Hollenbeek), de eerbiedwaardige Ds. Veldenaaer en zijn gezin eenige sporten hooger staan op de maatschappelijke ladder dan het meerendeel der handelende personen in de *Sara Burgerhart*.

En hoe verrassend rijk is het bijwerk in den *Willem Leevend*. 'Eene eenvoudige Historie is alleen het geraamte van een roman; maar de karakters, - voilà l'affaire', lezen wij in de Narede op den *Willem Leevend;* en in kracht van karakterteekening staat deze roman niet achter bij zijnen voorganger. Zeker, wij missen er eenen Abraham Blankaart, en wij missen er evenzeer eenen tegenhanger van de episode van broeder Benjamin en zuster Cornelia Slimpslamp, eene teekening, waarin Wolff en Deken waarschijnlijk alleen zijn geëvenaard door Charles Dickens in diens schildering van den herder Stiggins en den ouden Weller in *The Pickwick Papers*. Maar daarvoor hebben wij in den *Willem Leevend* oom en tante de Harde, de bemoeizieke domineesche, juffrouw Heftig, geboren Rammel, en bovenal de onvergelijkelijke karakterstudie van Alida Leevend, waarin het oude Shakespeariaansche thema van *The taming of the shrew* op eene geheel nieuwe wijze wordt behandeld met vermijding van de smakeloosheden, waarin Richardson vervalt bij het uitwerken van hetzelfde gegeven in Charlotte

Grandison. Hoe geleidelijk, hoe harmonisch, hoe logisch en hoe aanschouwelijk tevens is bij Wolff en Deken de ontwikkeling van het ondeugende, onhandelbare, allerminst aantrekkelijke meisje met haren al te scherpen, bitsen luim, tot de aardige jonge vrouw met haar kostelijk gezond verstand, hare onverstoorbare vroolijkheid, haren helderen blik, hare echte teederheid van gemoed. En naast deze figuren, waarin de fijne humor van het vriendinnenpaar zijn hoogtepunt bereikt, staat de statige, indrukwekkende gestalte van de eerbiedwaardige Christina de Vrij, wier sterfbed aan het slot van het boek eene stille wijding geeft.

Dat de *Sara Burgerhart* en de *Willem Leevend* inderdaad Wolff en Deken's gesamenlijke arbeid zijn, dat zij inderdaad, zooals zij ons in de Voorrede van de *Cornelia Wildschut* berichten, ‘te zamen de schetsen en karakters bijeenbrachten’, is, dunkt mij aan geenen redelijken twijfel onderhevig. De onderstelling van Cd. Busken Huet, dat die samenwerking niets anders zoude zijn dan ‘een kwalijk bedekt gehouden fictie’, is reeds op alleszins afdoende wijze wederlegd door Dr. Johs. Dyserinck, en kan ook moeilijk worden volgehouden tegenover zoo menig stellig getuigenis van beide schrijfsters in brieven en geschriften: van Aagje bijvoorbeeld, als zij in de Voorrede van haren bundel *Liederen voor den Boerenstand* klaagt: ‘het is inderdaad vreemd en heeft mijne vriendin (schoon wij geene laage jalouzie omtrent elkander hebben) zo wel als mij, lang gestooten, dat men, ik weet niet op wat grond....de Economische Liedjes, Burgerhart, Leevend, Wildschut en andere door ons in het licht gegeeven werken, *alleen* aan mijne Vriendinne heeft toegeschreven en mij zot en ijdel genoeg geacht om met haare vedren te pronken. Alles wat zij hierdoor bewezen hebben, is dat zij noch mijne Vriendinne noch mij kennen; *daar ik voor de helft deel aan alle Werken*, *die op ons beider naam staan*’. Niet minder beslissend is wat Elizabeth schrijft in de Voorrede van het eerste deel der *Brieven van Abraham Blankaart*, naar aanleiding van het verschijnen van een anoniem geschrift, waarin Wolff en Deken werden beschuldigd van ‘door hare werken het Sociniaansche sterk te begunstigen’, en waarin de hoop werd uitgesproken, dat de Staten ‘de ten onbruike geraakte Placaaten tegen deeze bij God en menschen vervloekte Secte weder in vollen gang zouden brengen’; - naar aanleiding van dit geschrift namelijk schrijft Elizabeth: ‘het

Boek doorleezen hebbende gaf ik het aan mijne Vriendin over, met een zeer ingetrokken, zeer zorg- en kommervol gelaat: Mee gezondigd, mee geboet, zeide ik, lees en beef! Gij schrijft, dit zegt de man uitdrukkelijk, zo wel als ik Romans die het Socianisme begunstigen....maar vermits wij tot nog toe ongemoveerd in den Lande zijn leevende en wij niet bemerken, dat onze natuurlijke Souverain, - de Heeren Staaten dezer Provincie, - een bijzondere haast schijnen te maaken om aan 's mans gemoedelijken wensch te voldoen, kan het gebeuren, dat wij beiden onverbrand en met onze gezonde leden, reeds in 't graf ter ruste waren gegaan, voor men deeze Placaaten in volle kracht herroepen had'.

Mejuffrouw Moquette heeft de gissing gewaagd, dat het Aagje is geweest, die het eerst den voorslag heeft gedaan, brieven van verschillende verdichte personen aan één te schakelen tot een wel verbonden geheel in den trant der toen allerwege bewonderde romans van Richardson. Die gissing komt mij zeer aannemelijk voor. Immers voor Aagje, die, eer zij met Elizabeth in betrekking kwam, niets had gelezen dan 'zedelijke theologie', moeten sedert de romans van Richardson, die zij in de vertaling van Ds. Stinstra kon genieten, als eene nieuwe wereld van gedachten hebben ontsloten. Zij moeten haar hebben doen zien, dat de denkbeelden, in hare geliefde zedekundige en godsdienstige werken gepredikt, ook konden worden verkondigd op eene onderhoudende, zelfs op eene vermakelijke wijze; gelijk ook Richardson zelf, die door gebrek aan middelen werd verhinderd, zich naar zijnen innigsten wensch in het predikambt te bekwamen, in zijne romans heeft verwerkt de sermoenen, die het hem niet vergund was, op den kansel te houden. Elizabeth daarentegen, die reeds voor jaren met Richardson's werken kennis maakte, - in 1768 alreede noemde zij in den *Grijsaard* de *Clarissa Harlowe* 'een meesterstuk des menschelijken verstands', - die dadelijk na het verschijnen zich had verdiept in Rousseau's *Julie*, er mede had gedweept, had zich te voren nimmer tot navolging opgewekt gevoeld. Maar zoo al voor de hand schijnt te liggen, dat het initiatief door Aagje is genomen, moeilijker is het, met zekerheid aan te geven wat ieders deel is geweest, daar de schrijfsters zelven zich nergens, noch in hare brieven, noch in de Voor- en Nareden harer geschriften over de bijzonderheden harer onderlinge werkverdeeling hebben uitgelaten; terwijl beider innig

samenleven eene zoo groote overeenstemming van denkwijze, van opvatting en van stemming moet hebben voortgebracht, dat beider werk reeds bij gesprek en overleg als van zelf in één smolt. De briefvorm was voor zulk samenwerken bovendien uitnemend geschikt, het werk van de ééne behoefde zich niet onmiddellijk aan te sluiten aan dat van de andere, voor onmerkbare overgangen behoefde niet te worden gezorgd, daar iedere brief een afgerond geheel was, terwijl naar gelang van omstandigheden nieuwe brieven konden worden ingevoegd, andere uitgelicht en vervangen door betere.

Volgens de overlevering zouden al de vroolijke brieven van Elizabeth afkomstig zijn en al de godsdienstige, bespiegelende en polemische van Aagje. Wij weten echter, dat Aagje zelve uitdrukkelijk heeft verklaard[1]; 'Mijne Vriendin heeft niet minder ernstige onderwerpen dan ik behandeld; ik heb niet minder vrolijke, of, gelijk men liever zegt, *grappige* Liederen en Brieven dan zij geschreeven.... Wanneer de tijd en gelegenheid mij toelaaten onze Schriften na te zien, zal ik misschien nog eens eene lijst onzer Brieven met de naamen der Schrijfsters van dezelven onder iederen Brief uitgeeven, om ten minste diegeenen, welke geene *bijzondere* redenen hebben om al wat vrolijk is *alleen* aan mijn Vriendin en al wat ernstig is *alleen* aan mij toe te schrijven, de waarheid te doen kennen'. Dat inderdaad eene arbeidsverdeeling, zooals de overlevering die aangeeft, ook de ware niet *kan* zijn, wordt duidelijk, wanneer men bedenkt, dat voor de polemiek, die in den *Willem Leevend* meer nog dan in de *Sara Burgerhart* wordt gevoerd, eene belezenheid werd vereischt, die Aagje kwalijk kan hebben bezeten, maar welke het deel was van Elizabeth, die reeds vroeg zich had verdiept in de Engelsche piëtistische geschriften van Whitacker, Taylor, Tillotson en anderen, maar om later met niet minder warme belangstelling kennis te nemen van de nieuwe Duitsche litteratuur op dit gebied, ook van de geschriften van Lessing, wat toenmaals tamelijk ongewoon was. Mr. Jacob van Lennep schrijft, over zijne schooljaren sprekende, 'Hoogduitsche werken kwamen bij ons toen niet over den vloer; ik geloof, dat men in Nederland toen over het algemeen even weinig van de Hoogduitsche litteratuur afwist, als heden aldaar van de Nederduitsche; althans in de voor 't overige zoo uitgebreide boekerijen

1) Liederen voor den Boerenstand. Voorrede.

mijner beide grootvaders heugt het mij niet, Hoogduitsche werken te hebben aangetroffen'[1]. Elizabeth Wolff echter nam met groote belangstelling kennis van wat er bij onze Duitsche naburen verscheen. 'Ik voor mij geloof', schreef zij in de *Brieven over onderscheiden Onderwerpen*, 'ik voor mij geloof, dat de Engelschen in hare schoonste werken zo wel van smaak als van geleerdheid het naast aan de volmaaktheid komen. Zedert eenige jaaren hebben zij aan de Hoogduitschers onwenschelijke buuren, dat beken ik. Een abt Jerusalem is niet beneden den uitmuntendsten Engelschen Godgeleerde. Zij hebben ook geenen Unzer'. De polemiek en het hekelschrift had Elizabeth, steunende op hare ongemeene belezenheid, reeds vroeger met goed gevolg beoefend; en daarbij ging de geweldige vervorming van denkbeelden en begrippen binnen de Gereformeerde Kerk, eer deze als Staatskerk viel, haar veel nader ter harte dan Aagje, werd door haar ook meer van nabij waargenomen dan door Aagje, die nimmer tot de leden dier Kerk heeft behoord.

Dat daarentegen de in haren eenvoud zoo indrukwekkende figuur van Christina de Vrij, wier litteratuur niet veel verder reikt dan haar Bijbel, de liederen van Camphuysen en die van Jan Luyken, door Aagje is geteekend, meen ik te moeten afleiden niet alleen uit het feit, dat haar staan buiten alle kerkgemeenschap geheel lag in de lijn van de begrippen der Collegianten, waarin Aagje was opgebracht, - al was zij, zoo goed als Elizabeth, de samenkomsten van het College allengs ontgroeid, - maar ook uit het feit, dat wij in de schildering van Christina's sterfbed terug vinden eene herinnering aan Aagje's eerste vriendin, Maria Bosch. Uit de laatste levensdagen van deze verhaalt Aagje in de uitgave van beider *Stichtelijke Gedichten*, na een bericht over haar bijna onduldbaar zwaar lichaamslijden:

> Toen schonk haar de Almagt, die zo zwaar haar had bezogt,
> Verkwikking naar den geest en gaf haar ademtogt.
> En toen kwam 't zalig uur, 't geen 'k eeuwig zal gedenken,
> 't Geen mij in al mijn druk den besten troost kon schenken.
> 'k Was in de sombre cel alleen met mijn Vriendin:
> Zij hief zich op en sprak: 'O voorwerp van mijn min!

1) Jhr. Dr. M.F. van Lennep. Het Leven van Mr. Jacob van Lennep. I. pag. 20.

'k Voel, dat het eind genaakt van mijn rampspoedig leeven;
Wil mij een weinig wijn en brood voor 't laatst nog geeven.
En zit dan nevens mij'. 'k Voldeed aan haar bevel.
Toen sprak zij ''k Sterf vernoegd; het sterven is mij wel,
Zo 'k slechts nog eens met u, eer God mijn ziel zal slaaken,
Aan 't heilig Avondmaal thans brood en wijn mag smaaken.
Kom! vier dan nog met mij, voor 't laatst op aard den dood
Van Hem, die door Zijn bloed den hemel ons ontsloot!
Dit brood met deeze wijn zij daartoe afgezonderd!'....
Zo kragtig als zij bad, hoorde ik nog nimmer smeeken...
Zij was niet meer op aard, zij was omhoog gevloogen
En zag haar Heiland aan met hemelsch schreiende oogen.
Zij at geen stoflijk brood, nog proefde vloeibren wijn;
Maar smaakte wat het is, met God vereend te zijn....

En in den *Willem Leevend* verhaalt Alida, dat, als zij zich bedroeft, omdat de krachten van Christina de Vrij zichtbaar afnemen, de oude vrouw haar vraagt: 'Hoe, schreit gij? dat is goed, u voldoet het en mij ontroert het niet in het allerminst. Ik voel, mijn Kind, dat de weldadige dood reeds bezig is mij te ontbinden, geduurig word ik ruimer, meer op mij zelf staande... Doe de deur toe, (ging zij voort) daar in die kast staat Brood en Wijn'. Ik verstond haar ten vollen.... 'Mijne hand is zwak, maar voor hij mij allen dienst weigert... Eet met mij dit Brood, drinkt met mij deezen Wijn, ter gedagtenis van Hem, die in de waereld gekomen is, om het Leven en de Onsterflijkheid aan te kondigen: van onzen Heer en Zaligmaaker'. Nooit hield ik gemoedelijker Avondmaal.... 'Neem dit alles weg', (zeide zij) 'en blijf nog wat hier, indien het u mooglijk is'.

Dat Alida Leevend eene creatie van Elizabeth is, komt mij zeer waarschijnlijk voor, de overgang van het onstuimige, onhandelbare jonge meisje tot de levendige, uitgelaten jonge vrouw, en van deze tot de onder den invloed van haren echtgenoot met tact en toewijding gevormde aantrekkelijke persoonlijkheid biedt tal van punten van overeenkomst met Elizabeth's eigen karakterontwikkeling, zonder daarom nog eene auto-biografie te zijn. Mejuffrouw Moquette heeft aan het slot harer dissertatie ook de stelling dat Abraham Blankaart en Martha de Harde scheppingen van Aagje zijn. Waarop zij die stelling grondt, kan ik niet gissen. Misschien wel op het feit, dat Abraham Blankaart

zich zelven telkens noemt: ‘een niets beduidend oud vrijer, wien tot zijn spijt het heilig huwelijk niet was opgelegd’, eene omschrijving, die Aagje in een harer brieven ook van zich zelve geeft. Misschien ook om den rijkdom der brieven van Abraham Blankaart en van Martha de Harde (die van Juffrouw Heftig niet te vergeten) aan teekenachtige spreekwijzen, die een nieuw element vormen en niet, althans in die verscheidenheid niet, voorkomen in oudere werken van Elizabeth, tenzij dan in de brieven, die zij in het karakter van baker van der Treuzelen aan den Heer Vollenhoven placht te schrijven. Ik bedoel de bloemen beeldrijke zegswijzen, waarmede bijvoorbeeld tante de Harde aan Daatje Leevend schrijft: ‘het is mij lief, dat je je voor Grootje Rijzig zo weet in te binden; nu, het eene mesje houdt het andere in de schede’; of van iemand, wie het tegenloopt, ‘nu, vrouwtje, gij zult nu wat losser van deze catijvige aarde worden, dan toen gij uwe gangen in boter wiesch’; of Juffrouw Heftig van zich zelve: ‘ik heb nauwelijks zo veel tijds als een hoen een koorn pikt’; of: ‘ja, gij zult mee, op Jan Thuisblijfs wagentje’, of aan iemand, die het hoofd al te zeer laat hangen ‘ik kan niet zien, dat je daar loopt als de os voor den bijl’, of: ‘daar alles ontbreekt, hangen de veeren; goed maakt moed;... een hongerige wolf bijt scherp;.... als de maan vol is, schijnt zij overal.... geleegenheid maakt geneegenheid’. Dr. Johs. Dyserinck acht het echtpaar de Harde eene schepping van Aagje, omdat deze, opkomend tegen de beschuldiging dat er in den *Willem Leevend* ‘persoonen voorkwamen, die door de vieffheid hunner caracters vereischen, dat zij dikwijls, al te dikwijls, met te weinig eerbied spreeken van Hem, die de diepste eerbied en de vuurigste liefde waardig is’, dit sterk ontkennend, schrijft: ‘de vroome, eenvoudige zielen hebben eerbied voor God en drukken die uit, als tante Martha en zij, die zich naar den gang des werks weeten te schikken en den eenvoudigen geest der vroomheid niet willen uitblusschen, doen als Alida Leevend en helpen de vroome zielen op eene wijze voort, die voor haar berekend is. Zij eerbiedigen den zin en beteekenis, schoon zij om de vreemdheid en naieffheid der woorden met hunne goede vrienden eens hartelijk lachgen. Zoo goedhartig, zo gul lachgen mogelijk de Engelen, wanneer zij de meest verlichten Christen wijsgeer in zijn hoogsten vlucht tot den Vader der Geesten hooren spreeken. Hoe staamlend, hoe kinderagtig, hoe oneerbiedig is voor hen de uitdrukking met be-

trekking tot het boven alle verbeelding hoogste Weezen en hoe waardeeren zij echter het getroffen hart, waaruit deeze opwellingen naar buiten hunnen oorsprong hebben'. Zou Aagje, vraagt Dr. Dyserinck, ooit zulk een pleit voor Martha de Harde hebben gevoerd, indien zij niet zelve, als de schrijfster, zich miskend gevoeld had, door de beschuldiging dat eene meerdere of mindere mate van ruwheid van vorm in den eenvoudigen vrome schade deed aan den eerbied voor het heilige?

Het is echter ook waar, dat zinspelingen op tante Martha niet voorkomen in de brieven van Aagje en wel in die van Elizabeth, als deze bijvoorbeeld schrijft: 'gij weet Lieve, dat ik een hoope drukte heb, niet zo zeer als tante Martha met mijn zwaare huishouding en een slijtachtig man, als wel'.... Indien dit moet worden erkend als eene vingerwijzing, dat het echtpaar de Harde, en dan allicht ook juffrouw Heftig, in het leven zouden zijn geroepen door Elizabeth, dan moet tevens erkend, dat onder Aagje's invloed de scherpe hekeltoon uit den *Vergeefschen Raad* en uit de *Bekkeriaansche Doling* op de schoonste wijze is verzacht en geadeld tot vroolijken humor. Gelijk bijvoorbeeld wanneer tante Martha, vernemende, dat Willem Leevend 'geen kriezel Gereformeerd geloof heeft', het warm voor dezen opnemend, verklaart: 'Al wil ik gaarne bekennen, dat ik van mijn eigen geloof niet veel meer weet, zo zou het mij danig moeijen, als Willem niet *bonkes* was. Ik weet wel zo niet wat Gereformeerd is, maar ik heb, dank zij den Heer, daar nooit aan getwijfeld; maar hoop er in te leven en te sterven.... Jawel, ik ben zelf eene arme zondares. Het zou er bedroefd uitzien, als onze Lieve Heer zo onbarmhartig met ons was! Wij hoopen allen uit genade zalig te worden, Ja, met Gods hulp, wat zou ik met mijn zwaare huishouwing er veel aan kunnen doen'. Of wel als Tante, vol bewondering voor den brief, waarin Mevrouw Helder Willem's moeder wijst op de fouten van deze in haren omgang met haren zoon, omdat daarin 'zo mooi op zijn mevrouwsch' wordt uitgedrukt, wat zij zelve ook gevoelt, aan hare schoonzuster schrijft: 'Wel Keetje, je kunt nu wel eene maand uit Gods huis weg blijven. Ik geloof niet, dat onze beste dominé je zo op je gemoed zou tasten. Die Mevrouw kent je op den keper. En de Leeraars kunnen ook niet huis in huis uit, vliegen en vraagen, hoor eens hier, jij goede vrouw, wat is al zo jou hoofdfout? Ja, al biegten wij als

de Katelijkschen alles op, men wil tog niet alles aan een anders neus hangen, dat ook gansch onnoodig is, want dat niet weet, dat niet deert; en daarom bestraffen de Leeraars maar zo wat in 't honderd; is 't niet raak, 't is mis; maar die de schoen past, trekt die aan; staat dat niet in het Hooglied? En ik riep Jakemijn om den Bijbel. Maar de meid was net bezig om het koper beslag en de sloten droog te schuren, want zagt wat, dat wij zo veel eerbied hebben voor de schrift als de Smauzen, zou ik hoopen; en die bewaaren den Bijbel in een mooi kastje en kerjeusde zijden lappen, zo als ik wel in mijn jongen tijd gezien heb, als ik met de Buure kinderen Haman ging zien doodslaan; dat veel jaar geleeden is, maar mij nog heel wel heugt'. Waarbij Alida Leevend dan wijsgeerig aanmerkt: 'De brieven mijner tante kunnen merkelijk bekort worden, indien gij haar hobbijhorse, het huishoudelijke, op stal zet; en zo gij al de schriftuurplaatzen uit ligt, zal er genoeg overblijven om haare goedaartigheid te bewijzen. Ik weet weinig van de geleerdheid en nog minder van de theologie; maar dit weet ik, dat de meeste werken van Smaak, Zedekunde en Godgeleerdheid hunne grootste waardigheid ontfangen van bijhangzels en zogenaamde Ornamenten; en zo men die er af neemt, doorgaans minder te beduiden hebben dan Tantes brief'.

Van de allerfijnste soort is de ironie als Juffrouw Rammel, de echtgenoote van Ds. Heftig, den trouwen wachter op Sions muren, - een man, die in den grond der zaak met warme sympathie is geschilderd en aan het slot van het boek dan ook een mooi legaat ontvangt van de onrechtzinnige Christina de Vrij, - als juffrouw Rammel van Willem Leevend aan diens moeder schrijft: 'Ik laat alles strijken en zeilen; ik moet over uwen zoon, over Willem schrijven, die, zo als ik uit Dominé wijs kan worden, gevaarlijk ziek is, naar zijn ziel wil ik zeggen. Ik spreek niet van zijn vegt-partij met den Jonker Stoethaspel. Ach daar zie *Ik* juist zo veel kwaad niet in, hoewel Dominé er daanig kwaad om was: maar ik heb hem al neergezet; ik zei: hoor, Dominé Heftig, jij verstaat je op den Bijbel; en dat is ook uw zaak, Kind; je weet des wel, dat de Zoonen van den Patriarch alle de inwoonders van Sichem en dat wel zo geniepig als 't wel kon, vermoord hebben, vermids zij haaren zuster Dina impertinent behandeld hadden; wel puis nog toe; is het dan slegt, dat onze Wim er op klopte, omdat een ondeugende Mof liegt van eene eerlijke Godvreezende jonge Juffrouw,

die hij wel zo lief zal hebben, als die kwaade venten hunne zuster Dina hadden? Nu, Dominé zweeg en beleed daarop, dat hij, zo als de Schrift leert, in zijn Studententijd wel eens een man sloeg in zijn toorn; maar, Vrouw, (zeide hij) toen had ik den Heere mijn driftig temperament nog niet geheiligd. En dat, Mevrouw lief, is ook de fijne waarheid, want ik zie mijn man zelden driftig, dan als er voor de Kerk wat te begaffelen is, en dan mag ik het ook gaarne zien.... Denk nu eens aan, mijn lieve Mevrouw, hoe ik schrikte, toen ik hoorde, dat onze lieve Wim niet meer gereformeerd was! Hij was altoos zo goed en hij is evel, zo wel als mijn kinderen, in de Nieuwe Kerk door mijn Vader met eigen handen gedoopt. En wat kon hij altoos met mijn jongens raazen en ravotten; wat heeft hij een kaartenhuisjes gemaakt, en hoe leerde hij hen paardje speelen! wel hij heeft mijn kinderen zo veel plaisir aangedaan, dat ik het nooit zal vergeeten. - Ik hoor nu, dat hij allang in de Goddelooze Sosiniaansche stellingen van den Aartsketter Spinoza verdwaald was; en dat Wim een Armiaansch Ongodist is, die aan hel noch hemel geloof slaat. Dominé heeft er de koorts van gehad. Hij is verwonderlijk gevoelig op dit stuk, Mevrouw. - Ik was eens bij gelegenheid, dat mijne Zuster Rammel trouwde, te Rotterdam en kuijerde zo eens de kerken uit en in. Daar kwam ik in een kerk, waarin de Leeraar sprak over *de hangende tuinen van Babel*, *over den Delfschen drievoet*, *en van een klomp vijgen als een remedie om op een gezwel te leggen*. Ik ging heen en dagt, dat zal zeker een Remonstrantsche Kerk zijn, want ik hoor geen woord van den Heiland. Wij kwamen in eene andere Kerk; want ik ben heel nieuwsgierig, en mag graag zo wat slenteren. Daar hoorde ik heel ernstig uit Gods Woord spreeken; zo als *dat wij moeten vergeeten en vergeeven*, *dat het Jezus' discipelen zijn*, *die zijne geboden opvolgen*, en zo al meer; heel mooi waarlijk, naar mijn domme verstand. - Toen ik in huis kwam, mogt ik zo zeggen: wat zijn bij onze Kerken vergeleken, de Rotterdamsche toch klein! - Kind! (zeid Dominé) wel waar ben je dan geweest? Ik beduidde het, zo goed en kwaad als ik kon, en zei, daar ergens bij de beurs en het Postkantoor. - Ach, Vrouw, (zei hij, en hij werd zo bleek als de bef, die hij voor had) ach, Vrouw, dan ben jij in een Armiaansche Kerk geweest, en durf jij nog zeggen, dat je gesticht bent? - Heel wel, (zei ik toen) want het is zo. - Maar zwijg het toch, Liefste, (zei

Dominé) en ik zei: wat hoeft dat? doch ik geloof niet, dat ik in haarlui Kerk geweest ben, want gij hebt mij altoos gezegd, dat men daar van geen Christus sprak, en dat was wel het tegendeel. Dominé werd heel moeilijk, maar ik moest daar meer van hebben. Seurt mij zo aan 't hoofd niet, (zei hij) ja, zij spreeken daar nog wel van een Christus, maar daar zou men zich over bedroeven, alleen als wetgeever en niet als zaligmaaker. - Wel kind, (zei ik) kunnen de Armiaanen dan niet zalig worden? Zo lang zij Armiaansch zijn, is dat onmogelijk. En daar mee was dat praatje uit. Maar ik ben er veel van vergeeten, want ik moest van Betje kraamen en die is nu tien jaar oud. - Ik loop als een kip zonder hoofd door mijn huis, nu ik hoor, dat Wim zo een Armiaansche vrijgeest word; maar zij zeggen, dat hij door een lelijken zuurmuil van een jongen verleid word; dien jongen, daar heb ik den nijd op, Maar Dominé zeit, (en die is maar oud agter zulke dingen) dat als Wim uitverkoren is, dat hij dan wel verleid kan worden, maar nooit afvallen. - Ja, (zei ik) hoe weten wij dat zo op een hairtje? het is altoos nog luk raak en met scheuren en breeken, dat wij er komen. Maar mijn man zeit dan, (en hij heeft gelijk ook) dat ik daar geen verstaaijewel van heb. - Nu, dominé moet het weeten en daar troost ik mij mede; doe ook zo, lieve Mevrouw..... Dominé preekte voorleeden Zondag (het is jammer, Mevrouw, dat gij er niet waart) hij preekte dan voorleeden Zondag over het Gouden Kalf en bewees, dat, (maar ik heb met mijn woelig huishouden en zes stoute kinders niet heel veel aan zulke geleerde dingen) evenwel dit heb ik nog onthouden: Aron liet het Gouden Kalf tot stof vermaalen, maar hij had het evenwel aangebeeden, omdat hij de stof voor God hield. Wel, denk ik, zou onze Wim, zo wel als Aron, die zo veel ouwer en wijzer was, niet te regt komen? Ei, Mevrouw, laaten wij het met den moed houden. Dominé heeft al aan Professor geschreeven. De Professor is een kostelijk Man, en hij heeft meer verstand, zeit Heftig, dan Dominé zelf. Maar wat is 't: Vreede, Vreede! Een Kerkelijke Jaa-Broer. Professor wil altijd net als Marcus de Barnabassen mee neemen. Mijn man heeft meer van Paulus; hij zegt, die niet vergadert, verstrooit; en daar moet ik Dominé gelijk aan geeven. Want dat begrijp ik heel duidelijk. Professor en Dominé hadden zo wel eens een Pluishairtje, maar de mijne is ook van zessen klaar; en omdat toch alles Broederlijk mocht afloopen,

gooi ik er dan zo een losse grap onder, kom met een gebakje en een glaasje wijn bij hun, en dan was het ook schoon over. - Ontbied Wim in de vacantie en laat hij bij Dominé alles over catechizeeren; en Dominé wil gaarn en de kinderen houden zo kragtig veel van hem. Kleine Bet zal hem de Heidelbergsche Catechismus, als hij die vergeeten heeft, wel overleeren'.....

Diezelfde fijne, teere humor, die vermenging van innig gevoel en hoogen ernst, bedekt onder eenen doorzichtigen sluier van lichte scherts, komt ook treffend uit in de teekening der figuur van Abraham Blankaart, - waarvan bij de tooneelbewerking van Mejuffrouw Pabst, jammer genoeg, alleen het koddige is bewaard, - allertreffendst wel waar Abraham Blankaart den stuggen Lutheraan, Jan Edeling, den onwilligen schoonvader van Saartje Burgerhart, weet te staan en ten slotte te winnen, zonder een haarbreed af te wijken van zijn eigen standpunt als overtuigd aanhanger der Publieke kerk. Door dezen fijnen, teeren humor, die dan van Aagje, of van Betje, of van beiden moge zijn, en waarvoor zij zeker niet ter schole zijn gegaan bij Richardson of bij wien anders ook, beslaan de romans van Wolff en Deken eene geheel eenige plaats in de romanlitteratuur dier dagen. Hier, zoo ergens, komt hare oorspronkelijkheid van opvatting aan den dag. Destijds meende men het model van Abraham Blankaart te moeten zoeken in Puff uit *Sophiens Reise;* 'maar heeft hij', schrijft Elizabeth 'wel meerder familietrekken van kapitein Cornelis Puff, als van Luitenant Tobias Shandy, ons familiaarder bekend als Uncle Toby?' Mij schijnen die familietrekken echter slechts flauw gelijkend. Veeleer zie ik in Abraham Blankaart eenen voorlooper van figuren als de Oudheidkenner van Walter Scott en als Tante Betsy Trotwood uit den *David Copperfield* van Charles Dickens.

Maar welk het onderscheiden deel van Aagje en Elizabeth in deze romans ook moge zijn geweest, beiden waren één van zin in de bedoeling hunnen werken een nationaal karakter in te drukken. 'Niet vertaald', schreven zij met fieren trots op het titelblad van hare *Sara Burgerhart*, van haren *Willem Leevend*, van hare *Cornelia Wildschut*. Reeds vroeger hadden zij in de Voorrede harer *Economische Liedjes* verklaard: 'onze onderwerpen (de Stoffen, die wij zullen verwerken) zullen i n l a n d s c h zijn'; en dat voornemen zijn zij getrouw gebleven. In de Voorrede van de *Sara Burgerhart* schreven zij: 'ijder Volk moet

zijn eigen Schrijvers, zo wel als zijn eigen Helden en Staatsmannen hebben en zal ze ook hebben, zo men lang genoeg geleert heeft. Doordrongen van deeze denkbeelden hopen wij dien tijd nog te zien aankomen; maar ondernemen teffens om een oorspronkelijken Vaderlandschen roman uittegeeven..... Wij schilderen u Nederlandsche karakters, menschen, die men in ons Nederland werkelijk vindt'... Met groote voorliefde hebben zij ons geteekend het oude Holland, dat toen reeds aan het verdwijnen was en dat haar bij al haar geestdrift voor het nieuwe toch zoo na aan het harte lag. Zij erkennen het zelven, als zij Daatje Leevend laten schrijven: 'Tante Martha's brieven zijn schilderijtjes van het oud oorspronkelijk Hollands leven, zo wel in als buitenshuis; dat leven, waarbij ons land groot en rijk is geworden; en dat ik in een schilderijtje nog eens zien mag, om de vreemdigheid; zo als wij Amsterdammers eens naar Broek in Waterland gaan eeten; juist om het voor ons ongewone'. Oom en tante de Harde, Abraham Blankaart, Grootje Rijzig en haar zoon waren toen reeds ouderwetsch; maar Wolff en Deken, de vooruitstrevende vrouwen, hebben het verleden van haar volk zoo lief gehad en hebben het geteekend met eene innige piëteit; den rijkdom van zijn taal hebben zij met geestdrift aangetoond. Beiden dachten en gevoelden zuiver Hollandsch; hare eerzucht ging niet verder, dan te schrijven voor Hollandsche lezers. 'Het doet ons weinig vermaak', schreven zij in de Narede op den *Willem Leevend*, 'te hooren, dat men onze Burgerhart in 't Fransch vertaalt, omdat wij overtuigd zijn, dat wij voor ons Land, en voor dat alleen, schrijven en schrijven kúnnen. In zo verre stemmen wij nedrig toe, dat wij onvertaalbaare Romans schrijven'. Zij, die eene bewerking van dezen echt Hollandschen roman ondernam, was ook eene Hollandsche vrouw, maar die dat echt vaderlandsche gevoel, die liefde voor haar land en volk ten eenen male miste, namelijk Madame Charrière, genoemd 'Belle de Zuylen'. Doch hoe verfranscht deze ook wezen mocht en hoe vervreemd van haar geboorteland, Wolff en Deken's bezielend werk wist ook haar toch nog eens onder de oude vaderlandsche bekoring te brengen. De vertaling van de *Sara Burgerhart* wekte haar zelfs op tot nieuwen zelfstandigen arbeid; en na reeds vele jaren vroeger haren roman *le Noble* het licht te hebben doen zien, schreef zij thans de kleine geschiedenis in brieven, die zij uitgaf onder den titel van *Lettres Neufchâteloises*. Daarin wordt ons verhaald, hoe

een jonge man van een jong meisje, dat hij nauwlijks kent, verneemt, dat een naaistertje, waarmede hij een vluchtig oogenblik in betrekking heeft gestaan, dientengevolge moeder zal worden; waarop plotseling een rijke oom opduikt, die als een ware *deus ex machina* moeder en kind heimelijk uit Neufchâtel naar Hamburg doet vertrekken, en het huwelijk van den jongen man met de gedienstige aanbrengster in genoeglijke kalmte tot stand brengt. Van dit werk schrijft Madame Charrière aan eenen vriend: 'Je vous ai parlé du *Noble;* l'ennui fut alors ma muse, si toutefois il est question de muses pour l'invention d'un mauvais roman. Longtemps apres un autre ennui, ou plutôt le chagrin et le désir de me distraire me firent écrire les *Lettres Neufchâteloises*. Je venais de voir dans *Sara Burgerhart* (roman hollandais) qu'en peignant des lieux et des moeurs que l'on connaît bien, l'on donne à des personages fictifs une réalité précieuse'[1].

Ik verbeeld mij echter, dat Wolff en Deken, die zeker nooit uit *ennui* hebben geschreven, alle geestelijke verwantschap met dit ijle, fletse kunstproduct, zoo het ooit te harer kennis is gekomen, beslist zullen hebben ontkend.

1) Madame Charrière. Lettres Neufchâteloises, Mrs. Henley, 1e Noble. Avec une Préface de Philippe Godet. pag. X.

Geen dwaasheid is gelijk aan de uwe, o Wraakgezinden!
Een Boer mist onverwacht zijn beste Kalf en zweert,
Indien het mij gelukt, den rover uit te vinden,
Dan wordt, o Pan, aan u door mij een Bok vereerd.
Zijn bede werd verhoord, hij ziet door struik en boomen,
Een ijslijk Pantherdier, met opgesperden muil,
Met oogen vol van moord en bloeddorst nader koomen....

Kent gij uw waar geluk, verdoolde Stervelingen?
Wat bragt gij menigwerf door zuchten en gebeen
In 's Hoogsten schikkingen niet wel veranderingen,
Was uwe macht hiertoe, gelukkig, niet te kleen!
Als in 't verkregen goed Gods gramschap is gebleken,
Dan leren wij eerst recht, waarom 't ons past te smeeken.
Fabelen. De Belofte.

VIII.
Trévoux.

In de *Sara Burgerhart*, in den *Willem Leevend*, beide geschreven onder het gerucht van oorlog en van burgertwist, wordt van de staatkundige verwikkelingen dier dagen nimmer gerept. Van den Engelschen oorlog hoort men er maar terloops, bijvoorbeeld als kapitein de Harde bromt: ‘die Satansche Engelschen neemen al onze scheepen, dat men zo maar met goeije oogen aankijkt, daar mijn bloed van kookt, alsof de groote gortketel te vuur stond’; of wel als tante Martha ons mededeelt: ‘met dien bedroefden oorlog sluit ik alles, bij dag zo wel als bij nacht; want ik hoor van buurvrouw hier over, dat de Engelschman

alle onze dorpen in Oost-Indiën neemt of steelt; nu dat is een Zusjen met een Broertjen; en, zeid Buurvrouw, dat is heel erg voor ons, want nu kunnen de Engelschen ook in onze zee koomen; maar ik heb geen verstand van staatszaaken; ik heb in mijn eigen huis altijd meer

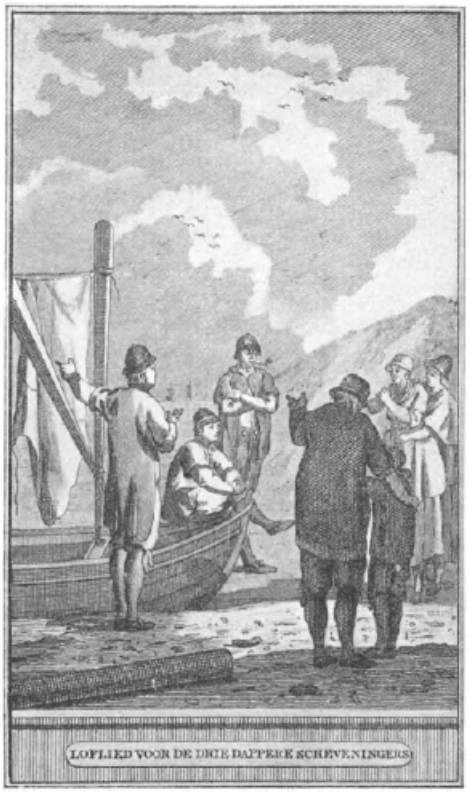

Illustratie uit de Economische Liedjes van J. van Meurs.

te doen dan ik af kan en lees geen kranten of Nieuwsvertelders; maar, zei Buurvrouw, als ik onze Prins was, dan zou ik Engeland gaan beleegeren. Ja, zei ik, dat weet ik niet en daar mee uit'. Nog minder dan van den oorlog vernemen wij in die romans van het opkomend verzet tegen het destijds heerschende machtsmisbruik der regentenoligarchie, niets van de heftige worsteling van Keezen en Prinsgezinden. Toch mag daaruit allerminst worden afgeleid, dat Wolff en Deken in die groote strijdvragen van den dag geen belang stelden. Integendeel, zij waren 'warme vaderlanders', wat zij ook haren Abraham Blankaart verklaarden te zijn; en te recht heeft de Heer J. Koopman in zijne studie over *De Tendenz in den Willem Leevend* met nadruk gewezen op het voor de schrijfsters kenmerkende feit, dat wij in dien roman ook worden bepaald bij de vraag: hoe behoort gij uw leven in te richten, opdat uwe handelingen en uwe gedachten mogen strekken tot heil van u zelf en tot heil van uwe vaderlandsche gemeenschap. Trouwens reeds

veel vroeger, in het allereerste der door haar uitgegeven geschriften, in de *Bespiegeling over het genoegen*, schreef Elizabeth: ‘'t Staat ons vrij, - ja, 't is onze Pligt om het onze toe te brengen tot het nut van die Maatschappij, waarvan wij de leden zijn. Dewijl wij ons anders schuldig maaken aan verbreeking van die betrekking, welke wij, redelijke wezens, hebben tot onze soortgenooten en aan ongehoorzaamheid tegen die voorschriften, die de Albestuurder ons heeft gegeven. Alle ontvangen niet gelijke hoeveelheid van vermogens; maar Hij, die zijne gave uitdeelt in zo groote mate als het Zijne Goddelijke Wijsheid behaagt, legt ons alle, naar mate onzer vermogens, onder verpligting van het onderlinge nut te betrachten.’

Met gespannen aandacht hebben Wolff en Deken de teekenen der tijden waargenomen; en althans in den tijd, waarin zij hare beste werken opstelden, waarin zij hare *Economische Liedjes* dichtten en hare twee groote romans schreven, volgden zij den loop der dingen met de gevoelens van warme Prinsgezinden; en goed Prinsgezind had Elizabeth zich ook reeds in de dagen van den strijd om de *Santhorstsche Geloofsbelijdenis* verklaard te zijn. In het jaar 1779, aan het slot van het eerste werk, dat Wolff en Deken gezamenlijk hebben uitgegeven, namelijk het gedicht: *Nederlands Verpligting tot het handhaaven der nuttige Maatschappijen en Genootschappen in ons Vaderland,* herdachten zij nog eens in het bijzonder het nut der Vaderlandsche Maatschappij te Hoorn en zongen daarbij den stadhouder Willem V toe:

> En gij Doorluchtig Vorst! ô oogenlust, ô vreugd
> Van 't vrije Vaderland! U naadren we uit verplichting
> Aan uw Grootmoedigheid, uw Vaderlandsche Deugd,
> Betoond in 't ruime deel, genoomen in deez' stigting....
> Wierd de Eerste Willem als 's Lands Vader hoog geagt;
> Spreekt niemand van dien Prins dan om zijn deugd te roemen?
> Ons hart voorspelt het ons, het billijk Nageslagt
> Zal 's Vijfden Willems naam nooit dan met liefde noemen.

In de *Economische Liedjes* drijven de vriendinnen lustig den spot met al die bedillers, die bij het uitbreken van den Engelschen oorlog eenen hoogen toon voerden over wat er te doen en te laten was.

Voor het Vaderland te Vegten,
(Wel te weeten met den mond)
't Eene plan aan 't aer te hegten,
Zo wat snoeven in het rond,
Is al wat men uit ziet regten.....

Goed Prinsgezind is ook nog de aardige ballade van *De drie dappere Scheveningers Arij Dijkhuizen, Chiel Pronk en Kornelis Spaan, den 6den Januari 1781 met een kleine boot uit Engeland overgestooken en na eene reis van 50 uuren gelukkig geland. (Wijze: Lison dormait dans un bocage*[1]*.*

Luistert, ô Vrienden, ik zal thans zingen,
Iets uwen aandagt dubbeld waard;
't Schijnen onmogelijke dingen,
Zo ongemeen zijn zij van aart.
'k Zal u echter de waarheid melden,
Daar kunt gij gerust op gaan;
Van Pronk en Spaan, van Pronk en Spaan,
Van Dijkhuizen, die wakkre helden,
Hef ik thans aan, hef ik thans aan,
Mij dunkt, daar mag een deuntje op staan.

Toen zij naar Engeland zijn gevaaren,
Wisten zij van den Prins geen kwaad.
Of van het oorlogsverklaaren,
Dat Engeland deed aan onzen Staat.
Maar hier klinkt hun die maar' in de ooren.
De zee stond hol, de wind was guur;
Goê raad was duur, goê raad was duur;
Men kon aan 't strand elkaer niet hooren;
Het weer was zuur, het weer was zuur.
O, wat een droevig avontuur.

Toen zag de een bedrukt op den ander,
Zij zwegen, zo was hun 't hart beklemd;
Eindelijk kwamen zij bij elkander,
En Pronk, nadat hij eens had gehemt,

1) Economische Leidjes.

   En een frisch pijpje had opgestooken,
Sprak op deez' wijs zijn makkers aan:
‘Wat nu gedaan? Wat nu gedaan?
   De Vree met Engeland is gebrooken.
Hoe zal 't ons gaan? Hoe zal 't ons gaan?
Kom, laaten wij ons wel beraân!

   Blijven wij hier, zij zullen ons vangen,
Kijk, dat is als een paal zoo vast!
   Mogelijk spreeken zij wel van hangen;
Elk van ons is een fluksche gast.
   't Is om de vrijheid, 't is om ons leven.
Wat is er kostlijker op aard!
Wat zo veel waard? Wat zo veel waard?
   Laaten wij ons naar de boot begeven,
Geenszins vervaart, geenszins vervaart,
't Is of de zee al wat bedaart’.

   ‘Makker’, was 't antwoord, ‘wij zijn 't geneegen,
Vlugten wij maar terstond naar zee;
   Wat valt hier langer te overweegen?
Lustig, de voorraad moet wis meê.
   Laat ons door geen gevaar verschrikken,
Al is onze overtocht vrij groot;
Is dit al 't brood? Is dit al 't brood?
   En is er anders niets te bikken?
Maar 't is uit nood, maar 't is uit nood,
We ontkomen nog misschien den dood’.

   Zo, onbevreest voor storm en baaren,
Treeden zij in hun zwakke schuit;
   En in het Zeemanswerk ervaaren,
Draaijen zij 't fix de haven uit,
   Zetten 't regt naar onze stranden.
Elk stuurt met even goed beleid,
En handigheid, en handigheid,
   Al hoopend, dat zij zullen landen,
Elk is bereid, elk is bereidt,
Te doen al wat een Makker zeit.

Denkt eens wat zij hebben geleeden,
Zo van den honger, dorst, als kou!
Krimpende in hun doornatte kleeden!
't Is net of ik de Maats beschouw!
Zij maaken zeilen van hun linnen,
Hoe schraaltjes ook daarvan voorzien;
Maar 't moest geschiên, maar 't moest geschiên,
Zo brachten zij 't gelukkig binnen,
Deez' braave liên, deez' braave liên,
Zo mogten zij 't gevaar ontvliên.

Naauwlijks was nog hunn' komst vernomen,
Of men deedt hen ook met elkaer,
Zo drijvend naar het Haagje komen,
Mijn Heer de Prins, die zag hen ook daar,
Die hun zijn milde gunst betoonde.
(Het weldoen is hij steeds van zins)
Lang leef de Prins! lang leef de Prins!
Die hen zo Vorstelijk beloonde,
Lang leef de Prins! Lang leef de Prins!
Drinkt hem ter eer een glaasje Rins!

Vroolijk en opgewekt vierde Elizabeth ook nog den 24sten Augustus 1783 den geboortedag van den jeugdigen erfprins met een ex tempore op de wijs van *Marlbrouk s'en va-t-en guerre:*

Ik zing thans op 't verjaaren,
Mironton, ton ton, mirontaine.
Ik zing thans op 't verjaaren
Van Willem Frederijk, van Willem Frederijk.

en dan verder:

Oranje's oudste zoontje / Wordt heden ellef jaar,
Voor ons, die Vrijheid eeren, / Is hij van veel belang...
Veel zegen, lief, jong Prinsje, / Wenscht u uw Vaderland...
'k Spreek niet, hoe gij zult speelen / Met Hollands fieren Leeuw,
Noch 't kinderlijk bonnetje / Zet op der Vrijheids speer...
'k Verbeeld mij u veel liever, / Als gij uw lessen leert;
Hoe gij wordt onderwezen / In 't geen aan Vorsten voegt,

In Staatkunde en Historie, / In Krijgs- en Zeemanskunst,
'k Verbeeld mij u veel liever / Aan fiere Vrijheids hand;
Terwijl de waare Vrienden / Van uw Doorluchtig Huis,
U allen zegen wenschen, / U met verrukking zien,
Zich niets dan goeds beloven / van uwe lieve jeugd.
Laat ons in meerder jaaren / Den Eersten Willem zien,
Uw braave Landgenooten / Eerbieden nog dien Vorst;
Nog heet bij Willem-Vader / En dat bij een vrij Volk...
Leef voor de fiere Vrijheid, / Zo gij u zelf bemint;
Haar gunstling is ook de onze, / Wij haaten, die haar haat!
Gij, vrienden, die Oranje / Zo graag beminnen wilt,
Komt laat ons vroolijk wezen / Op deez' gewenschten dag! -
Om deezen dag te vieren / Heb ik dit lied gemaakt.
Nu naar 't clavier geloopen! / Waar 's dwarsfluit en fiool?
Wij zingen 't met twee stemmen, / dat maakt een huis-concert.
Zo vieren wij 't verjaaren / van Willem Frederijk.

Elizabeth's leus, en Aagje stemde daarin met haar mede, was nu eenmaal ‘Oranje en Vrijheid!’[1]. Beiden konden zich niet indenken, dat die twee zouden kunnen worden beschouwd als met elkander in strijd, of als niet bij elkander behoorende. Toen men hier onder den invloed van Rousseau, den veel bewonderden, begon te gewagen van de ‘regten des volks’, dacht men trouwens over het algemeen daarbij nog allerminst aan verzet tegen het stadhouderlijk bestuur[2]. Rousseau's bestrijding van het vorstelijk despotisme in Frankrijk werd ten onzent, althans in den aanvang, meer eene bestrijding van de regentenoligarchie, en daartegen bezat men juist in het stadhouderschap een krachtig bolwerk. Dit veranderde echter, toen ingang begon te vinden de leer van Rousseau's *Contrat Social*, de leer namelijk, dat de grondslag van alle maatschappelijke verhoudingen moet zijn de vrijheid, de vrije wil des menschen, vrijwillig gebonden door een ‘maatschappelijk verdrag’, waardoor het mogelijk wordt, in vrijheid te leven, alleen gehoorzamend aan de Rede, getemperd door het Gevoel. Reeds lang vóór Rousseau had Hugo de Groot, - wiens geschriften door Elizabeth ernstig waren bestudeerd en wiens portret in hare kamer eene eere-

1) Brief van Arnold Geesteranus.
2) P.J. Blok, Gesch. v h. Ned. Volk. VI. pag. 365.

plaats had naast dat van Rousseau en van Erasmus, - den Staat gebouwd op de onderstelling van een stilzwijgend verdrag, waarbij het volk zijne oppermacht aan de Overheid op- en overdraagt. Met dit denkbeeld, schrijft Mr. Groen van Prinsterer, kan onderdanigheid gepaard gaan, zoolang men ten minste niet met Rousseau de onvervreemdbaarheid der volkssouvereiniteit aanneemt; want, zoo vervolgt hij, ‘de zoogenaamde Overheid is dan de verantwoordelijke en naar goedvinden afzetbare zaakgelastigde van het volk. De volkswil, alvermogend en onfeilbaar, geldt dan als maatstaf van godsdienst, zedelijkheid en recht. De uitspraak der numerieke meerderheid verbindt.... En de uitkomst? Van hooger wet vrij, wordt de mensch de slaaf der numerieke meerderheid’[1]. Maar die onderscheiding heeft Elizabeth toen zeker nog niet gemaakt, die consequentie toen althans nog niet getrokken. Het vrijheidsbeginsel in vage algemeenheid, vooral zooals het tot uiting kwam in de zangen van den dichter Bellamy, greep haar machtig aan. ‘O gij’, zong zij den vroeg ontslapen dichter toe,

O gij, die in dezelfde stad
Met mij in 't moeilijk leven trad,
Moest ge ons zoo vroeg begeeven!

Hoe speeldet gij met edlen zwier.
Op uw volmaakte heldenlier,
De heerelijkste toonen,
Door 't luistrend Neerland ooit gehoord;
Wat sloegt gij menig rijk accoord
Tot roem van Vrijheids zoonen!

Maar Vrijheid is haar dichter kwijt, -
Nog deeze traan zij u gewijd;
O roem der jongelingen[2]

Of Elizabeth het nog heeft geweten, dat Bellamy in zijne laatste levensdagen, als hadde hij een voorgevoel van de noodlottige gevolgen, waartoe de consequente toepassing van de leer der souvereiniteit

1) Mr. Groen van Prinsterer. Handboek voor de Vad. Geschiedenis. Paragraaf 610.
2) Aan de Vaderlandsche Burgers.

van den vrijen volkswil leiden moest, zich zocht te onttrekken aan de beweging, die hij wel niet had in gang gebracht, maar die hij toch had voortgestuwd met zijne vurige liederen[1)]? Zoude Elizabeth, als zij het geweten heeft, het hebben kunnen begrijpen? Zij zag toen slechts den strijd voor vrijheid en recht tegen willekeur en onrecht, een strijd, die, als zoodanig, natuurlijk hare warme sympathie had en haar bijvoorbeeld den fellen patriot van der Capellen geestdriftig deed noemen:

> Den Edelen Capellen,

want, roemde zij,

> Hij deed de Drostendiensten,
> Van slavernij het teeken,
> 't Versmaadlijk, drukkend teeken,
> Van vrije menschen heffen,
> Vernietigen, verfoeien.
>
> De schandere van Berkel,
> De moedige Capellen,
> De Gijselaar zo waardig.
> De wijze grijsaard Temming,

gaat zij dan verder voort, de voornaamste leiders der patriotten in haar *Natuur is mijn Zanggodin* herdenkend,

> Dit zijn de groote mannen,
> Dit zijn die braave burgers,
> Die aan misleide Vorsten, -
> Bedrogen, niet kwaadaardig,
> Bedrogen door hun vleiers,
> Vergiftigers der Hoven, -
> Die aan misleide Vorsten,
> Hun waar belang vertoonen,
> Die voor geen Vorsten zwijgen,
> Als Vorsten op 's Lands wetten,
> Zo onbezonnen treden,

1) Van der Palm. Mijne Herinneringen aan Bellamy. Redevoeringen en Verhandelingen III.

En met de Vrijheid spelen,
De burgerlijke Vrijheid!...
Als zij des Volks belangen
Van hunn' belangen scheiden,
Het Vaderland vernedren,
Terwijl hun vuige vleiers....
Om 's Lands vernedring juichen;
Op slegt bestuurde Esquaders,
De vlag der vrije Staaten
Ten prooi des vijands stellen.

Maar eenige regels verder in hetzelfde gedicht waarschuwt zij toch ook, in haren afkeer van den bitteren, schimpenden toon der schotschriften uit die dagen;

Maar wat er ook gebeure,
O Vaderlandsche Dichters!
Ontsiert nooit uwe gaven
Door bits en bitter schimpen:
Die personeel beledigt,
Verraad een eerloos oogmerk.
Dit werk, zoo laag, kwaadaartig, -
Wie is er voor beveiligd?...
Toon aan misleide Vorsten
Uit zorg voor hunn' belangen,
Uit liefde voor den Huize,
Waaruit zij zijn gesprooten,
Uit liefde voor hunn' Kinderen
Uit liefde voor een braave,
Uitmuntende Vorstinne,
Het waardig, dierbaar voorwerp
Van aller braaven agting,
De roem van haare Sexe...
Toont aan misleide Vorsten
Het Nederlandsch karakter
Der vrije Nederlanders.
't Is trotsch noch onbestendig:
't Is trouw, oprecht; 't is eerlijk;
Het gruwt van muiterijen;
Losbandig was het nimmer;..
't Bemint zo graag zijn Vorsten;

Maar moedig en standvastig
En ijvrend voor de vrijheid,
Zwicht nooit de Nederlander
Voor haatlijke Overheerschers;
Hij wil het recht behouden
Om voor zich zelf te denken...

Van den goeden burger verklaart Elizabeth dan verder:

Hij leest geen Lasterschriften.
Hij heeft geen duit ten besten.
Voor onbeschaamde Printen;
(Wie zij ook mogen hoonen;)
Voor schandelijke Printen,
Naar Domheids ordinantie,
Door lompe koperkrabbers
Gekrast, de Kunst ten schande.
En als misleide Vorsten,
Bedrogen door hun vleiers,
Het Vaderland bederven,
Verfoeit hij wel hunn' daden,
Maar hoont nooit hunn' personen...
Hij hoont altoos het beste
Ook van misleide Vorsten;
De goedheid hunner harten
Blijft steeds in zijn geheugen!

Dit staan, zooal niet boven, dan toch tusschen de partijen, kenmerkt ook haren Abraham Blankaart, bij monde van wien Wolff en Deken verklaren: ‘Zie, ik ben nog van de partij, die eens tegen de moeder van den Stadhouder zeide: *Oorlogsschepen, Mevrouw!* maar ik geloof niet, dat *allen* welke dit anders inzien *Aristocraaten of Gekken* zijn: dit is echter waar, dat ik niet gemeenzaam met zo iemand kan omgaan, die dit *Oorlogsschepen Mevrouw!* voor Muitmaakerij houd’. Maar wie aan beide zijden het betrekkelijk recht weet te waardeeren, heeft in dagen van zoo fel ontvlamden politieken hartstocht, als in den Patriottentijd ons land beroerde, zelden invloed. Eene politieke rol hebben Wolff en Deken in die dagen dan ook niet gespeeld, zo min als zij door hare geschriften van vóór 1787 eenige bepaalde staatkundige richting hebben

gesteund. Wat Wolff en Deken aan politieke geschriften hebben in het licht gegeven, - Elizabeth alleen *De Natuur is mijn Zanggodin, Aan het Vaderland, Aan de Vaderlandsche Burgers, Vrijheid Blijheid,* en wat later, met Aagje samen, *Gedichten en Liedjes voor het Vaderland,* - schijnt zelfs tamelijk onopgemerkt te zijn voorbijgegaan. Terwijl oudere werken in den regel bij herhaling op nieuw moesten worden uitgegeven, hebben deze geschriften het niet eens tot éénen enkelen herdruk kunnen brengen. Zij zijn, niettegenstaande den hartstochtelijken toon, die er in klinkt, vaag en mat van inhoud, vooral in vergelijking met het pittige en hartige van Elizabeth's gedichten uit haren Santhorstiaanschen strijd. Maar dat kon ook niet anders zijn, want eene scherp geformuleerde staatkundige overtuiging hadden Elizabeth en Aagje niet. Van hare politieke ontboezemingen kon van den beginne gelden, wat Fruin heeft aangeteekend op den omslag van een nog onuitgegeven manuscript, dagteekenend uit het jaar 1798, namelijk: ‘dit vertoog ademt noch bijzonder politiek inzicht, noch bijzondere zeggingskracht. Alleen aan de pen der schrijfsters ontleent het eenig belang’[1]. Zoo ook in het hartstochtelijke gedicht *Aan de Vaderlandsche Burgers,* waarin Elizabeth onder den levendigen indruk van het bekende oproer aan de Stadhouderspoort, in Maart 1786, der burgerij toeroept:

O Medeburgers, die, met mij
Een afschrik hebt van slavernij,
Die naar gestaafde wetten
Wilt leeven voor uw Vaderland,
Wat u ook wedervaar' houd stand;
Laat niets uw moed verzetten.

Als Muitzucht 't zaad van Tweedragt strooit,
Zig met gehate Leuzen tooit,
Laat niets uw moed verzetten;
Neen, Nederlandsche burgerschaar!
Bescherm in 't ijsselijkst gevaar,
De Nederlandsche wetten,

1) Vertoog geschreven in het laatst van Mei en begin Juni 1798 met het doel om den *coup d' état* van 22 Januari te verdedigen in den zin der meer doortastenden, die door Daendels den 12den Juni overwonnen zijn. Denkelijk is de staatsgreep van Daendels de oorzaak van het niet verschijnen van dit werk. Handschrift, Bibliotheek der Maatschappij van Ned. Letterkunde.

en waarin zij dan, eenige coupletten verder, den stadhouder, die, als protest tegen de miskenning van zijn recht van commando in den Haag, uit zijne residentie was geweken, bezweert:

Uw waare vrienden, dat zijn wij,
De welgezinde Burgerij,
Bekend met haare rechten;
Ook door niet één, die billijk denkt,
Zijt gij ooit in uw recht gekrenkt;
Wij willen 't niet eens denken!

Denk niet, dat onverschilligheid,
Al wordt gij niet door ons gevleid,
De banden heeft verbrooken,
Daar 't Vaderland ons meê verbondt;
Nog heeft, ô Vorst! tot op deez' stond
Ons hart voor u gesprooken.

Wij doen aan uwe deugden recht;
En zij, die in den hoogen echt
Haar lot aan 't uwe paarde:
(Die ik met eerbied steeds beschouw)
Bewondren we als een groote vrouw,
Wij kennen haare waarde.....

Dit denken, ja, - dit voelen wij:
Is 't mooglijk, dat een volk zo vrij,
Zo ongeveinsd van zeden,
Door u niet beter wordt gekend;
Ach hoor, voor 't gantsch zig van u wendt,
Uw waar belang, - uw Reden.

Doch wat zij eigenlijk van de burgerij verwachtte, en wat Willem V, volgens haar, dan eigenlijk had moeten doen, blijft ook na herhaalde lezing van het lange, hartstochtelijke gedicht een raadsel. Maar onvermengd patriotsch- of anti-stadhouderlijkgezind waren Elizabeth en Aagje toen zeer zeker nog niet. Blijkens het gedicht *Vrijheid Blijheid,* dat is gedagteekend 16 September 1786, zijn zij dat eerst geworden onder den indruk van de bezetting van Hattem en Elburg, op last der Staten van Gelderland, door de prinselijke troepen; en zij zijn sedert in die

gezindheid bevestigd door verontwaardiging over de gewapende inter-. ventie van Pruisen in den strijd tusschen den Stadhouder en de Staten van Holland, door afkeer van de uitspattingen van het Oranjegezind gemeen bij gelegenheid van het herstel van Willem V in diens erfelijke waardigheden.

Toen Muitzucht, opgetooid door slaafsche Oranjestrikken,
Woedde op de Burgerij, haar huizen heeft geslecht,
Al raazende: 'Lang leef de Prins!'

maar bovenal door ergenis over de repressieve maatregelen, waartoe de Stadhouder na zijne restauratie overging en wel moest overgaan, Haar hart was vervuld van diepe deernis over al diegenen, die thans als ballingen wijken meesten, en over de velen, die, zich hier niet meer veilig gevoelende, hen volgden naar den vreemde,

Toen Willem eed en plichten schond,

gelijk Elizabeth en Aagje wel wat al te boud beweerden.

Toen Tirannij, door laffe vrees gedreeven,
Den Patriot in ballingschap deed leeven;
Zelfzoekende Eigenbaat voor Overheersching kromp....
Toen de ondankbre Volksverdrukker
Woedde op de Burgerij,
Alles beefde voor Oranje,

toen was het haar te moede, als ware voor haar, al liet men haar persoonlijk ongemoeid, het blijven eveneens onmogelijk geworden; toen hebben ook zij

Het gastvrij Lelyrijk ten schuilplaats uitverkooren[1].

Lommerlust werd verkocht; beider bezittingen, tot zelfs Elizabeth's met zorg en liefde bijéengebrachte uitgebreide prentverzameling *Atlas der Vaderlandsche Historie en van Amsterdam*[2], te gelde gemaakt;

1) Gedichten en Liedjes voor het Vaderland.
2) Beemster Winter-Buitenleven.

het beheer over het gesamenlijk vermogen der vriendinnen, eene rente van *f* 6000 vertegenwoordigende[1)], toevertrouwd aan den bevrienden Amsterdamschen koopman van Nissen; en door niets gebonden, daar haar pleegkind, Elizabeth's nichtje, Jansje Teerlink, in dezen tijd in het huwelijk trad met den predikant van Crimpen te Wijk aan Zee, begaven Wolff en Deken zich op weg. Tijdgenooten achtten de uitwijking voorbarig, zoo niet onnoodig, gelijk J. Konijnenburg in zijn *Lofrede* na haar verscheiden onbewimpeld te kennen heeft gegeven. Haar vrijwillig genomen besluit om te vertrekken was echter niet zoozeer een gevolg van de destijds algemeene paniek, die ook een van der Palm dreef tot eene onberedeneerde, overhaaste vlucht uit Maartensdijk, als wel eene daad van protest tegen den keer der dingen. Maar terwijl de andere uitgeweken patriotten elkander bleven zoeken en in den beginne niet veel verder gaande dan Brussel, van daaruit verschillende kolonies vormden als het ware, eerst in Vlaanderen te Duinkerken, Antwerpen en Lier, later ook in den Noordelijken uithoek van Frankrijk te St. Omer en Grevelingen, is het wel opmerkelijk, dat Aagje en Elizabeth, als wilden zij alle betrekking met de andere uitgewekenen verbreken, zich dadelijk hebben afgescheiden van den grooten stroom, om juist in tegenovergestelde richting, alleen en onverzeld, naar het Zuid-Oosten te trekken. Aan de politieke actie, door de ballingen sedert te voeren, hebben zij zich dus van stonde aan onttrokken.

Volgens eene aanteekening in eenen ouden almanak reisden de vriendinnen over Brussel, Maubeuges, Avennes, Guise, Laon, Rheims, Châlons, Vitry, Châlons-sur-Saône, Langres, Dijon, Tournus, Macon, om eindelijk stand te houden te Trévoux, gelegen aan de Saône, op eenen heuvel, vanwaar

> Men ziet Lyon ten Zuiden blaauwen.

Waarschijnlijk zijn Wolff en Deken, reizende zonder bepaald doel, aangetrokken door de stille rust en door de afgelegenheid van het aardige stadje.

> Geliefd Trévoux, zo wel geleegen,
> Ons oog had naauwlijks u gezien,
> Of onze woning was gekoozen[2)],

1) Opgave van Elizabeths neef, den Heer W. Kist. Mededeeling van Dr. Johs. Dyserinck. Spectator, 1901, No. 34.
2) Gedichten en Liedjes voor het Vaderland, pag. 213.

zongen zij later bij het afscheid nemen; en gedurende het tiental jaren, dat zij er hebben doorgebracht, hebben zij er zich zeer gelukkig gevoeld. Zelfs Aagje, aan wie de ballingschap dubbel zwaar moest vallen door hare onbekendheid met de landstaal, - 'in die jaaren, waarin ik thans ben, het Fransch te leeren *spreeken*', schreef zij na eenige jaren aan de vrienden in Holland, 'is bijna onmooglijk; echter kan ik mij behelpen

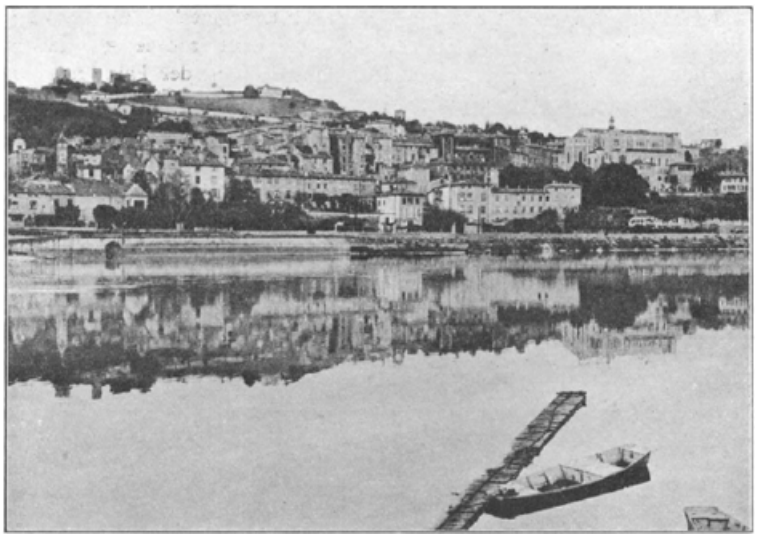

Gezicht op Trévoux.

met het noodige te vorderen en kan ik een Fransche roman voor mij zelf leezen, en genoegzaam verstaan, iets dat ik mij nooit had durven belooven', - zelfs Aagje schreef nog lang daarna[1)], 'Ik kan mij den zaligen oord door onze ouderen bewoond niet heerlijker verbeelden dan die plaats, waarin ik met mijne dierbaare Vriendinne als vreemdeling verkeerd heb, het aan de boorden der rivier de Saône op eenen heuvel gelegen schilderachtige Trévoux; nooit zag ik waare

1) Liederen voor den Boerenstand. Voorrede.

beschaafdheid, reine natuur, lieve eenvoudigheid, zo naauw vereenigd met gezond verstand, zuiver oordeel, gulle vroolijkheid en onverniste deugd dan in de beminnelijke Burgerij dezer kleine doch welvarende Stad'. Het zachte klimaat deed beider gezondheid weldadig aan; het buitenleven in de landelijke, eenvoudige omgeving was juist naar haren smaak; de omgangsbetrekkingen, die zij er met verschillende ingezetenen aanknoopten, zijn zij steeds dankbaar blijven gedenken[1]. Het natuurschoon der schilderachtige streek met haar stroomende beken en meer zuidelijken plantengroei langs de vruchtbare berghellingen, zoo verschillend van onze Hollandsche weiden en duinen, had eene groote bekoring voor haar; en niet minder behaagde haar het Fransche landvolk met zijnen nog voorvaderlijken eenvoud van zeden, zijne vrome processies, zijne vroolijke spelen. Zij hebben dat alles met ingenomenheid geschilderd in hare *Wandelingen door Bourgogne*, die het licht hebben gezien in 1789, dus vóór de stormen der omwenteling ook deze vreedzame plek beroerden. Onbewust nog van al de verschrikkingen, die aanstaande waren, zongen Wolff en Deken in dezen cyclus van vier zangen:

Bourgogne! uw schoon gewest houdt mij als opgetoogen;
Mont d' Or! Waar heeft het oog ooit fraaier oord aanschouwd.
Hier rijst een torenspits door 't bladerrijk geboomt';
Daar zie ik eene hut; meer boven aan een woning;
Ter zijde ruischt een bron, die kronklend nederstroomt;
De mensch behoeft zich hier op welzand niet te waagen;
Het allerzwaarst gesticht rust hier op vasten grond;....
Mont d' Or is niet bedekt met dorre, vaale heiden;
Hier zie ik droog, noch schraal, noch wijkend zandig duin;
De landman laat zijn vee hier in de klaver weiden;
De druif zwelt onder 't loof tot boven aan de kruin;
Hier ademt men een lucht vol veerkracht, reinheid, leven;
En als de zomerzon de druif tot rijpheid zwelt,
Dan ruischt door dit gebergt', hoe steil, hoe hoog verheven,
Een liefelijke wind, die afwaait tot in 't veld;
Hij doet het somber heir der koortzen voor hem vluchten;
Dan rijst een zoeten geur uit bloem, en kruid, en plant;
Dan wordt het bloed gekoeld door schoone zomervruchten;
Dan spreidt het hoog geboomt' zijn schaduw over 't land;...

1) Cornelia Wildschut, V, pag. 380, noot.

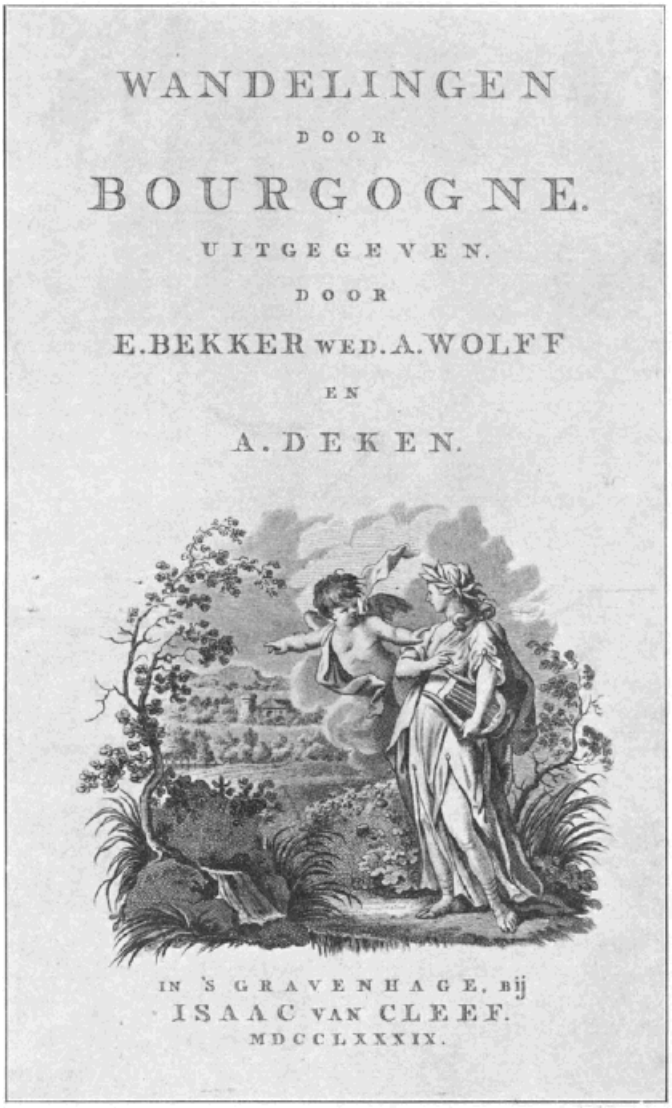
WANDELINGEN
DOOR
BOURGOGNE.
UITGEGEVEN.
DOOR
E. BEKKER WED. A. WOLFF
EN
A. DEKEN.
IN 'S GRAVENHAGE, BIJ
ISAAC VAN CLEEF.
MDCCLXXXIX.

Kunstelooze watervallen,
helder als het rotskristal,
Leiden frischheid, leven, schoonheid,
in het laag gelegen dal;
Schuimen, hoblen langs de boorden,
digt bezwalpt, beklensd, bespat;
Schuuren door geduurig vloejen
fraai gekleurde keitjes glad;
Zij verklappen door het ruischen,
ruischen 't geen de zinnen streelt,
Waar, ter sluik, een kronklend beekje
tusschen laage heesters speelt;...
Beekje, dat den vluggen jongen
schaaterende vreugd verschaft,
Als hij met zijn kleine handen
steentjes in het water plast;
Of een ligt en hoblend scheepje,
met een wimpel opgesierd,
Neerzet in het schuimend water,
daar hij het behendig stiert;
'k Hoor het juichen van zijn makkers,
tot dit oogmerk 't zaam vergaêrd,
Als het wèlbezeilde scheepje
voortsnelt met een frissche vaart;
Of wanneer hij gansch alleenig
met een kinderlijk gelaat,
Blootsbeens door het schuimend beekje
veeleer huppelt dan wel gaat.....

In den eenigen uit den tijd van haar verblijf te Trévoux bewaard gebleven brief schrijft Elizabeth, nog eens in den ouden, al te uitgelaten toon terug vallende, aan de in Holland achter gebleven vrienden: ‘Waarom verlaat gij een land niet als ons voor ons helaas verloren vaderland? Aagt zegt dikwijls “Wolffje, wij hebben hier meer vreugd in een week dan ik in al mijn leven had”. & welk eene vreugde! onkostelijk, ontbijten in 't groen, ieder brengt het zijne mede, dat het is om uit te gieren als al die Fransche potjes en pannetjes voor den dag koomen..... Eergisteren waaren wij in de comedie & omdat het wagten ons verveelde, dansten wij alle contradansen in de zaal tot

de gordijn wierd opgehaalt, 12 sous, dollekoop - de beste plaats; ik durf niet schrijven hoe de hollandsche dames hier gelieft zijn, 't zou flatteri gelijken; ach ik word dol, dat gij niet hier zijt, & onze Brunet, denk eens aan, een officier, is gekozen om de derde staat te representeeren, Eeuwige eer voor deezen man; als hij door de stad gaat, is het volk om hem met lof: zie daar de beste man uit Frankrijk. God zegen hem, hij leeve lang! 't is een lang, groot mager man, die dol veel van Wolffje houdt & alle daag haar plaagt om haar te trouwen. Ach, wat een land is dat, bosschen, bergen, valleyen, wijn, vruchten enz.'..... Geheel anders echter dan men uit dezen gekscherenden brief zoude opmaken, werd in werkelijkheid het leven van ingespannen, rusteloozen arbeid, dat de vriendinnen op Lommerlust hadden geleid, ook nog te Trévoux onverpoosd voortgezet. Een bewijs daarvan is de lange reeks van oorsponkelijke geschriften en vertalingen, die ten deele wel eerst na haren terugkeer in het vaderland het licht hebben gezien, maar toch tijdens haar verblijf in Frankrijk door haar zijn bewerkt.

Allereerst voltooiden zij, te Trévoux aangekomen, hare uitgave van de *Brieven van Abraham Blankaart*, waarvan het eerste deel aangekondigd in den *Willem Leevend*, en wel in den 43sten brief van Deel VII, nog op Lommerlust, in 1787, was uitgekomen, en het laatste, derde, deel dagteekent van het jaar 1789, in welk jaar ook hare *Wandelingen door Bourgogne* zijn verschenen. De *Brieven van Abraham Blankaart* vormen eene voortzetting van de *Historie van Sara Burgerhart* en sommige bladzijden daaruit behooren tot het fijnste en teerste, dat ooit uit de pen der twee vriendinnen is gevloeid. Zoo bijvoorbeeld de beschrijving van het sterven van Abraham Blankaart. Saartje Burgerhart, of liever Mevrouw Edeling, zelve laten Wolff en Deken daarvan verhalen uit den tijd, dat deze haren vaderlijken vriend in diens laatste krankheid verpleegde: 'Dikwijls vroeg ik, voor zijn ledikant zittende, hoe hij zig bevondt?' - 'Ik dagt niet', zeide hij, 'dat het sterven zo zagt in zijn werk ging, ik gevoel geen plaatselijke ongemakken dan dat ik een weinig moeilijk adem en mijne kragten neemen af; hoe zal ik het u uitdrukken? - alsof men moede is en gaarn ter ruste wilde gaan'. - 'Afscheid', zeide hij eens, 'Neen Kind, me dunkt wij moesten maar geen afscheid neemen; dat maakt maar ontsteltenis; en gij weet, ik was altoos een zagt, gevoelig man; ik leg hier nu zo bedaard en gerust, dat wij het maar moeten laaten. Ik heb aan niemand in de

heele waereld iets meer te zeggen of te beveelen. Mijn Testament is in uwe bewaaring; de schikkingen daarin gemaakt zullen opgevolgd worden, dat weet ik; want ik zei altijd, Abraham Blankaart, beschik over uw geleent goed, mijn Vriend, voor de beurt aan u toekomt; laat de Heere u toch geheel en al reisvaardig vinden, man; in welke ure hij tot u komt'. - 'Ziet gij', vroeg ik den zieke eens, 'ziet gij er niet min of meer tegen aan, mijn beste Vriend?' 'Neen, Kind', (was zijn antwoord) 'ik ben overtuigd, dat die God, die mij altoos boven alles wat ik konde denken of bidden uit goedertierenheid heeft wel gedaan, mij, zijnen ouden, welmeenenden, hoewel niet onberispelijken dienaar nu aan den rand van zijn graf geene blijken zal geeven, dat, wil ik spreeken, mij terug kan doen schrikken. En ook, Saartje, ik ben zo volmaakt onderworpen aan Zijnen wil, dat indien God mij nu door eenen of anderen Engel liet vraagen wat ik zoude wenschen, of waar ik het liefste in den hemel zoude geplaatst worden of waarmede bezig blijven, ik zou zeggen; *Alles wat God wil*, *en niets anders*, *wil ook Abraham Blankaart*. Dit is evenwel waar, Kind, dat wij allen bang zijn voor den dood als voor eene verandering van staat. Zie, dat legt in de natuur. Maar daar was wel wat op. Kom, dagt ik, ik zal mijn leven hier zo stellen, dat ik, als ik hier uit mijn werk geroepen word, in dien staat hetzelfde werk, voor zo veel tijd en omstandigheden het zullen toelaaten, voort kan opvatten, nadat de grootste verwondering over de overplaatsing zal geweeken zijn....' Weinige minuten voor mijn dierbaare vriend ontsliep, of liever insluimerde, poogde hij mij nog de hand te drukken; poogde alleen; *'t was te laat*. Dit zeide hij, voor mij verstaanbaar genoeg: 'nu, mijn Kind, zo als gezegd is'. - 'En zijn eerwaardig hoofd zeeg op zijn kussen'.

Op Saartje's verhaal, als inleiding, volgt dan eene lange reeks van brieven, naar het heet in opdracht van Abraham Blankaart zelven, aan de schrijfsters ter uitgave toevertrouwd. Zij worden verondersteld door den nu oud geworden man, (en dat kenmerk van ouder te zijn geworden onderscheidt den Abraham Blankaart uit de *Brieven* op keurige, uitstekend vol gehouden wijze van den Abraham Blankaart uit de *Sara Burgerhart)* te zijn gericht aan personen voorkomende in den eersten roman, en de verdere levensloop en karakterontwikkeling van dezen wordt er in aangetoond. Fijn gevonden en logisch bovendien is daarbij de omkeer van gemoed bij Suzanna Hofland, Saartje's tante, onder den invloed

van Stijntje Doorzicht, bij wie zij door bemiddeling van Abraham Blankaart is gaan inwonen. Suzanna Hofland is bij Wolff en Deken, - geheel anders dan de typeering, die Mejuffrouw Pabst in hare tooneelbewerking van de *Historie van Sara Burgerhart* er van geeft, - eene benepen, angstige figuur, die als tegen beter willen en weten in onder den invloed van schijnheilige intriganten is geraakt en daarvan het werktuig is geworden; zoodat begrijpelijk wordt, dat Saartje's moeder en voogd het kind aanvankelijk aan hare hoede meenden te kunnen toevertrouwen, en dat eene Stijntje Doorzicht aanknoopingspunten bij haar vinden kon. Het karakter van Stijntje Doorzicht zelve, eene der best geteekende figuren uit de *Sara Burgerhart*, is ook hier weder uitnemend volgehouden. Allerkeurigst van teekening en vol van fijnen humor is het tooneeltje, waarin Abraham Blankaart Suzanna Hofland en Stijntje weet over te halen, met hem eene comedie-vertooning te gaan bijwonen. Of wij hier eene herinnering hebben aan wat er omging bij Aagje, toen Elizabeth voor haar, die vroeger zeker nimmer eenen voet binnen den schouwburg had gezet, de wereld van het tooneel ontsloot? Wij weten althans uit hare brieven, dat zij reeds spoedig na haar samenwonen met Elizabeth deze, die eene groote liefhebster was van het tooneel, naar den schouwburg vergezelde. In hoofdzaak moeten de brieven van Abraham Blankaart dienen ter vertolking van de denkbeelden der twee vriendinnen op allerlei gebied, denkbeelden, waarin zij haren tijd soms mijlen ver vooruit waren, bijvoorbeeld als zij haren denkbeeldigen briefschrijver doen verklaren: ‘Abraham Blankaart vindt het zo oneigen, dat men met zedelijke zieken kijft en knort, als met lichamelijke: en nu kan hij wel bedroefd zijn met zulke beklagenswaardige schepzels, maar hij kan er niet op uitvaaren. Ja, dat gaat zo verre, dat hij wel eens minder streng schijnt dan veele anderen, die men, en met recht, voor braave menschen houdt’.

Op de drie deelen *Brieven van Abraham Blankaart* volgden in 1789 nog, behalve de reeds genoemde *Wandelingen door Bourgogne*, Elizabeth's vertaling uit het Duitsch van het werk van Garve *Over de Plichten* van Cicero: in 1790 hare Hollandsche bewerking van het geschrift van den Lyonschen predikant Frossard, *De zaak der Negerslaaven en der inwooners van Guinea*, een uitvoerig betoog in twee deelen ter bestrijding van den slavenhandel[1)]: in 1791 *De Gevaaren*

1) Verschenen zonder naam der vertaalster; maar Elizabeth wordt als zoodanig genoemd door Aagje Deken in eenen brief van 18 Juny 1800. cf. Brieven pag. 348.

van den Laster, vertaling van een werk van de Fransche schrijfster Madame Beccari: en daarna van 1793 tot 1796 in zes deelen een oorspronkelijk werk van Aagje en Elizabeth gesamenlijk, *De Historie van Cornelia Wildschut of de Gevolgen eener Opvoeding:* een roman met eene vooropgestelde bedoeling dus, gelijk de schrijfsters trouwens in de Voorrede reeds dadelijk aangeven. ‘Wij vertrouwen’, lezen wij daar, ‘dat wij in Juffrouw Wildschut de natuurlijke gevolgen eener verwaarloosde opvoeding hebben aangetoond. Het groote oogmerk der opvoeding bestaat hierin: De kinderen eene vaste gezondheid, een opgehelderd verstand en een deugdzaam hart te helpen verkrijgen. Hierover verschilt men in de bespiegelingen ook geenszins: jammer is het maar, dat de middelen, die men daartoe aanwendt, zo dikwijls volmaakt zijn ingericht om juist het tegendeel uit te werken, ook dan als onkundige welmeenendheid het best der kinderen waarlijk bedoelt! Meermaals hadden wij ook gelegenheid om, in veele burgerlijke, geschikte huishoudingen op te merken, dat men de kinderen even zo zeker door eene laffe toegeevendheid als door eene bittere strengheid in hun ongeluk dreef. Strengheid is tiranny; maar goedheid, die noch op reden rust, noch het meest mogelijk geluk van anderen bedoelt, is niets dan eene verachtelijke zwakheid; zo eene goedheid vloeit uit laffe karakterloosheid, uit zucht tot rust en gemak voord, en ik weet niet, waarom men deeze ondeugd zulk een edelen naam geeft, daar men tog met regt aanmerkt, dat grootheid van ziel en verre gevorderde deugd ons het meest voorbereiden tot goedheid, tot beminnelijke toegeevendheid, daar men zelfs van het Opperste Wezen stamelende gewoon is te zeggen: de hoogste wijsheid is noodzaakelijk de hoogste goedheid. Dit behoort tot de misbruiken, waarvan het in de zaamenleeving krielt, en die zo veel toebrengen tot de groote algemeene verwarring in gesprekken en redeneeringen..... Hoewel wij het niet eens zijn met de Philosophen, die stellen dat de opvoeding alles doet, zo gelooven wij voor als nog, dat verre het grootste deel der kinderen worden, moeten worden, 't geen men wil, dat ze eens zullen zijn..... Ieder, die het allergewichtigst werk, dat er ooit is uit te denken op zig neemt, - de *opvoeding*, behoorde bij de eerste ontwaking der reden, de kinderen niets voor te houden dan het goede, het voortreffelijke, het deugdzaam schoone; dan zullen zij weldra zien, dat alles wat daartegen strijdt in zig zelf kwaad zij, en gevolgelijk

geen voorwerp zijn moet van hunne begeerte; en als wij den smaak aan onze zijde gewonnen hebben, zullen wij met eene teedere verwondering zien, welke groote voortgangen zo een meisjen maakt in alles waardoor zij eene nuttige, beminnelijke vrouw worden zal'. - 'Voor 't overige', zoo besluiten Wolff en Deken de inleiding van dit geschrift: 'voor 't overige zal de Leezer zien, dat wij deeze Roman in denzelfden smaak geschreeven hebben als onze twee voorigen; doch dat daar tusschen de grootste verscheidenheid is in acht genoomen; misschien ontdekt men hier en daar wel een familietrek met Saartje, met Mevrouw Rijzig, met Mevrouw Helder, enz. doch de karakters zelven zijn geheel anders en werken in geheel andere kringen en omstandigheeden.. Juffrouw Bethje Stamford zal, dit vertrouwen wij, niet minder de mignon zijn van de meeste Leezers dan weleer haare oudste zuster Saartje Burgerhart, hoewel haar karakter geheel anders gemodificeerd zij, zo als de opmerkende leezer zal toestemmen'.

In dat vertrouwen zijn de vriendinnen echter teleurgesteld; het lezend publiek heeft bij de verschijning der eerste deelen van de *Cornelia Wildschut* reeds dadelijk gevoeld, dat dit werk ver beneden hare vorige romans bleef staan. Zeker, Mevrouw Wildschut en niet minder hare vriendin, Mevrouw Richters, behooren tot het meest oorspronkelijke, dat ooit door Elizabeth en Aagje is geteekend; hare natuurlijke vroolijkheid, hare fijnheid van opmerken en groepeeren, hare levendigheid van briefstijl komen in deze beide figuren nog eens geheel op de oude wijze tot hun recht. Maar de andere handelende personen, als Bethje Stamford, Mevrouw Stamford, de Heer de Groot, hebben wel, gelijk de schrijfsters het zelven uitdrukken, 'familietrekken' van Saartje Burgerhart, van Mevrouw Helder, van Abraham Blankaart, maar zijn toch eigenlijk niets anders dan met al te schreeuwende kleuren opgewerkte copiën van vroegere teekeningen. Hoe fijn en teer is bijvoorbeeld in de *Brieven van Abraham Blankaart* de beschrijving van de wijze, waarop deze een jong, onschuldig meisje uit een speelhuis verlost; en hoe hard en schel van kleur en toon is de beschrijving als wij in de *Cornelia Wildschut* den Heer de Groot hetzelfde zien doen. Ook de vorm, door Wolff en Deken in hare vroegere werken zoo meesterlijk beheerscht, de briefvorm, is hier minder gelukkig; de brieven zijn over het algemeen veel te lang. De compositie is eveneens onbevredigend, daar de hoofdpersoon, Keetje Wildschut, slechts een onberedeneerd,

koppig kind is, wier ongelukken eenig ongeduldig medelijden opwekken, maar voor wier persoon het onmogelijk is sympathie te gevoelen. In dezen roman hebben de schrijfsters het door Richardson in de *Clarissa Harlowe* gegeven voorbeeld het dichtst nagevolgd; doch zonder dezen ook maar eenigszins nabij te komen in tragiek van behandeling. Aangrijpend is Clarissa's hopelooze strijd tegen haar onontkoombaar noodlot; Cornelia Wildschut loopt in botte overschilligheid vrijwillig het verderf tegemoet. Zelven koesterden de schrijfsters echter hooge verwachtingen van dit geesteskind en Elizabeth kon niet nalaten in de Voorrede harer vertaling van *De Gedenkschriften van Hippolyte Clairon*, hare gevoeligheid te toonen over het koel onthaal, dat er aan te beurt viel; gelijk zij in de inleiding bij hare vertaling van Smollett's *De geestelijke Don Quichot* niet kon verzwijgen, dat het haar leed deed, dat men hare vertaling van Garve's werk *Over de Plichten* van Cicero ongelezen had gelaten.

Die gevoeligheid was echter niet enkel gekrenkte auteursijdelheid. De vriendinnen, - althans Elizabeth - waren pijnlijk getroffen door de berichten, die, naar zij vernamen, ‘geduurig in mijn Vaderland omdwaalen en zeggen, dat ik, zo ik al niet *bij mijne vaderen* verzameld ben, ten minste bij de dooden uitrust van al den arbeid, dien ik onder de zonne gearbeid heb’; zij gevoelden eene wezenlijke behoefte om door hare geschriften in gemeenschap te blijven met de oude vrienden in het vaderland. ‘Ik vind iets streelends’, schrijft Elizabeth verder nog in de inleiding van hare bewerking van Smollet's *Geestelijken Don Quichot*, ‘ik vind iets streelends daarin, dat ik op een afstand van meer dan twee honderd mijlen de kennis met mijne Leezers kan onderhouden! Dit vermaak treft mij zo sterk, dat men een poetischen snor moet weg hebben om het zo in al zijn kragt leevendig zig te kunnen voorstellen’. En in de Voorrede van de *Cornelia Wildschut* verklaren de vriendinnen als uit éénen mond: ‘hoe verre ook van ons dierbaar Vaderland leevende, blijft het altoos het edel en belangrijk voorwerp onzer vuurigste liefde en der uitgebreidste wenschen van ons hart; onze pen wijdden wij al vroeg dat vaderland en die vrijheid, waardoor het uit zijne laagste moerassen is opgesteegen tot die hoogheid, dat aanzien, dien welvaart, waarvan wij nog de scheemerachtige blijken in onze jeugd gezien hebben’.

Dat Wolff en Deken in den vreemde met hare gedachten onafge-

broken in Holland bleven vertoeven, blijkt ook daaruit, dat al, wat zij na zoo langdurig oponthoud buitenslands hebben geschreven, toch nog zoo door en door Hollandsch is, zoo volkomen vrij van uitheemsche invloeden. In de *Cornelia Wildschut* herinnert alleen de vluchtige schets van de reizen van den jongen de Groot en van Keetje's omzwervingen, nadat van Arkel haar laaghartig heeft verlaten, als terloops, aan de tochten van de vriendinnen door het Noord-Oosten van Frankrijk, eer zij naar het Zuiden trokken; en slechts ééne enkele maal, aan het slot van het 5de deel, en dan nog maar in eene noot, wordt er gesproken van de Fransche omwenteling. Op geen enkel punt echter sluit zich bij haar verblijf in Frankrijk aan het hoogst merkwaardige *Geschrift eener bejaarde Vrouw*, waarvan de eerste twee deelen pas in 1802 het licht hebben gezien, maar blijkens de dagteekening der inleiding toch reeds te Trévoux geschreven zijn. Dit werk is merkwaardig als eene soort auto-biografie, omdat wij er vereenigd vinden trekken uit de ontwikkelingsgeschiedenis van beide schrijfsters, - wij zien er Elizabeth als kind onder de leiding harer moeder en Aagje als aankomende jonge vrouw, sterk onder den invloed der Collegianten verkeerende, - het is merkwaardig ook, omdat Wolff en Deken hier hebben nedergelegd de uitkomst van al haar denken over de opvoeding der vrouw, over hare maatschappelijke positie, over hare voorbereiding tot de haar toekomende plaats in de samenleving.

Want dit werk, dat is bedoeld als een tegenhanger van de *Cornelia Wildschut*, waarin de gevolgen eener verwaarloosde opvoeding worden aangetoond, geeft ons de schildering van de ideale meisjesopvoeding, zooals Wolff en Deken zich die hebben gedacht, en die zij van het grootste belang achtten voor de geheele maatschappij. De vraag, welke plaats de vrouw daarin heeft in te nemen, het doel dus, waarnaar de opvoeding zich heeft te richten, heeft beiden van den beginne bezig gehouden. Reeds in een harer eerste werken, *de Staat der Rechtheid*, had Elizabeth een vurig pleidooi gehouden voor het recht der vrouw om zich te 'oeffenen', zooals de term toen luidde, en gevraagd: 'Is de genie niet vrij? zijn de Vrouwen van die vrijheid uitgesloten?' En zeker mocht zij dat vragen in dien tijd, waarin eene van Merken, eene de Neufville, eene de Lannoy algemeene waardeering vonden, zoodat zij met gerechtigden trots kon uitroepen: 'dat het thans de eeuw der vrouwen is, denk ik niet, dat één éénig verstandig man mij zal be-

twisten'[1]. Eigenaardig is dan echter ook weder uit haren mond de klacht, die nu nog zoo actueel is: 'zeer dikwijls hoor ik de mannen ons, zig oeffenende Vrouwen, voor zeer onnutte leden der Maatschappij verklaaren.... maar de Vrouwen, de Vrouwen zelven bejegenen ons gunstiger'. Op onnavolgbaar geestige wijze zijn Wolff en Deken opgekomen tegen de geringschatting der vrouw in het algemeen, als zij schrijven[2]: 'Het zeggen van Salomon: Eenen man uit duizenden heb ik gevonden, maar eene vrouw onder die alle heb ik niet gevonden, heeft veel maal moeten dienen om ons Vrouwen een zeer ingracieus compliment te maaken. Mij komt dit zeer ongegrond voor. Wel, hoe zou het toch mooglijk zijn geweest, dat Salomon, een Oostersch Vorst, een zeer wellustig Vorst, onder een paar duizend vrouwen zoude hebben kunnen vinden iets dat hij betuigde gezogt, maar niet gevonden te hebben? - Die man uit duizenden is zeer zeker *een vriend*, *een eenig vriend voor ons hart*. Wie of de Jonathan van dezen Koninglijken Denker geweest zij, is mij onbekend; en dat spijt mij meer dan dat ik niet weet, wie of de Bruid in het Lied der Liefde is. Zo een man uit duizenden had hij gevonden; maar *eene Vriendin*, - *eene Vrouw voor zijn hart*, had hij niet gevonden. En omdat Salomon nu zig in 't hoofd had gebragt om zo een schat der schatten te gaan zoeken, daar zelfs geen Socrates die zoude hebben gevonden, moeten wij arme Vrouwen, *die tog als niets zijn*, ons laaten zeggen, dat geen man van verstand en gevoel eene Vrouw zo wel tot *de Vriendin van zijn hart*, als tot het *Wijf zijns boezems* vinden kan. Indien eens iemand naar eene keurige Forte piano alle ijzerwinkels en zoetekoekskramen had doorzogt, zonder te vinden 't geen hij zogt, en uitriep: alles heb ik gevonden, maar een Forte piano heb ik niet gevonden? Wat! zou men daaruit gaan opmaaken, dat er in Muziekwinkels wel eens eene schoone Cremoonsche Fiool konde gevonden worden, maar dat er geene Forte pianos zijn? Of zoude men alleen besluiten, dat men zo een overheerlijk Muziekinstrument niet behoorde te zoeken in ijzerwinkels of koek-kraamen?' Het was dan ook waarlijk niet onder de huisslooven of in de ijdele, wufte salons dier dagen, in verkeer met de door haar zoo vinnig ge-

1) Lier-, Veld- en Mengelzangen. Voorrede.
2) Willem Leevend. 3de Deel. Voorrede.

hekelde *petits-maîtres*, dat Wolff en Deken de ideale vrouw, zooals zij zich die dachten, meenden te moeten zoeken. Hoe zouden vrouwen uit die kringen bekwaam kunnen zijn tot dat allergewichtigst werk, dat vrouwelijk werk, bij uitnemendheid, de opvoeding namelijk? 'Mama is niet van de hoogste verdieping en de dochter wordt door die Mama echter onderweezen; de gevolgen zijn hetgeen wij zien!' waarschuwden zij[1]. In het kind schuilde de komende maatschappij, en daarom was haar juist aan de opvoeding van het meisje, de komende opvoedster, zoo ontzaglijk veel gelegen, Elizabeth en Aagje gaven grif toe, dat de opvoeding, ook de beste opvoeding, zeker niet alvermogend is. 'Als wij het kind betragten', schreven zij, 'zo als het uit de handen der Natuur is voortgekomen, waarneemen, hoe zijne eerste phisique opvoeding werd ingericht, hoe het vervolgens door omstandigheeden, voorbeelden, gesprekken, onderrigtingen, toevalligheeden, eigen temperament, gewijzigd werd, zal dit ons in staat stellen om de eerste drijfveeren zijner daaden te zien; om te beslissen of de mensch nog iets anders zijn kan dan het resultaat zijner omstandigheeden, een leerstuk dat meer dan ooit bij zeker slag van lieden, dat zig zelf wijsgeeren noemt, in de mode komt en ons in den rang der machines plaatst'; maar, zoo besloten zij, 'ofschoon wij het niet eens zijn met de Philosophen, die stellen dat de opvoeding alles doet, zoo gelooven wij vooralsnog, dat verre het grootste aantal der kinderen worden, moeten worden, 't geen men wil, dat zij zullen zijn'.

Elizabeth had in hare *Proeve over de Opvoeding* de theorie vastgelegd en die aldus geformuleerd: 'Onze ziel is van geen ander stof, laat ik liever zeggen soort dan die der mannen..... Wij zijn beiden geestelijk volmaakbaare weezens. Al het overige is ons eigenlijk IK niet..... Ik tracht daarom de Vrouw aan de eene zijde een denkbeeld van haare vermogens te geeven, en haar aan te zetten, dat zij die vermogens naarstig gebruike; en tegelijk haar te doen zien, hoe beminnelijk eene Vrouw is, die zig zo wel kan verledigen tot die verrigtingen die de Pligt van haar vorderd, als opheffen tot die nasporingen welke haar die zuivere vermaaken geeven, die alleen aan een geoeffend leeven gehecht zijn. Met één woord: ik vermane mijn Sex:

1) Brieven over Onderscheiden Onderwerpen III. pag. 64.

leer denken, *net denken en regel uw leeven naar de schets*, *die uw verlicht verstand u vormt in welken staat en tot welken rang gij geroepen zijt*'. In het *Geschrift eener bejaarde Vrouw* wordt ons daarvan door Elizabeth en Aagje gesamenlijk de toepassing gegeven, wordt het stelsel door haar in beeld gebracht. Langs den weg van zelfstandig denken wordt de godsdienstige, zoowel als de verstandelijke ontwikkeling van Mietje, de heldin, ons geschetst. De eischen van het practische leven worden daarbij allerminst vergeten, zelfs wordt de hooge waarde van gemakkelijke, beschaafde omgangsvormen uitdrukkelijk erkend. 'Als de deugd zig beminlijk voordoet, als het verstand bevallig is, dan worden wij overal met liefde en achting ontvangen; dan kunnen wij zeer veel nuts doen. Ik heb altoos zoo zeer gewenscht, dat lieden van de waereld niet zo veel voor hadden op hen, die zo omtrent worden opgevoed als Mietje; hoe gelukkig ware dit voor de samenleeving!' verzucht de Moeder van Mietje, als zij den Vader wil overhalen, toe te staan, dat Mietje dansles zal ontvangen. Dat zelfde kostelijke gezond verstand komt ook treffend uit in de wijze, waarop het aankomende jonge meisje wordt gewezen op de eischen van een goed huisbestuur, van den omgang met de dienstboden. Alle huishoudwerk stond bij Wolff en Deken in hooge eere en uit tal van plaatsen in hare romans, men denke aan Martha de Harde en Mama Rijzig, blijkt dat zij er tot in de kleinste bijzonderheden mede vertrouwd waren. Maar noodelooze drukte daarover te maken achtten zij beneden de waardigheid van een denkend, redelijk wezen. Hoe aardig hebben zij dit uitgesproken in de bekende schets van nicht Woelwater[1]. bij wie 'een schoteltje met dopertjes, een met bloemkool, een met boereboontjes, een met bessenvlaâ, benevens een (aangebrand) schijfje en drie of vier dunne pannekoekjes een maaltijd uitmaakten, waaraan den geheelen voormiddag vijf menschen, behalven Nicht, zich in het zweet gewerkt en tot heigens toe vermoeid hadden'. En in het *Geschrift eener bejaarde Vrouw* vermaant de Moeder de Dochter: 'als gij meer menschen kent, zult gij zien, dat 'er vrouwen zijn, veelen zelfs, die weinig ophefs maaken van drukten en omhaals. Zij laaten dit voor woelzieke beuzelaarsters. Krijgen die bezoek, terstond zijn zij in verwarring; geduurig laaten zij haare gasten alleen en zeggen:

1) Brieven over Onderscheiden Onderwerpen. I. pag. 245.

excuseer mij, maar ik moet alles zelf doen, alles nazien, of 'er zou niets goeds op taafel koomen; het volk is verbaasd onkundig'. Indien 'nu echter deeze zotteklap iets moet beduiden, dan dunkt mij, is het dit: "gij vrienden, geeft mij een huis vol werk; gij zijt mij machtig over de hand". Is dit niet zeer beleefd, zeer vriendelijk? En deeze woelgeesten, die altoos heen en weer draaijen, zijn het echter, die zig nooit met bedaardheid ergens meede bezig houden, en niet begrijpen kunnen, dat andere vrouwen tijd vinden voor alles wat zij moeten doen'. Elizabeth en Aagje verstonden de kunst, met weinig bediening in eene keurig verzorgde huishouding ruime gastvrijheid te oefenen. Maar zij wisten ook wat dienstboden toekwam. Op tal van plaatsen in hare werken hebben zij dit punt behandeld en toegelicht, gewezen ook op die vele kleine, onbedachte onrechtvaardigheden, waardoor de huisvrouw het leven harer ondergeschikten zoo noodeloos kan bemoeilijken. In den *Willem Leevend* laten zij Christina de Vrij verklaren: 'het is mij geen gebabbel waardig, of de schoonmaaksters den 6^{den} April of den 4^{den} Mei bij mij beginnen; ik zeg altijd, help de haastige lui en die klein behuist zijn en winkels hebben, maar eerst'. In de *Brieven van Abraham Blankaart* wordt ons geschetst de teleurstelling van eene knappe werkster, wie een goede dienst, waarop zij gehoopt had, ontgaat, omdat zij de dagen, waarop hare nieuwe meesteres haar bespreken wil, reeds bezet heeft. 'Moest die arme ziel nu een huis missen, omdat zij juist op den 16^{den} April niet kan komen?' vraagt Abraham Blankaart. Fijn menschkundig is ook de telkens en telkens herhaalde waarschuwing tegen familiariteit met ondergeschikten; en in het *Geschrift eener bejaarde Vrouw* wordt Mietje reeds als kind door hare moeder met nadruk terecht gewezen, als zij tegenover de dienstboden ook maar in het minst uit den goeden, beleefden toon valt. Over het meer dan ooit actueele dienstbodenvraagstuk, inzonderheid over de verhouding van de kinderen des huizes tot het dienstpersoneel, zoude uit de werken van Wolff en Deken heel wat zijn bijéén te brengen dat altijd nog waard is, gelezen te worden.

Het *Geschrift eener bejaarde Vrouw* is onvoltooid gebleven. Het is zelfs de vraag, of de schrijfsters dit meer didactische en bespiegelende dan wel romantische werk ooit tot een goed einde zouden kunnen gebracht hebben: de compositie er van is al te gebrekkig. In de *Sara Burgerhart*, in den *Willem Leevend* is reeds dadelijk bij den opzet de actie in vollen

gang; maar hier is door den al te langzamen voortgang der handeling Mietje, de hoofdpersoon, aan het slot van het tweede deel nog nauwelijks tot hare belijdenis genaderd; en volgens de bouwstoffen voor een derde en vierde deel, die nog in handschrift aanwezig zijn in de Bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, zoude eerst in het vierde deel een hoofdstuk voorkomen getiteld: *Gaarne wist ik, of de Leezer in deze Afdeeling den eersten schakel mijner voor mij gewichtige lotgevallen vinden zal*. Het werk was blijkbaar opgezet zonder van te voren afgebakend plan; wat gereed kwam (de eerste twee deelen) draagt daarvan maar al te zeer de blijken. Dat het, niet alleen niet tot een goed einde gebracht, maar zelfs in schets niet verder is voortgezet dan tot halverwege het vierde deel, is waarschijnlijk toe te schrijven aan het feit, dat omstreeks dien tijd de vreedzame rust, die Wolff en Deken te Trévoux hadden mogen smaken, voorbij was, dat ook zij werden betrokken in al de onrust en onzekerheid, die revolutie-tijden nu eenmaal overmijdelijk medebrengen, ook voor wie zich buiten den gang van zaken houden wil.

'Geheel Europa is in oproer en Frankrijk deeld er rijkelijk in', schreef Aagje omstreeks 1791 in een ongedagteekend schrijven aan de vrienden in Holland. 'Hoe het gaan moet, zal de tijd leeren. God verhoede eenen binnenlandschen krijg! Schoon wij gelukkig zo diep in Frankrijk en in zulk een kleine stad woonen, dat wij niet veel van gewelt te duchten hebben'. Maar dit zoude anders komen. Het jaarfeest van de afkondiging der Constitutie in Frankrijk en het daarop gevolgde verbroederingsfeest van alle partijen in de Nationale Vergadering met den koning scheen den loop der dingen nog eenen vreedzamen keer te zullen doen nemen. Maar het was de stilte, die aan den storm voorafgaat; deze barstte los bij den inval der verbonden legers van Pruisen en Oostenrijk in Lotharingen. De volksopwinding, door dien inval gewekt, wreekte zich op bloedige wijze aan den ongelukkigen Lodewijk XVI wegens diens veronderstelde verstandbouding met vreemde mogendheden. Den 10^{den} Augustus 1792 werd het koninklijk paleis der Tuileriën door de woedende menigte bestormd. Tevergeefs stelde Lodewijk XVI met zijn gezin zich onder de hoede der Wetgevende Vergadering: hij werd als koning geschorst en tot strenge hechtenis in den Temple veroordeeld. Van dat oogenblik volgde de eene verschrikking op de andere. De geestelijken, die den eed aan den Staat weigerden, alle

bekende en verdachte royalisten werden gekerkerd; en gedurende de maand September hadden de gevangenismoorden, de zoogenaamde *Septembrisades* plaats, die menschenslachtingen op groote schaal zonder rechtspraak of vonnis, die niet alleen te Parijs maar over geheel Frankrijk stroomen bloeds deden vloeien. In de Vendée, in Bretagne ontbrandde de burgeroorlog. In de Nationale Conventie, het regeeringslichaam, dat sedert de Koning was geschorst, dezen en de Nationale Vergadering moest vervangen, werd de partij der gematigde Girondijnen overwonnen door die der woeste Jacobijnen, wier leider Robespierre de instelling doordreef van het *Comité du Salut Public*, waarmee hij een dictatoriaal bewind voerde, sedert bekend gebleven als het Schrikbewind. De voornaamste Girondijnen moesten hun leven laten op het schavot, en na den gerechtelijken moord van Lodewijk XVI en Marie Antoinette volgde eene reorganisatie van het revolutie-gerecht, waarbij alle wettelijke vormen geheel ter zijde werden gesteld en binnen den tijd van zes weken ongeveer 1400 menschen ter dood gebracht.

Nog in later jaren, als de slaap haar de oogen sloot, zag Elizabeth in hare droomen telkens op nieuw die schrikbeelden voor zich[1];

Hoe Robespierre het volk bedroog,
Wijl hij in ieder dorp en stad
Zijn eervergeeten beulen had,
De stem der menschlijkheíd versmoort,
Al 't land vervult met woede en moord,
Provincies uitrooft, steden sloopt,
En lijken op elkander hoopt,
Aan dollen Heerschzucht, zwarten Nijd,
Ontelbre, bloedige offers wijdt;
Hoe hij van helsche wraakzucht gloeit,
Den Patriot in ketens boeit,
En voor het nooit verzaade zwaard
In duistre kerkers hem bewaard;
Hoe hij het recht, en ach! den dolk,
Betrouwt aan 't opgeruide volk;
Dat volk, 't welk zig niet meer bezit,
Door wraak en dronkenschap verhit,
Door gierge Roofzucht aangevuurd,

1) Gedichten en Liedjens voor het Vaderland, pag. 98.

Naar opgepropte hoolen stuurt;
Daar Raazernij, daar Overmagt,
Gewetenloos om 't leven bragt,
Door moordtuig, in de hel gesmeed,
Wie voor of tegen Vrijheid streed, -
Ik trapte met een bang gemoed
Tot de enkels toe in burgerbloed,
Daar 't van de strafplaats gudzend koomt,
Tot aan de schoone Saône stroomt.....

want zelfs in haar geliefd Trévoux, verhaalt zij dan verder, zelfs in

Die kleine, welgelegen stad,
Die ons zo lang geherbergd had,
Daar nog de gulle vriendschap woont,
Daar ieder zig zo gastvrij toont,
Ook daar moest ik dat monster zien,
Dat ik voor eeuwig poog te ontvliên,
Een mensch dat aan de dierschheid grenst,
Door Wraakzucht en door Drank ontmenscht,
Van vrijheid raast; met Vrijheid dweept,
En Vrijheid naar den afgrond sleept....
De rust, de orde en 't recht verbreekt,
Vervolging blaast, van moorden preekt,
Door dollen ijver blaakt en brandt,
En, met de moordrol in de hand,
Opteekent, wie zijn woeste haat
Verkiest als offers voor den Staat.

Ook de beide vriendinnen werden herhaaldelijk voor ‘het gruwelijk Comitté Revolutionair’ geroepen, naar Elizabeth verhaalt; ‘maar daar zij geleefd hadden als in Soar, als respectaable vrouwen, waren zij altoos veilig’. De overlevering wil, dat Elizabeth bij eene dier gelegenheden stoutweg den voorzittersstoel beklom, eene rede hield en met hare geestige scherts hare beschuldigers ontwapende[1]. Ernstig bedreigde haar echter de toepassing van de wet op de vreemdelingen, welke wet allen geboren vreemdelingen het verblijf binnen Frankrijk

1) J. Konynenburg. Lofrede op Elizabeth Wolff en Aagje Deken; cf. ook de Navorscher 1852.

verbood. Robespierre's regeeringssysteem bracht mede, dat hij vreemdelingen moest zoeken te weeren, en sedert het verraad van generaal Dumouriez, met wien zoo vele Hollandsche uitgeweken patriotten betrekkingen hadden aangeknoopt, waren althans Nederlanders hem verdacht[1]. Wolff en Deken verkregen echter, als hebbende reeds zes jaren rustig en stil in Frankrijk gewoond, vrijstelling van de toepassing der wet op de vreemdelingen door bemiddeling van eenen vriend, den 'burger Merlin', die hare geschiedenis wel wist op te sieren. Want ofschoon de twee vriendinnen geheel vrijwillig haar land hadden verlaten, schilderde hij haar af als 'gebannen voor de Vrijheid, omdat zij onder de regeering van het gruwelijkste despotisme de zaak des volks hadden durven verdeedigen door haare geschriften en daaden'[2]. Bovendien wist deze vriend terzelfder tijd, Januari 1794, te verkrijgen, dat haar, ter tegemoetkoming aan de groote geldverlegenheid, waarin zij waren geraakt, omdat de betaling der haar toekomende renten uit Holland uitbleef, door de Nationale Thesaurie zoude worden verstrekt een voorschot van 1200 *livres*, onder voorwaarde van restitutie, zoodra zij weder over het haar toekomende zouden kunnen beschikken. Maar hadden Wolff en Deken aanvankelijk gemeend, dat stremming in den wissel de geldzendingen uit Holland tegenhield, weldra bleek haar, dat de eigenlijke oorzaak was: het failliet van den Heer van Nissen, waarbij haar geheele fortuin was verloren gegaan. Feitelijk restte haar thans niets meer dan Elizabeth's weduwenpensioen van *f* 100 's jaars. Sedert 1787, toen zij het land verlaten had, was haar dit echter niet meer uitgekeerd; en op alle verzoeken om trots haar verblijf in het buitenland in het genot van dit pensioen te mogen blijven, was afwijzend beschikt. Ook in het vaderland echter was een keer der dingen aanstaande.

In Frankrijk bleek de Nationale Conventie te zijn opgewassen tegen de wilde worsteling met al de gruwelen van opstand, van burgeroorlog, van invasie, van anarchie. Na den val van Robespierre, in 1794, consolideerde zij zich zelfs in die mate, dat gevolg kon worden gegeven aan een decreet van November 1792, de hulp van het Fransche volk toezeggende aan alle andere volken, die hunne vrijheid zouden willen veroveren. Door eene algemeene volkswapening, als gold het

1) Dr. H.T. Colenbrander. De Bataafsche Republiek pag. 320.
2) H. Frijlinck. Elizabeth Wolff en Agatha Deken, pag. 134.

een kruistocht voor nieuwe denkbeelden, werd het leger versterkt en bezield met een geestdrift, die het onwederstaanbaar maakte. Als een bruisende vloed stroomde het België binnen, om daarna op Holland aan te golven, waar tal van handen zich beijverden, het den weg te banen. Wolff en Deken juichten, - als hadden zij door al wat voorafging niets geleerd, en als waren zij blind voor al het onheil en voor al de schande, die er schuilden in dat willens binnen halen van eene vreemde krijgsmacht, - toen den 2^{den} Februari 1795 de tijding tot haar kwam, dat de Franschen in den Haag waren en de Bataafsche onafhankelijkheid zouden erkennen. ‘Edelmoedige, dappere Franschen’ zongen zij:

Edelmoedge, dappre Franschen,
Onverschrokken Helden! gij
Vliegt tot hulp der Batavieren,
Met geduchte legers aan;
Zoude uw pooging u mislukken,
Strijdend onder Vrijheidsvaên?
Helden! gij zult overwinnen,
Wie is 't, die u overwon?
Zacht!...wat wil dat vroolijk juichen?..
Hoor, daar buldert het kanon!
Blijde tijding! ‘Alles zwichtte,
Wat het Fransche heir weerstond. -
De Bataafsche Vrijheid treedt weer
Op den vaderlijken grond’![1)]

Heil en zegen, dappre Franschen,
Die met ons voor Vrijheid streed!
Toen gij met verkleumde handen,
Schraal gevoed, slechts half gekleed,
Uwen legertrein moest sleepen,
Langs een vloer van glissend ijs;
Toen de barre noorder stormen
Woejen op uwe overtogt,
Snijdend u in 't aanzicht snerpten,
't IJzig sneeuw u tegenvloog!...

1) Gedichten en Liedjens voor het Vaderland.

Edelmoedge, braave Franschen,
Die met ons voor Vrijheid streed!
't Is voor trouwe Bondgenooten,
Dat ge uw heldenbloed vergoot;
Viert met ons, geliefde Broeders!
Plechtig deezen grooten dag;
Dit is de eerste dag der Vrijheid
Voor 't Bataafsch Gemeenebest! -

Van stonde aan ontwaakte in de twee vriendinnen het verlangen om ingevolge een daartoe strekkend verzoek, door Elizabeth gericht tot de Provisioneele Representanten van het Volk van Holland, door dezen besloten, 'dat om hulde te doen aan de verdiensten van Elizabeth Bekker, Wed. ds. Adriaan Wolff, aan deeze worde geaccordeert alle de achterstallige jaren van haar weduwe Tractament, in die verwachting echter, dat zij met allen mogelijken spoed haar weder naar haar vaderland zal begeeven en de aan haar toegelegde gratificatie ook in dit Land komen verteeren'. Zoo geheel waren Wolff en Deken echter verarmd, dat zij de reis niet hadden kunnen ondernemen, indien niet een bewonderend, maar haar persoonlijk geheel onbekend vriend, de Heer André de Canter uit Wolvega[1)], haar niet den weg hadde geeffend door haar het noodige reisgeld te doen toekomen.

Het afscheid van de Fransche vrienden viel Elizabeth en Aagje zwaar. 'Ik verliet hen', schreef Elizabeth reeds spoedig na hare terugkomst in het vaderland, 'ik verliet hen met traanen van vriendschap en dankbaarheid; er ging een weeklagen op, toen wij vertrokken; dat afscheid roert mij nog te sterk om er meer van te zeggen: & nooit, neen nooit, denk ik aan Frankrijk dan met weemoedigheid'.

1) Friesche Volksalmanak. Eekhoff. Betrekkingen van Wolff en Deken in Friesland.

Mijn vrienden, moeten wij ooit worstlen met verdriet.
Merkt wat de Leeuwrik zingt, en stoort aan de Uil u niet.
Fabelen. De Uil en de Leeuwrik.

IX.
's-Gravenhage.

In de tweede helft van het jaar 1797 zijn Elizabeth Wolff en Aagje Deken na tien jaar buitenslands te zijn geweest in het vaderland teruggekeerd. Oude vrienden, die toesnelden om haar te begroeten, vonden althans Elizabeth weinig veranderd; maar zij zelve wist wel beter; de jaren waren niet spoorloos langs haar heen gegleden. Aan eene vriendin schreef zij:

‘Ik heb u niet gezien, sints meer dan dertig jaaren,
En zo als gij toen waart, vind ik mijn Bekker weer’, -
Zoo spraakt gij, en gij bleeft verwonderd op mij staaren:
Gij meent wel wat gij zegt; maar - gij bedriegt u zeer.

Beschouw mij eens bedaard. Daar, - zie, hoe mijne trekken
Verdiept zijn, hoe zich hier en daar een rimpel plooit;
Geen spoor is van dat fijne op mijn gelaat te ontdekken,
Dat altijd iet beduidt, hoewel het niet vermooit.

Vindt gij in mijn vermoeide, eertijds zoo opene oogen,
Nog iets van hunnen glans en stille helderheid?
De jaren hebben hen reeds met een wolk omtogen;
Dat leert mij dagelijks mijn spiegel, die niet vleit.

Waar is die vaardigheid, die mij, met lichte treden,
Zoo drijvend, zwevend, zo gemaklijk overbracht?
Een loome traagheid sluipt onmerkbaar door mijn leden....
O, 'k vind de rust zoo zoet, mijn leuningstoel zoo zacht!

Hebt gij dus niets bedoeld dan mijn gelaat en leden,
Dan, ik herhaal 't, vind gij mij sterk veranderd weer:
Maar spreekt gij van mijn hart, uw oordeel rust op reden;
Doch, tusschen ons gezegd, het klopt zoo sterk niet meer.

't Bemint wel even trouw mijn oude, brave vrinden,
Maar niet zoo leevend, zoo vol vuur, - niet zoo geheel.
Ja, 't kan in hunne vreugd wel zijn genoegen vinden,
Maar 't neemt met zo veel drift niet meer aan alles deel.

Ik kan zoo ieder uur mij niet tot schrijven zetten,
Ik zie er tegen op, de stof vloeit niet meer toe;
De kleinste onpaslijkheid weet mij dit te beletten;
De lust verflauwt, wijl ik mijzelf niet meer voldoe....

Gij weet, Vriendin, 'k heb, nog een kind, zeer veel gelezen,
Mijn leeslust had geen perk, hij was geen smaak alleen,
Hij was een drift. Gij vraagt: ‘zijt gij daar van genezen?’
Wel, tusschen ons gezegd, ziedaar mijn antwoord: - ‘Neen’!

Maar 'k vind niet zoo veel schoons, niet zoo veel lezenswaardig,
Ach, 't meeste is reeds zoo oud, zoo duizendwerf herhaald!
Ik ben om toe te staan in lang niet meer zoo vaardig,
Maar wantrouw telkens als 't vernuft met luister zegepraalt.

De jaren hebben mij niet vruchtloos onderwezen,
'k Waardeer de dingen nu, zoo als zij waarlijk zijn;
k Verwacht niet meer zoo veel, 'k heb weiniger te vreezen,
Mijn oordeel, steeds gezond, was echter nooit zoo fijn....

Natuur heeft mij gevormd voor vreugd en voor genoegen;
Voorzienigheid! wie met u twist, ik ben voldaan;
Ik voeg mij steeds naar 't geen zich niet naar mij wil voegen,
En pluk elk roosje, dat ik op mijn weg vind staan[1].

Maar dat vermogen om zich te voegen naar al wat zich niet wilde voegen naar haar, werd thans op eene zware proeve gesteld. Het bankroet van den Heer van Nissen had haar totaal geruineerd. ‘Wij hebben niets behouden’, verklaarde Elizabeth in een vertrouwelijk schrijven, ‘dan, zo Zeelant betaalt, *f* 600 à *f* 700; doch die betaalt niet, & wij hebben des eene nieuwe beproeving’. Het eenige, dat den vriendinnen restte, was Elizabeth's weduwenpensioen van *f* 100 's jaars, en dit was zeker niet voldoende voor het onderhoud van twee, thans bejaarde, vrouwen, al richtten zij hare levenswijze ook nog zoo eenvoudig in. Zij woonden sedert haren terugkeer in Nederland in den Haag op het Plein, in het perceel, waar thans de firma Sprecher is gevestigd. ‘Wij leeven op *kamers* van de grootte van mijn *kabinetje* in de Beverwijk. Hoe, kunt gij omtrent denken. Wat is het goed, als men met Philosophie en Religie vroeg kennis maakt; ik geloof, dat, zo zij ons niet nu & dan een handje leenden, ik het niet goed zoude maaken’, bekende Elizabeth aan hare vriendin Coosje Busken, thans gehuwd met den Heer Huet. ‘Van den ruimsten overvloed gestooten naar de behoefte, 't is hard; doch wij hebben onze Partij genomen. Las men zo als voorheen, wij zouden, zo God ons gezondheid gave, het wel & zelfs ruim hebben; bijv. Willem Leevend hebben wij in achttien maanden begonnen & voleindigd, & dat gaf ons een honorair van *f* 6000. Dog niemant leest; onze Cornelia Wildschut, die ik geloof, dat wel geschreven is, blijft onverkogt. De tegenspoeden krenken meer mijn onvast, aandoenlijk lichaam, dan dat zij de stille helderheid mijner ziel bewolken .... Ik deug Gods ter wereld niet voor huilebalg .... Ik hou er niet van een lelijk bakkes te zetten, als men niet op vilten sloffen naar den hemel wandelt, maar wel eens langs harde, moeilijke wegen .... Ik betreur meer het lot mijner braave, nevens mij van alles beroofde vriendin, dan het mijne. Zij heeft minder kragt van geest; zij lijdt des meer door het schelm-

1) Naar het handschrift medegedeeld door Dr. J. van Vloten in Elizabeth Wolff geb. Bekker pag. 89.

stuk aan ons gepleegd.... 't Is nu haast drie en twintig jaar, dat Aagje en ik vriendinnen en huisgenoten waaren & dit heeft ons zo zeer bevallen, dat wij geen grooter verdriet kunnen vooruitzien, dan dat zij mij of ik haar waarschijnlijk zal overleven'.

Dit 's 't beeld der schrandre Wolff, wier opgeklaard vernuft
Door zwarigheden drong, waarvoor geleerdheid suft,
Die Dweepzucht hield in schrik en Dichtkunst opgetogen;
Een vonk van dit vernuft blinkt uit dees sprekende oogen.

A. Loosjes Pz.

Aagje daarentegen beweerde, dat zij de zaak voor Elizabeth juist het zwaarst vond te dragen, zoowel om hare teere gezondheid, als omdat deze thans stond voor de taak, die zij zelve door haar gemis

aan taalkennis niet kon verlichten, namelijk met vertaalwerk het noodigste te verdienen. ‘Mijn lieve Wolffje’, schreef zij, ‘heeft in deeze bittere koude en lange winter veel smart uitgestaan aan kramp in de borst en maag, is nu wat beter....maar heeft het zeer druk met het schraal betaald wordende vertaalen, doch men leest nog minder en betaald nog slechter origineele werken .... maar, lieve Vriendin, wij worden al mooi oude luidjes en kunnen zo niet meer voord..... Reeds drie en twintig jaaren waaren onze zielen zo een en ondeelbaar, als ik vreesch, dat onze diep vernederde Republiek nimmer worden zal .... ach, dat het de hemel behaagen moge dat wij elkanderen niet lang overleeven! Dan dit denkbeeld moet ik, voor mijne tegenwoordige rust, zeer verre van mij verwijderen’.

Maar allerzwaarst woog den vriendinnen de treurige toestand, waarin het vaderland verkeerde. ‘Van onze bijzondere rampen te schrijven’, lezen wij in eenen brief van Aagje, ‘van onze bijzondere rampen te schrijven in een tijdvak, waarin de rampen zoo algemeen zijn, komt ons te eigenbaatig, te ligtgeraakt, te zwak voor. Wat het Lot, de Voorzienigheid, voor ons Nederland beschooren heeft of gehengen zal, moet de tijd leeren en blijft haare wijsheid en goedheid aanbevoolen. Gelukkig dat wij eenen nieuwen hemel en nieuwe aarde verwagten, waarin alle Republikeinsche deugden wonen’. Voorloopig althans konden Elizabeth en Aagje van die republikeinsche deugden in de Bataafsche Republiek weinig sporen vinden; de gouden eeuw, die zij bij de oprichting van deze meenden te zien aanbreken, was nog allerminst aangebroken; en zij hadden op eenen afstand zich alles in gedachten met zoo schoone kleuren afgemaald. ‘Immers bijna dagelijks’, schrijft Aagje[1)], ‘klonk ons van alle kanten de blijde maare in de ooren: Het Bataafsche Volk wandelt in het licht, gezonde Wijsbegeerte heeft bij hetzelve alle de nevelen van het bijgeloof verdreeven; het kent zijne Rechten; het eerbiedigt zijne Pligten; het vervolgt met denzelfden geestdrift, waarmede het zijne burgerlijke en godsdienstige vrijheid verdeedigt, alle zedelijkheid verwoestende losbandigheid; het voelt zijne waarde; het heeft de knellende ketenen der vuige slavernij verbrooken, doch acht zijne vijanden en verdrukkers te verre beneeden zig dan dat hetzelve den wensch zoude koesteren om zig van hen te

1) Liederen voor den Boerenstand. Voorrede.

wreeken. Niet slechts in de beschaafde Societeiten wordt door den wel onderwezen Burger, onder het Bestuur der Menschenliefde, de vaderlandsche geestdrift aangevuurd; maar ook in de nederige Clubs

Rechtschapen Ernst en Boert, een helder fiksch verstand,
Aan Deugd en God gewijd, aan Waarheid dier verpand:
Een scherp vernuft, dit al moet uit dees trekken spreeken,
Zoo ons dit beeld vertoont een zweem der ziel van Deken.

A. Loosjes Pz.

van den eenvoudigen Daglooner en Landman spreekt de verschalkte Natuur, door geene driften opgejaagd, met ernst en nadruk voor de onvervreemdbaare Rechten van den Mensch. In ieder dorp, in ieder

Vlek hoort men spreeken woorden van waarheid en gezond verstand; van vrijheid en gelijkheid in Rechten, van orde en vreugde, van deugd en geluk. - Ik kwam, ik zag! Wat zag ik? Weinig van 't geen ik verwagtte, veel van 't geen ik verwenschte. Eigenbelang onder het masker van vaderlandsliefde; heerschzucht onder het kleed der ootmoedigheid; veel list, weinig wijsheid, veel ijver, maar zonder verstand.... Wat al toorenbouwers, die nooit de kosten vooraf berekend hadden? Wat al helden, die waanden met duizend heerlijke grondbeginzels tien duizend onvermijdelijke en onoverkomelijke zwaarigheden te zullen kunnen overwinnen? Wat al schoone, wat al waarlijk Evangelische plannen ter bevordering van waar Volksgeluk voor een Volk, 't welk niet als Christenen, maar slechts als lieden, wier deel in dit leven is, gelukkig wilden zijn'? De bedenkelijke uitkomst van het democratisch drijven van dien tijd deed Aagje zingen[1)]:

Hoe menig plan, wel uitgedagt,
Nooit tot volkomen stand gebragt,
Is onvoltooid gebleeven!
Hoe menig wijsgeer heeft zijn hoofd
Tot heil der wereld afgesloofd,
Gedacht, gewerkt, geschreeven;
En oogstte niets van al zijn vlijt
Dan tegenstand, verlies van tijd,
Nooit naar waardij te schatten!
Waarom? Hij kwam een eeuw te vroeg;
Het menschdom was niet rijp genoeg
Om zijn belang te vatten.

Wie was ooit beter toegerust,
Meer van zijn eige kracht bewust
Om 't menschdom te hervormen,
Dan Jezus, met Gods magt bekleed,
Die door elk wonder 't welk hij deed,
't Vooroordeel weg kon stormen;
Die een nooit uitgeputten schat
Van menschenkunde in zich bezat,

1) Christelijke Liederen en Gezangen. No. 93. Johannes de Dooper, de wegbereider van Jezus.

Elks zwakheid kon doorgronden;
Voor iedre ziekte van 't gemoed,
Hoezeer verzuimd, hoe sterk gevoed,
Een middel had gevonden.

Dan nooit had hij het volk verlicht,
Het zeedlijk rijk der deugd gesticht,
Of waarheid veel gewonnen,
Had niet de strenge boetgezant
Zich tegen d'ondeugd aangekant,
't Hervormingswerk begonnen;
Voor Jezus niet den weg bereid
Door voor het volk boetvaardigheid
Met strengen ernst te preeken;
Door met hen van 't rampzaligst lot
Eens volks, 't welk d' ongunst treft van God,
Harttreffende te spreeken.

Hij, die den mensch hervormen wil,
Werk' in 't verborgen, langzaam, stil,
Leer' hem vooreerst zijn plichten;
En waan' vooral niet al te vroeg:
‘Het Volk heeft licht en kund' genoeg,
Men kan iets goeds verrichten’.
Hoe vaak heeft niet de menschenvrind
Door zijn goedhartigheid verblind,
Tijd, schat en rust verlooren,
Door 't prediken van wijze reên
Voor 't nog te ruw, te dom gemeen,
Om hem met vrucht te hooren.

Wat Wolff en Deken bij haren terugkeer in het vaderland nog te grooter gevoel van ontgoocheling en vereenzaming gaf, was, dat de leiding der openbare zaak was overgegaan in handen van een jonger geslacht, hetwelk haar vreemd was; de oude patriotsche leiders, door Elizabeth in haar *De Natuur is mijn Zanggodin* zoo geestdriftig verheerlijkt, waren gestorven, bleven uitlandig of hielden, als een van der Capellen, een Valckenaer, zich schuil op afgelegen buitens, onttrokken zich aan alle bemoeiingen. De generatie, die nu handelend optrad,

was ter schole gegaan bij de omwenteling van 1789, die, toen zij in de wereld begon rond te zien, deze vervulde met haar geluid. Met *de heiligen van den patriotschen staatkundigen almanak*, een Oldenbarnevelt, een de Witt, waarvoor Elizabeth vroeger in warme vereering was ontgloeid, werd den spot gedreven[1]. De eene staatsgreep volgde op den andere; de Fransche bondgenooten putten de ingezetenen uit; eigenbaat wist zich meester te maken van de best bezoldigde betrekkingen. De val van de Gereformeerde Kerk als heerschende Staatskerk, hoewel door talloos velen harer eigene leden, door velen harer predikanten zelfs, als eene onafwijsbare noodzakelijkheid gevoeld en erkend, had, nu zij een feit was geworden, geene voldoening gebracht, veeleer verbittering gewekt en wantrouwen gezaaid.

Wat had Elizabeth vroeger, in de dagen van haren Santhorstiaanschen strijd, geijverd voor de gelijkheid van alle verschillende godsdienstige gezindheden voor de wet! Hoe had Aagje, de kweekelinge der Collegianten, naar de emancipatie der 'geconniveerde' secten, naar opheffing van allen kerkelijken dwang, naar toegankelijkheid tot staatsbedieningen voor de leden van alle kerkgenootschappen verlangend uitgezien als naar eene loutering van het kerkelijk leven zelf, daar nu zoo menigeen niet uit vrije overtuiging maar uit noodzaak, uit eigenbaat de 'Publicque Kerk' bleef aanhangen. Immers, zoo leerde zij:

> Slechts wat de mensch vrijwillig doet,
> Is zeedlijk kwaad of zeedlijk goed;
> Al wat de dwang hem deedt verrichten,
> Hij slechts als werktuig heeft gedaan,
> Moet op des dwingers reekning staan;
> En zonder vrijheid zijn geen plichten.
> Een Godsdienst niet volkomen vrij,
> Is, hoe rechtzinnig, huichlarij[2].

Maar terwijl Elizabeth, vroeger zoo licht ontvlamd en zoo snel met de pen, het lijdelijk aanzag, dat de nieuwe Constitutie van 1798 reeds dadelijk wegens de door haar voltrokken scheiding van Kerk en Staat in geloovige, kerkelijke kringen werd verdacht gemaakt, en dat veler

1) Dr. H.T. Colenbrander. De Bataafsche Republiek pag. 33.
2) Christelijke Liederen en Gezangen No. 102.

luidruchtig triomfeeren maar al te gereede aanleiding gaf te meenen, dat het eigenlijk was aangelegd op eene bestrijding van allen godsdienst zelf, - terwijl Elizabeth bleef zwijgen, was Aagje het zwijgen onmogelijk. Zich meer in het bijzonder richtende tot hen, die, even als zij zelve, behoorden tot een der vroeger slechts 'gedulde', van alle politieke rechten verstoken kerkgenootschappen, vroeg zij in hare *Offerande aan het Vaderland:* 'Zoude het beleedigen, indien ik eenen treurigen blik sla op u, die de klachten: De Kerk is van den Staat afgescheiden; 't is gedaan met den Godsdienst, zo veel schijn bijzet? .... Waarom moet gij een kwaad gerugt brengen over onze *Constitutie?* En door uwe onbezonnenheid aan kwalijkgezinden de gelegenheid, om, wijl zij wijsselijk den Staat van de Kerk heeft afgescheiden, haar den blaam op te leggen, dat zij zo al geene vijandin, ten minste geheel onverschillig is omtrend den Christelijken Godsdienst? Die Godsdienst, die in zijne oorspronkelijke zuiverheid de sterke pilaar van ons Staatsgebouw is? Die Godsdienst, die daarvoor door alle verstandigen erkend word, wijl de ondervinding geleerd heeft, dat hij de kragtigste ondersteuning, de beste vertroosting aanbied in tijden van beroeringen, van moed beneemende miskenningen onzer beste oogmerken, van ondankbare beantwoordingen onzer moeilijkste en heilzaamste onderneemingen tot heil des Vaderlands. - Ach, stemde uwe nu verwilderde driften zo wel overeen met den Godsdienst als met onze *Staatsregeling*, wij zouden, in spijt der vijandelijke tegenwerkingen, in spijt onzes magtigen vijands, alreeds de vruchten zien bloeien, die wijze en wel uitgevoerde wetten belooven; wij zouden reeds de dageraad van geluk zien aanscheemeren, en met grond op haare voortklimming hoopen! Mag ik des niet vraagen: heeft onze *Constitutie* wel grooter vijanden dan u, die haar door eenen woesten ijver voor Vrijheid en Vaderland ontroofd van haar steunsel - een verlicht, waarlijk godsdienstig volk?.... door wie welmeenende vrienden der Vrijheid en des Vaderlands listig verleid en laaghartig bedroogen worden, als gij hen voorpraat van volksrechten, terwijl gij schroomvallig mijdt ooit van volksplichten te spreeken .... die, hoe gij ook schreeuwt van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, tweedragt aanstookt en de hardste aller Slavernijen, - die van ondeugd en domheid handhaaft?'.. Maar toch, zoo besloot zij, zij gaf den moed niet op, om voor haar verscheiden nog te mogen zien: 'dat op den vrijen Bataafschen grond

noch Kerkelijk gezach, nog menschelijke inzettingen, noch ingeschooven Leerstukken gevonden worden, - dat het bijgeloof en ongeloof met hunnen zwarten stoet voor eeuwig uit ons Vaderland verjaagd en verbannen worden! Dat aan de woorden, zo men die nog mogt bezigen: de Kerk is in gevaar! geene andere beteekenis gehecht worde dan: het rijk van overheersching, gewetensdwang, hoogmoed en gierigheid is verwoest, wij staan onder geene andere wetten dan die van de *Rede*, het *Woord*, den *Zoon van God*, en van onze aangenaame Constitutie; de rechten en plichten van den mensch zijn allen heilig; de hartewensch der Bataaven, alle hunne werkzaamheeden, draagen de sterkste blijken van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap'.

Dit stuk vond vinnige bestrijding: en Aagje liet zich verleiden tot een antwoord, dat zij uitgaf onder den titel: *Aan den Schrijver der aanmerkingen in de Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek over mijn werkje genaamd mijne Offerande aan het Vaderland*. 'Wat legt mijne vriendin eer in met de oorlogen des Heeren, die zij voert!' verklaarde Elizabeth met warme ingenomenheid; ''t is ook een meesterstuk van redeneeren en stijl'. Maar zelve gevoelde zij zich niet meer in staat, zich te doen hooren. Nu zij, naar zij hare vriendin Coosje Busken klaagde, 'zoude zij haar lot dragelijk maaken, *veel moest schrijven*', was het schrijven, dat haar vroeger zoo licht en zoo gemakkelijk afging, haar tot een last, tot een drukkende taak geworden. Zelfs het briefschrijven liet zij liefst aan Aagje over. 'Ik schrijf om b r o o d , - of liever, want schrijven doe ik niet, - ik vertaal' schreef zij aan hare uitgeefster, de Weduwe Dóll te Amsterdam, bij de toezending van het handschrift der vertaling van het laatste deel van *Henry*, waarmede 'nu ook dien breijberg doorgegeeten was'. Zonder opgewektheid bewerkte zij eene lange reeks van vertalingen: van *Vertrouwde Brieven van Adelheid B*. en van *Herman van Una* uit het Duitsch; van *De kleine Labruyère* en van *De twee Moeders of de Laster*, beide van Madame de Genlis, uit het Fransch; van *Henry* uit het Engelsch; het was immers slechts 'arbeid om de spijze, die vergaat'. De onnauwkeurigheden van taal en stijl, waarvan men haar destijds wel een verwijt maakte, moesten, naar zij meende, ten goede worden gehouden aan eene 'arme vertaalster, die nooit proeven of revisie kreeg', en in de voorrede harer vertaling van *De Twee Moeders of de Laster* kwam zij heftig op tegen de voorstelling, als zoude 'de Burgeres Wolff

het beneden zich achten op zulke kleinigheden te letten'. Maar de weinig zorgvuldige bewerking harer latere vertalingen brengt toch duidelijk aan het licht, dat zij dit werk zonder eenige opgewektheid, eigenlijk met heimelijken tegenzin deed. Het was de dwang, die haar het gewone genot in haren arbeid ontnam, allerminst het feit, dat zij het werk eener vertaalster op zich zelf gering schatte of beneden zich achtte. Integendeel het was werk, waaraan zij steeds hooge waarde had gehecht. Van den aanvang van hare letterkundige loopbaan, toen zij door hare vertaling van Craig's *Leven van Jezus* nieuwe denkbeelden had helpen verspreiden, had zij in goed vertaalwerk een machtig werktuig gezien; en de waarde er van voor de vorming van eigen stijl en eigen kracht van uitdrukking kende zij ook. In 1784, toen haar talent in zijnen schoonsten bloei stond, had zij in de Voorrede der door haar in samenwerking met Aagje bewerkte *Fabelen* geschreven: 'Wij doen altoos onze intrede, (zo wij aan ons zelfs overgelaaten worden,) met *Proeven van eigen Vinding*. Hierin zijn wij die Kinderen gelijk, die door de Natuur zelfs tot Schilders gevormd worden. Beschouwt eens met aandagt zodanig een Kind. Nauwlijks kan het een pen of potlood houden, of het gebruikt die om te teekenen: doet het dit naar Prenten of Teekeningen? ô neen, hij weet niet, dat 'er zulke dingen zijn; hij tekent alles na wat *hij zelf ziet*. Menschen, dieren, boomen, scheepen, huizen, molens, enz. Hoe geestig dit nu ook uitgevoerd zij, het blijven echter krabbelingen van een Kind, dat men niet heeft opgeleid tot de eerste gronden der Tekenkunde, en men ontdekt niet zelden in zijne beuzelingen zulke lompe fouten, dat men die in het werk eens Jongelings die een goed meester heeft, vruchtloos zoude zoeken, ook dan als die Jongeling nooit een groot Meester kan worden en het Kind al de zaden van een groot Genie in zich heeft. Naarmate hij in verstandige vermogens toeneemt, vormt zich zijn smaak, en zo rasch hij de geschiktheid krijgt om te kunnen vergelijken, neemt zijn gunstig oordeel voor zijne eigene beuzelingen af"; en dan kwam, zoo besluit zij, de tijd, waarin men ging navolgen, copiëeren, vertalen. In de Voorrede bij de *Sara Burgerhart* schreef zij ook nog: 'laaten wij die bekwame lieden bedanken, die onze ontaalkundige Landgenoten in staat stellen, zich over de grootste Geniën van Europa te kunnen verwonderen. Zij zijn het, die ons dierbaare schatten aanbrengen. Dit is mijns oordeels de weg, waarlangs wij onzen *Letterkundigen*

smaak moeten leeren verbeteren: vermits wij in dit opzigt, nog het minst gevordert zijn. Men geve ons zo lang de Werken van Jerusalem, Niemeyer, Klopstok, Gessner, Wieland, Hermes, Pope, Richardson, Thomas, enz. tot dat er Vaderlandsche Vernuften onder ons opstaan, wier werken insgelijks voor die Buitenlanders verdienen vertaalt te worden. Die Leerling, die liever gebrekkige Prenten van Inlandsche Plaatkrassers natekent, dan studiën van de beste Buitenlandsche Meesters, zal, maak daar staat op, nooit een Vinkeles worden'. Maar vertalen was voor Elizabeth daarom ook eene gewetenszaak. 'Wie van u'[1)], schreef zij thans in haren ouderdom, 'helaas, wie van u heeft zo weinig geleezen om niet te weeten, dat ik ruim zo veel ponden boeken schreef als vertaalde... Maar ik dacht nooit zo buitenspoorig, zo bespottelijk verheven over mijne beperkte talenten, om het beneden mijne hooge waardigheid te achten, een wel geschreeven boek, en dat wel met mijn naam er voor, ten dienste mijner Landgenoten te vertaalen. Alles komt maar aan op de keuze, die men doet, en wee hem, die zijn talent misbruikt om vreemd onkruid op onzen Vaderlandschen bodem te planten! Den vertaaler van een Ondeugend Boek veragt ik nog meer dan deszelfs schrijver; ik zie hier meer koel overleg in het booze'.

'Ondeugende Boeken' heeft Elizabeth zeker nimmer vertaald; maar afgezien van de vertalingen uit haren eersten tijd van geschriften van Craig, van Pope, van Robert Blair, kan de keuze der geschriften, die zij der vertaling waardig achtte, niet anders dan eenige bevreemding wekken. Een raadsel is het, dat zij, die zelve de keurige, zorgvuldig bewerkte *Proeve over de opvoeding* kon schrijven, een geschriftje zoo fijn gevoeld, zoo eenvoudig en begrijpelijk en toch zoo diep doordacht, behagen kon scheppen in de vertaling der oppervlakkige, op effect berekende *Brieven over de Opvoeding* van Madame de Genlis; hoe zij, die jonge meisjes als Chrisje Helder en Coosje Veldenaer zoo vertrouwelijk en toch zoo verstandig met elkander kon laten omgaan, smaak had in de *Briefwisseling van Fanny Springler en hare vrienden* of in de *Vertrouwde Brieven van Adelheid B.;* hoe wie een dolenden ridder als Willem Leevend kon teeken, in staat was zich te verlustigen in de plompe avonturen van Smollet's *Geestelijken Don Quichot?* Of

1) Vertrouwde Brieven van Adelheid B. aan hare vriendin Julie S. Voorrede.

zij in hare eenvoudigheid de voortreffelijkheid van haar eigen oorspronkelijk werk boven dit zouteloos geschrijf niet heeft gevoeld?

Maar hoe dit ook zijn moge, het was niet het vertalen op zich zelf, dat haar tegen de borst stuitte, het was de noodzakelijkheid er toe, die haar van dezen arbeid afkeerig maakte, ‘er haar van deed kikhalzen’, gelijk zij schreef. Deze gedwongen werkzaamheid viel haar bovendien te zwaarder door haren steeds afnemenden gezondheidstoestand, terwijl ook die van Aagje haar voortdurend reden tot bezorgdheid gaf. ‘Onze gezondheid is als die der zulken volgens de schoone orde der dingen noodzakelijk zijn moet, welken het zeggen van Salomon bewaarheden, dat het Boeken maaken geen einde heeft’; lezen wij in eenen brief van Aagje uit dezen tijd. ‘Mijne Vriendin lijdt veel aan haare zenuwkwaal en kramp in de borst. Ik, schoon ik er uitzie als een gezond Mensch, heb een zeer lastig ongemaklijk Leeven en vooral moeijlijke angstige Nagten, veroorzaakt door eene verstopping in de leever en zeer veel podagreuze pijnen’.

Trouwe vriendenhanden beijverden zich, de twee vrouwen over de ergste materiëele moeilijkheden heen te helpen en haar leven nog zoo veel doenlijk te veraangenamen. De Heer André de Canter stelde haar in de gelegenheid in den zomer van 1798 een reisje naar Friesland te ondernemen en dien tocht van

> Twee Burgeressen, voortgebragt
> Door 't lang miskend, dog oud geslagt
> Der echte, trouwe, braave Keesen,

hebben zij nog eens met de oude, vroolijke opgewektheid bezongen in den *Algemeenen Zendbrief aan onze Welbeminde Broeders en Zusters in de Vrijheid*, *die zig te Leeuwarden bevinden*. Herhaaldelijk waren zij de gasten van de familie van Leyden op het Huis te Warmond. In 1801 stelde de Heer Louyzen te Middelburg zijn jacht te harer beschikking om nog eens een bezoek te brengen aan Zeeland[1)], en op den terugweg logeerden de vriendinnen geruimen tijd bij verschillende verwanten van Elizabeth: bij haren neef Ribbers te Sas van Gent, bij hare nicht van Crimpen-Teerlink, wier echtgenoot thans als predikant

1) Een dagverhaal van dezen tocht berust in handschrift in het Oud-Archief te Vlissingen.

te Ossendrecht stond, bij haren neef Kist te Amsterdam. ‘De tantes Wolff en Deken’, schreef de laatste aan zijnen broeder, ‘de tantes Wolff en Deken hebben alleraangenaamst bij ons gelogeerd: zij zijn haar gezelschap dubbel waardig. - In een maand, dat zij hier waaren, hebben wij meer gelachen dan anders in 4 dito. Gij weet, dat zij *f* 6000 aan intressen te verteeren hadden, dat een voornaam koopman van Nissen haar homme d'affaires was, dat deze door al haar goed te verteeren haar dood arm heeft gemaakt. Nu leeven zij van hunnen arbeid door te schrijven en te vertaalen. Ook zijn er eenige menschen, die haar bijstaan. Zij woonen op kamers in den Haag, eeten uit een ordinair, leeven vergenoegd en wel, zijn in groot aanzien bij de verstandigen’[1)].

In het gezellige verkeer bleef beider opgewektheid onveranderlijk dezelfde. ‘Ik kan u niet zeggen, hoe aangenaam men ons het Leven maakt’, schreef Elizabeth, ‘hoe veel lieve bezoeken wij ontfangen’. De namiddagen hielden de vriendinnen altijd vrij om te wandelen of om bezoeken te ontvangen; en bont en uitgebreid was de kring van vrienden, die zich op hare kamertjes om haar verzamelden en daar de profetie van den advocaat Noordkerk: ‘Betlief, gij zult eene allerliefste *ouwe vrouw wezen*’, eene menschkundige voorzegging bevonden te zijn. Een uitgelezen kring van vrienden was het ook. Vertegenwoordigers van het Bataafsche Volk, schrijvers en dichters van naam behoorden er toe; van der Palm en Maurits Cornelis van Hall, toenmaals beiden in den Haag woonachtig, de eerste als Agent van de Nationale Opvoeding, de laatste als lid van het Vertegenwoordigend Lichaam, bekleedden er den voorrang. In zulk verkeer vergat Elizabeth haar gehaat vertaalwerk, hare geldzorgen, die trouwens in dezen tijd aanzienlijk werden verlicht door een legaat van *f* 6000 haar vermaakt door den Heer André de Canter uit Wolvega, welk legaat door eene schikking met de erfgenamen werd omgezet in eene rente van *f* 500, uit te betalen zoolang ééne der beide vriendinnen nog in leven zoude zijn. ‘Ons leven is zo prettig als een geduurige maaltijd’, schreef Elizabeth in Januari 1801 nog aan den Heer Hendrik Vollenhoven. ‘In ons heele leeven zagen wij zoveel menschen niet .... 't Is goed, dat wij niet meer wat deegs werken, want wij hebben er geen tijd toe.

1) Medegedeeld door Dr. Johs. Dyserinck. Spectator September 1901. No. 34.

Nooit zijn wij, thuis zijnde, des avonds alleen; & vreugd geen gebrek, want wij zien niet dan menschen daar wat aan is. Ik zal u eens eenigen noemen: Vader Lublink en zijne allerbeminnelijkste vrouw[1]; Cool met zijn ribbetje; Siderius[2] met de hulp, die tegen over hem is; Van Rooyen[3] & zijn rijk wijfje; Mijnheer Veerman & zijn Engel; van Leyden[4], de luimige; & onze uitverkoorne onder de uitverkoorene, van Hall.... Ik heb, zie ik, op mijn lijst onze Baas en zijn vrouw, de braave van Cleef, nog vergeeten[5]; zie, dat is slegt, want wij zijn intime van 24 jaar .... en ik zou mij zelf wel in den aspot gooijen, als ik denk: van der Palm en zijne vriendelijke vrouw heb ik vergeeten te noemen .... die van der Palm komt al zo na aan het ideaal der menschelijke volkomendheid als mogelijk is .... 't zou jammer zijn, dat wij niet geruineerd waren; want dan hadden wij nooit geweeten, welk een schat van deelnemende vrienden & onbekende weldoeners wij hebben'. 'Ons Huisselijk en Maatschappelijk geluk is volmaakt, en wij hebben nimmer in onzen grootsten overvloed zo waar en gelukkig geleefd', voegde Aagje er nog aan toe.

Elizabeth en Aagje wilden zoo gaarne de vele goede vrienden en milde gevers ook zelven eens onthalen; maar op hare kamertjes ontbrak haar de ruimte daartoe; en zij misten de middelen bovendien. Aagje wist er echter iets op te vinden. Buiten weten van Elizabeth zond zij beider ouden vertrouwden vriend, den Heer Hendrik Vollenhoven te Amsterdam, het volgende Catsiaansche gedicht: *Op het gesicht van een beproefden vriend en een Kalfskop*. De Kalfskop spreekt:

> Ik was weleer gewoon in 't groene veld te graazen,
> Ik was weleer gewoon op 't jeugdig kruid te aazen.
> Ik was weleer gewoon te smaken 't malsche kruit,
> Maar taayaard heeft die vreugd, die zoete vreugd gestuit:

1) Johannes Lublink, ook als dichter bekend, werd in 1795 lid der Nationale Vergadering.
2) Lid van het Wetgevend Lichaam.
3) Lid van het Vertegenwoordigend Lichaam. Hem droeg Nic. Beets zijn *Leven van van der Palm* op.
4) Lid van het Vertegenwoordigend Lichaam.
5) Isaac van Cleef, de Haagsche uitgever.

Een stugge slagersknecht, die heeft mij aangegreepen,
Eeu stugge slagersknecht ging me uit den velde sleepen.
Ik, die mijn Leeven sleet met schaapjes lief getal,
Kreeg, voor het ruime veld, een muffe slagersstal.
Daar wierd ik van de jeugd geslaagen en gestooten,
Daar wierd ik met een touw gebonden aan de pooten,
En door een ruwe hand, door ik en weet niet wat,
Wel vinnig voortgesleurd, wel knoestig aangevat.
Daar moest ik 't dartel vlysch, daar moest ik 't jeugdig leven
Ten dienst van Lekkertand, ten dienst van Gulsaart geven.
Ik wrong mij spartlend los, maar des al niet te min,
Men greep mij bij de keel en stak het mes er in;
Toen heeft een stuure mof mij op den grond gesmeeten,
Toen heeft een stuure mof mijn vlijsch van een gereeten,
Toen heeft een stuure mof, van medelij beroofd,
Eerst mijn katijvig lijf en toen mijn kop gekloofd.
Ach! was er nu een man, dien ik het hart kon roeren,
Om mijnen laatsten wil getrouwlijk uit te voeren.
Daar is het, dat mijn schim, mijn bleeke schim, naar haakt!
‘Hoor, vriend! ik heb mijn kop een aartig paar vermaakt:
Daar zijnen in den Haag twee vrouwen neergezeeten,
Die, schoon reeds van den tand, nog gaarne kalfskop eeten;
Twee wijfjes, wonder gaauw, door wien, toen 'k graasde in 't veld,
Al meenig soet gedicht voor mij is opgesteld,
Al meenig geestig vers voor mij is opgezongen,
Waarvoor zij van den mensch maar luttel loons ontvongen.
De mensch is beister dwaas, geefd voor het goed meest kwaad;
Ik, dankbaar, maakte Haar mijn kop tot een *Legaat*.
Gij, die die diertjes kend, gij, een van haare vrinden,
Die door den soeten band der vriendschap u liet binden
Aan dit reimlievend paar, reeds lang bij u bekend,
Gij deedt een deftig werk, als gij mijn kop haar zend.
Zij zullen, hubse vriend! dan aan den disch gezeeten,
Met vrienden Lief getal dien lekkre kalfskop eeten.
Gezeeten om den disch, gezeeten om den Heerd,
Drinkt elk een glaasje wijn ter eere van den weerd;
En word er dan nog eens ten boorden vol geschonken,
Dat wordt den weerd zijn vrouw, gulhartig toegedronken;
Drie was van ouds scheepsrecht; men schenkt het nog eens in,
En drinkt het op het heil van heel het Huisgezin!’

Zie, beste Heineman! dits op de wijs der Eedlen,
Zijn vriend met *waardigheid* om eenen kalfskop beedlen;
Dan, daar èn Wolfje en ik uw edel harte kend,
Wacht onze vijne lust, dat ge ons een kalfskop zend.

Toen de Heer Vollenhoven zich haastte te melden, dat de kalfskop onderweg was, antwoordde Elizabeth hem: 'Dewijl ik bij kris en kras zweeren kan, niets te weeten van het aangeroerde Legaat, houd ik mij ter zijden om, met mijn u welbekend geduld, de uitkomst af te wagten. Maar, zo gij, mijn vriend, in dat geheim zijt & executeur wilt zijn, ik zal er u dies te meer voor verpligt zijn, daar dit legaat gebruikt zal worden ter aankweeking der allervriendelijkste verkeering met een uitgeleezen getal beste vrienden, die ons allen overlaaden met beleeftheden. Was hier zo een knaap te krijgen voor geld, wij zouden onze hand over ons hart leggen; maar er is niets dat presentabel is. - Dees kalfskoppartij wordt niet bij de oude slooven gehouden, maar bij den secretaris van den Haag, Jan Arnolds, die ons neevens zijn allerbeste, vruchtbaare lolledrol van een vrouw duizende beleeftheeden doen & allerlei aangenaame diensten bewijzen'. Toen het geschenk was aangekomen, schreef zij: 'Wel, Heinlief, wat word ik klein onder die kalfskop! Eergisteravond zei Aagt tegen van Rooijen, aan tafel zittende naast hem: "Jongen, wij krijgen een kalfskop van V". - "Breng hem bij ons, dan eeten wij die te zamen", - "Wij gaan die bij Arnolds eeten". - Best! dat verdient A.; hij is een weergaaze knappe kaerel & een groot vriend van jelui'. Zo dat ik maar 'zeggen wil, dat ik zo klein worde onder de kalfskop & u duizend maal daarvoor bedank'.

Cd. Busken Huet heeft dit geval gedramatiseerd in zijne bekende schets *Daags na het Feest*[1], en daarbij den datum der kalfskoppartij ruim een jaar vervroegd om haar te stellen op 19 December 1799, daags na de viering van den aftocht der geslagen Anglo-Russische landingstroepen in Noord-Holland. Op gelukkige wijze heeft de schrijver dezer schets daarin doen uitkomen het staatkundig karakter van den kring, waarin Wolff en Deken plachten te verkeeren en die bestond uit gematigde patriotten, maar warme vaderlanders, van welke

1) Volksalmanak der Maatschappij tot Nut van het Algemeen. 1885. Herdrukt in Litterarische Fantaisiën V.

velen later, in den Franschen tijd, door schade en schande wijs geworden, tot eene vereeniging van patriotten en prinsgezinden krachtig

De kalfskoppartij. Anonieme Teekening.

hebben medegewerkt. Met hartgrondige belangstelling namen Elizabeth en Aagje deel aan de behandeling van zoodanige vraagstukken van den dag, als tusschen deze mannen ter sprake kwamen, vuurden hare vrienden wel eens tot handelen aan. Want om het vaderland te

dienen was geen burgerrecht, maar burgerplicht, meenden zij. De toegang tot alle staatsambten, tot het lidmaatschap der Vertegenwoordigende Lichamen stond thans, nu Kerk en Staat gescheiden waren, den leden van alle Kerkgenootschappen open; en het griefde haar, als men weigerde van die openstelling gebruik te maken, zooals bijvoorbeeld haar Doopsgezinde vriend, de Heer Vollenhoven deed. 'Vergun mij eene kleine aanmerking, beste vriend', kon Aagje niet nalaten, aan dezen te schrijven. 'Wanneer de bloem onzer Burgerij, onze gegoedste, kundigste, eerelijkste Landgenooten zich geheel gelieven te onttrekken aan hun Vaderland te dienen, wat moet er dan van dit Vaderland worden? Moeten wij zuchten onder het domme geweld van hongerige smeerlappen? Moeten wij onze halzen krommen onder het juk van trotsche, heerschzuchtige Aristocraaten? Of moeten wij den geliefden Erf-stadhouder weder inhaalen en ons nog eens laaten bespotten, smaaden, uitplunderen en verjaagen? Hebben wij dan zo veel tevergeefsch geleden? Ja, indien ook maar te vergeefsch! Wat ik u bidden mag, beste Hein, onttrek u niet aan het Vaderland. Gij hebt kinderen, en deeze zelven moeten u het Vaderland dierbaar maaken. Ik beken, het volk verdient weinig de opoffering welke men voor hetzelven doet.... Onder ons wil ik u echter wel belijden, dat wij menigmaal tegen elkanderen zeggen: 'Hadden wij voor twintig, dertig jaar geweeten wat nu ons de ondervinding leerd, wij hadden nimmer een letter voor de vrijheid in het Licht gegeeven'. Doch thans hebben wij geen keur, en wij moeten pompen of vergaan. Nimmer hadden wij gedacht, dat er zo weinig geestdrift in onze Naatie voor ware, reedelijke vrijheid heerschte. Maar hebben wij een Naatie? Ach, zo het land met redevoeringen, Bals, dinees en Soupees te redden is, dan zullen wij weldraa weder een groot volk worden. Ik weet het, wij kunnen zonder koophandel niet bestaan, maar nog minder zonder onderlinge Liefde, maatigheid, spaarzaamheid, eerlijkheid en vlijt. Dan genoeg hiervan, wij kunnen hierover niet verschillen. Lieve, beste Heintje, hoe gij ook denken moogd, blijft patriot, bemin en werk voor uw Vaderland'. Een lichtpunt bij zooveel, dat oorzaak tot bezorgdheid gaf, scheen haar de vrede van Amiens. Reeds in het begin van het jaar 1801 schreef Aagje: 'hoe men ook over Bonaparte mooge oordeelen, men kan hem den naam van een groot Man niet betwisten; bij mij is Hij, in denzelfden zin als David, een

Man na Gods harte, geschikt om groote plannen der Voorzienigheid uit te voeren'.

De vriendinnen woonden, toen Aagje dit schreef, reeds niet meer te 's-Gravenhage op het Plein. In Mei 1800 hadden zij aldaar in de Spuistraat, in het perceel, waarin thans de firma Peek en Kloppenburg is gevestigd, kamers betrokken in een achterhuis met uitzicht op de tuinen der belendende panden. 'Wij zullen daar stil, als op een hofje wonen', schreef Aagje, toen de verhuistijd daar was. 'De grootste zwaarigheid is, dat wij meubelen moeten koopen; dan dit moet zig redden. Mevrouw van Leyden heeft ons reeds een fraai Théservies present gedaan, en andere vrienden ook iets toegezegd als jonge lieden in ons huishouden; daarenboven zullen wij honderd gulden minder verwoonen dan hier, 't welk ons in weinige jaren onze meubelen vrij maakt'. - De huislieden, een zekere Weber en zijn vrouw, berichtte zij verder nog, 'zijn warme Oranjeklanten, maar die kan men in den Haag niet voorbij; het zijn echter braave lieden en wij zijn in het politieke ook Lams Menist'. Zoo heel stil leefden zij in haar hofje echter niet, gelijk wij zagen; het was er een voortdurend komen en gaan van talrijke vrienden, die altoos welkom waren en den beiden vrouwen nog eenen zonnigen levensavond bezorgden. Zij hadden het echter ook, schrijft Aagje, 'verbaazend druk, zo met schrijven als met Huisselijke bezigheeden, die de winter voor lieden, die geene dienstboden hebben om teegen te zeggen: Gaat ende doet dat! altoos vermenigvuldigt. wil men geene zotte savante sloddervodden weezen en zich schuldig maaken aan die verwaarloozing zijner zaaken, die zo wel gescheurde kleederen doed draagen als de Luiheid'!. Want ook Aagje had weder verschillende letterkundige werkzaamheden onder handen. Zoo was zij onder meer medewerkster aan den *Almanak door en voor Vrouwen*, eene onderneming van de firma Dóll te Amsterdam, die ook de uitgave van de vertaling van Elizabeth van den Engelschen roman *Henry* bezorgde. Deze was ook tot medewerking uitgenoodigd, 'maar dit is zo mijn zaak niet', verklaarde zij en alleen in den *Almanak* van het jaar 1800 verscheen eene bijdrage van hare hand, terwijl ook de volgende jaargangen geregeld gedichten van Aagje bevatten, onder meer in 1801 een gedicht ter eere van Lucretia van Merken als tooneeldichteres. Hoogelijk ingenomen was Elizabeth echter met het feit, dat de uitgeefster den *Almanak* van 1801 verrijkte met drie plaatjes ter

illustratie van den *Willem Leevend* naar teekeningen van Kamphuyzen gegraveerd door L. Portman. ‘Dewijl ik liever, - o dat lijkt er niet na, - een fraaije tekening zie dan een lompe zak met geld’, schreef zij aan de weduwe Dóll, ‘moet ik ook eerst zeggen, dat ik met verrukking de plaatjes zie, & herzie, & - nog eens zie.... De kleine Rijzig meende ik eens op den arm te neemen; ik bedroog mij, o dat lief kind; de persoonen op den achtergrond ken ik niet, vooral niet

die snoeshaan met de haanenveer op zijn muts. Ik meen ook, dat Chrisje is - und belle *blonde*?.... Willem bij Lotje's graf is verrukkelijk’. Maar met dat al was het eene bittere teleurstelling als herhaaldelijk, door onvermogen van de firma Dóll om te betalen, de toezending van het overeengekomen honorarium, (voor Elizabeth's vertaalwerk *f* 5 per vel) uitbleef. Elizabeth schreef dan wel: ‘Mijn hart zoude bloeden, indien ik eene met zorgen overlaaden weduw een oogenblik moeite veroorzaakte. Betaal als het u convenieert: ik zal er nooit meer over spreken & zien dat ik het red. Doch onze ramp is zo volkomen, dat wij uit overvloed tot behoefte gedaald zijn &

dat - onherstelbaar'[1]. Toch drukte het de vriendinnen zwaar en dit te meer daar zij zich zeer oud en zwak begonnen te gevoelen, 'en dat', schrijft Elizabeth, 'terwijl ik om het lieve brood zit te vertaalen dat ik groen en blauw word & het zonder goede menschen niet redden zoude, te meer daar Aagt meest altoos onder doctors handen is en voorleeden jaar in de *f* 60 verdocterd heeft. C'est égaal, zeid de Engelschman; ik hou even als de Zeeuwsche leeuw, al worstelend het hoofd booven, & zal toonen, dat in deezen bespiegeling betrachting is'. Zij verzweeg in dit schrijven aan haren ouden vriend Vollenhoven, dat ook hare eigene gezondheid ver van goed was en voortdurend afnam; maar wel kwam zij

er rond voor uit, dat zij zich steeds meer afhankelijk van Aagje begon te gevoelen; 'zij zorgt voor mij; dit deed zij altoos als voor een *goed kind;* & dit is noodig'. Voor den Heer Vollenhoven nog eens, als in vroeger jaren, optredende als diens oude baker, die door eene gefingeerde bezoekster op haar hofje wordt bezocht, laat zij deze, de bezoekster, verhalen:.... 'zo als ik met Grootje zat te keuvelen. kwam er een buurvrouw in, heel knap, heldertjes en schoontjes, & ik geloof, dat zij benist is, *want* zij zag er zo zagtmoedig, & zo dik, & zo vetjes uit. Kijk juffrouwtje, (tegen mij) dat is Aagje Buur, mijn hoofd & mijn troost, mijn raad & mijn daad, & ik steek geen vinger in den as zonder haar er over te spreeken....de ouwe ziel neemt veel af; zij word zo wat dusachtig; maar de ouwe sukkels leggen botje bij botje om haar eindje te krijgen en te zaamen haar potje te kooken'. In eenen volgenden brief schreef Elizabeth dan weder met weemoedige

1) Dr. J.W. Muller. Uit Brieven van Betje Wolff en Aagje Deken. Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde. XX. pag. 217.

scherts: ‘Jonge, wat ben ik in mijn tuin, omdat ik al zo zachtjes aan naar mijn eeuwig huis pampel, - & rusten zal van den arbeid, die ik onder de zonne heb gearbeid. Gij gelooft niet welk een millionaire ik ben in teleurstellingen & ondervindingen’.

Af en toe openbaarden omstreeks 1800 zich reeds bij Elizabeth de voorteekenen der vreeselijke zenuwkwaal, die in het najaar van 1801 met verdubbelde hevigheid optrad, om haar niet meer te verlaten. Nu eens berichtte Aagje aan deelnemende vrienden: ‘mijne dierbare Vriendin blijft nog even ellendig; in dit stormachtig weder heeft zij deereniswaardig geleeden, woedende kramppijnen, doodsbenauwdheden, zwarte Melancolie, veroorzaakt door dat zij inwendig als met koorden in alle richtingen getrokken word, waar bij nu nog eene afmattende hoest gekomen is doordat dien kramp dikwijls op de Long valt. Dit zijn toevallen, die in een cirkel rond loopen en haar, inzonderheid de laatste drie maanden, bijna geene rustige tusschenpoozing liet; ider, den Docter zelve, verwonderd zich dat zij het zo lang uithoud.... dikwijls bidde ik om haar einde, schoon ik voor hetzelve cidder’. Dan weder meldde zij: ‘de pijn was dinsdag veel bedaard, en schoon mijn hoop op beterschap reeds meermalen verijdeld was, greep ik echter weder met graagte naar dezen balsem des lijdens. Het vogtige, mistige weder deed de zenuwen weer verslappen en daardoor wierd de kramppijn in maag en borst weer zo hevig als ooit. Thans ligt zij afgemarteld te bed, meer drukking dan pijn gevoelende, maar kan den weldaadigen slaap niet vatten, het voornaamste middel ter haarer geneezing.... ‘Dat ik, die geheel alleen ben, alles moet waarneemen en geduurige boodschappen aanneemen, en of door medelijden, of voor vrees voor de terugkomst der smarten mijner vriendin gefolterd word, het niet gemakkelijk heb, kunt gij u wel verbeelden. Veel bezigheden behoeden mij voor ziektens’. Haar eigen letterkundige arbeid ging onder dit alles voort, moest onder dit alles voortgaan. Zoo bewerkte zij in dezen tijd haren bundel *Iets voor Ouders en Kinderen*, die bij haar overlijden nog niet geheel was afgedrukt. In 1802 legde zij de hand aan eene reeks kleine stichtelijke blaadjes, die onder den titel *De Waare Godsdienstvriend* tot den prijs van één en een halven stuiver in den handel werden gebracht. ‘De uitbreiding van een verstandig Christendom’, schreef zij 22 Januari 1802, ‘is mij zo dierbaar, dat ik mij al eens in het hoofd heb gehaald om een *Gods-*

dienstvriend voor de Dissenters te schrijven ter tegenwerking der te *vooren*, neen niet te *vooren*, maar *nog* heerschende Kerk, wier woelingen tegen redelijk denkenden na de Revolutie van 95 weer sterk zijn toegenoomen en wier ijver door belang en Heerschzucht aangevuurd eenen graad van bitterheid begind te verkrijgen, die de voortgang der verlichting duizend Meilen agter uitzet. God bewaare mij voor den wensch het getal der twistschriften te vermeerderen: neen, maar ik wilde gaarne het, door Declamatie met een schijn van ernst, bedroogene volk doen begrijpen, dat bij voorbeeld de Remonstranten en Doopsgezinden ook Christenen zijn, die eenen hoogen prijs stellen op den Hoogwaardigen persoon des Verlossers, die zich met zo veel regt het Licht der Waereld noemt'.

Met groote ingenomenheid ging zij ook in op het verzoek om medewerking, dat de Commissie voor de samenstelling van eenen nieuwen bundel Christelijke gezangen en liederen voor de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem tot haar richtte; 'want gaarne', schreef zij, 'wil ik iets toebrengen tot de stichting en uitbreiding der Doopsgezinde Gemeentens, aan de welken ik mij zo naauw verbonden gevoel'. Elizabeth was ook tot medewerking uitgenoodigd; maar Aagje antwoordde voor haar: 'al wie de heerlijke Lofzangen aan het Opperwezen in *Walcheren* en andere werken van mijn vriendin geleezen en gevoeld heeft, zal niet twijfelen, of zij bereekend is *voor* en smaak heeft *in* het maaken van Godsdienstige Gezangen; dan om Haare zwakke toestand, daar zij reeds drie maanden aan de woedendste kramppijnen in Maag en borst, afgewisseld door doodelijke benaauwdheeden, als eene Martelares geleden heeft en nog Lijd, kan zij zich onmogelijk tot iets verbinden'. Zelve bewerkte Aagje voor bovengenoemden bundel niet minder dan 73 liederen, waaruit meest bekend is geworden het schoone lied *Blijmoedigheid*[1)], dat, eenigszins gewijzigd. ook is opgenomen in den eersten bundel der *Christelijke Liederen* der Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam[2)], een lied, dat dubbel treft, wanneer men bedenkt onder welke omstandigheden het werd gedicht.

1) Christelijke Liederen en Gezangen. No. 86.
2) Christelijke Liederen. Eerste Bundel. Gezang 64.

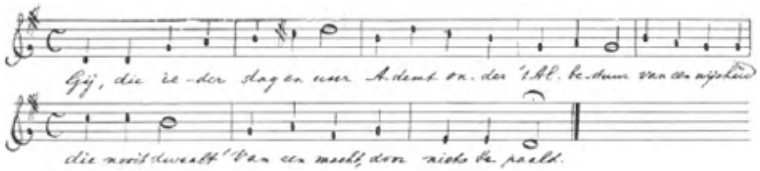

Van een zorg, die nooit bezwijkt,
Van een trouw, die nimmer wijkt,
Van een liefde, welker maat
Uw begrip te boven gaat;

Van een God, die gaarn vergeeft,
Deernis met uw zwakheid heeft,
En een eeuwigheid van vreugd
Toezegt aan de oprechte Deugd;

Die in ieder lotgeval,
't Geen u treft of treffen zal,
't Middel tot uw heil beschouwt.
Uw belang aan God betrouwt;

Fronsel om een klein verdriet
Zo mismoedig 't voorhoofd niet;
Zijt niet gemelijk bedroefd,
Als God uwe deugd beproeft.

Hoon, welk lot u zij bereid,
God door geen angstvalligheid;
Ach! bederf het hart der jeugd
Nooit door uwe stroeve deugd.

Ga bemoedigd, wel te vreên,
Vrolijk door dit leven heen;
Houd in uw verruimden geest,
Dagelijks een vreugdefeest.

Geef den wereldling den smaak
Van die blijdschap, dat vermaak,
Dat, daar 't uit u zelven bloeit,
Steeds verkwikt en nooit vermoeit.

o Gij, die u Christnen noemt,
Op God als uw vader roemt,
Legt uw weg na 't stille graf
Weldoend, dankend, vrolijk af.

'Mijn waarde vriendin Deken', lezen wij onder dagteekening van 28 Juli 1802 in een der laatste bewaard gebleven brieven van Elizabeth's hand, 'mijne waarde vriendin Deken is zo geoccupeert in den dienst eener Commissie, die haare groote talenten kent, & recht doet, dat zij bij naar geen uur vrij heeft, tenzij zij voor mijn bed zit & mij al den troost geeft, & liefdediensten der vriendschap bewijst. Het is nu bij naar 10 Maanden, dat ik door een krampcolicq buiten mijn huis overvallen wierd, waardoor mijn al te prikkelbaar Senuw stel zo is aangeroert, dat ik zederd dien 8 October allerlei smarten, benaauwtheden enz. geleden heb. Van daag bevind ik mij wat beter, & instaat om een weinig te krabbelen. Mijn medelijden met u allen doet mij dit effort doen. - Ik ben tot een schaduw weggedreeven. Men ziet niets dan mijne oogen, maar wat sta ik ook uit! pijnen, angsten (ik weet niet waarover!) onophoudelijk traanen storten, wegvallingen met volle bewustzijn, doodelijke benaauwtheden, slaapeloosheid!'... De vriendinnen hadden thans de hulp eener dienstbode te harer beschikking door vriendelijke bezorging van Mevrouw van Leyden; 'deze', meldt Aagje, 'heeft ons voor ons geheele leven eene huishoudster, die tegelijk werkt, bezorgd, & geeft dat mensch, opdat zij ons toch wel oppasse, 3 f. 's weeks (door ons)'. Toch zoude de toestand op den duur onhoudbaar zijn geworden; en het was eene uitredding, dat zij in Mei 1802 konden gaan inwonen bij Elizabeth's nicht, Jansje Teerlink, die, na den dood van haren echtgenoot, den predikant van Crimpen, naar den Haag was gekomen en daar in de 'mooije Herderinnenstraat' een huis met grooten tuin betrokken had. 'Het was mij niet meer mooglijk', bekende Aagje, 'in mijne klimmende jaaren en veel aan Rhumatieke pijnen sukkelende, het alleen te stellen. Nu hebben wij gezelschap, hulp en troost'. Elizabeth verklaarde, niet minder dankbaar voor

deze schikking: ‘zonder mijne vriendin en mijne nicht de wed. van Crimpen zoude ik zeer ongelukkig zijn. Zederd Mei woonen wij in de Herderinnestraat, No. 437, een fraai huis met een schoonen hof vol vruchtboomen & een overdekte Laan. Daar, & niet verder, wandelde ik bij mooije uurtjes tusschen mijne beide liefste vriendinnen’.

‘'t Is van daag een jaar’, lezen wij in het laatste bewaard gebleven briefje van Elizabeth's hand. ‘'t Is van daag een jaar, dat mijn ijsselijke kwaal mij aanviel, & eerst voor acht dagen begon ik eenigszins te herstellen. De smarten verdwijnen, de benaauwdheden verminderen; maar een aanhoudend sluipkoortsje rooft mij de weinige kragten, die ik nog heb. Mijne vriendin, door droefheid en innig mededoogen overwonnen, werd ook ziek. Welk een geluk, dat wij ons plan’, (het samenwonen met de Wed. van Crimpen), ‘hebben uitgevoerd! Men kan niet huiselijk gelukkiger zijn! Jammer dat deeze ziekte zoveel kost, & ik een geheel jaar niets deed ter verbeetering onzer finantiën’[1]. En dit lijden, dat, toen zij dit 8 October 1803 schreef, feitelijk niet reeds één, maar reeds twee jaren vroeger, in October 1801, was begonnen, zoude toen nog een vol jaar, tot het einde van 1804 aanhouden. ‘Met mijne vriendin word het van dag tot dag elendiger’, schreef Aagje in den zomer van 1803; ‘ik heb den moed niet het te Repiteren, daar de enkele gedachte aan Haar smartelijke marteling mijn hart verscheurd; de krankheid is zo kostbaar als folterend, behalven de ontzettende Apothekers Rekening, aan eene vrouw, die Haar oppast en aan waakloon, alle weken 10 Gulden, waar moet dit heen? en het kan nog lang duuren’. Toch kostte het haar moeite voor de Liederen ten behoeve van den Haarlemschen Gezangbundel honorarium in rekening te brengen. ‘Ik kan niet besluiten’, schreef zij den Heer A. Loosjes Pz. te Haarlem, die de onderhandeling namens de Commissie leidde, ‘ik kan niet besluiten het honorarium te bepaalen voor de Godsdienstige Liederen die ik, gaarne, ten dienste mijner doopsgezinde Medeburgeren naar mijn vermoogen en gevoel wil opstellen. Want schoon ik levendig gevoel, dat het eeven billijk is, voor een behoorlijk Loon de vreeze Gods in de harten der Menschen door stichtelijke

1) De vertaling uit het Duitsch van Herman en Una, die nog in 1804 verscheen, had Elizabeth, blijkens de voorrede, reeds eenige jaren vroeger bewerkt.

vaersen als door stichtelijke predikatiën te verwekken, is het mij toch wat *vreemd* daarvoor een bepaalde som als voor een stuk stof van *die* Lengte en *die* breette te bedingen'. Op aandringen van den Heer Loosjes schreef zij ten slotte: 'Schoon het mij veel kost te bepaalen wat ik gaarn voor ieder Lied zoude begeeren, moet ik hiertoe wel besluiten. Onze vriend van Cleef heeft ons voor ieder blad prosa dertig guldens gegeeven. Zeker geeft men meer voor Liederen, maar daar men zeker meer Romans leesd dan godsdienstige Gezangen wil ik mij vergenoegen met vier Ducaten per blad'. Toen dit werk voleindigd was, ondernam Aagje nog de samenstelling van eenen bundel *Liederen voor den Boerenstand*. In de Voorrede daarvan schreef zij niet zonder bitterheid: 'Veelen mijner Landgenooten, veele Boekhandelaars, en Catalogusstellers zullen zeker wel weder, volgens hunne gewoonte, mijne dierbaare vriendin, E. Wolff, gebooren Bekker, als de schrijfster deezer Liedjens vooronderstellen en als zodanig aankondigen; zij, die haar smartelijk driejaarig lijden weeten, zullen misschien zeggen, dat zij reeds door haar vóór dien tijd vervaardigd zijn, schoon zij er voor geen lettergreep deel aan heeft en zelfs te zwak was om ze te hooren voorleezen en te beoordeelen. Ik schreef ze om mij zelve eenige afleiding en uitspanning te bezorgen in mijn langduurig en treurig lot'. En intusschen hield Elizabeth's lijden altijd aan. 'Ja, vriendinnen', schreef Aagje in Januari 1804 aan de weduwe Dóll en hare dochter, 'den avond van ons leeven is treurig maar

> Eens zal de heldre dag verschijnen,
> De zon de neevels doen verdwijnen,
> Ons God als wijs en goed doen zien'.

Negen maanden later, in het eind van October van datzelfde jaar, berichtte zij: 'bij al de ellende mijner vriendin is nu ook nog het water in de buik gekoomen, een gevolg van het rekken der vaaten door de aanhoudende kramppijnen. Hoe smeeke ik om Haare ontbinding'! Een twaalftal dagen later meldde zij beider vriend Mr. van Hall: 'het heeft den Algoeden en den Alwijzen behaagd, mijne dierbaare vriendin na een allersmartelijkst lijden uit haar elendig lichaam te verlossen. Zij stierf 5 November 's middags tusschen één en half twee. Zeven en twintig jaar hebben wij oneindig veel zuur en zoet

te zaamen ondervonden. Zij is het *waarom* gaan ondervinden. - De vriendschap doet mij bloedige traanen schreijen. 't Verstand en de Godsdienst leeren mij dankbaar zijn, dat zij uit zooveel lijden verlost is'.

Vooruitstrevend in alles was Elizabeth eenige jaren vroeger onder de eersten geweest om een grafkelder aan te koopen in het oudste particuliere kerkhof in Nederland, namelijk in de begraafplaats Ter Navolging, die in 1799 in het begin van het dorp Scheveningen was aangelegd en aldus genaamd werd als opwekking van anderen tot het navolgen van deze poging om te breken met de gewoonte van in de kerken te begraven[1]. Dit was toen iets nieuws, dat velen ergernis gaf, om het denkbeeld, dat op de algemeene kerkhoven buiten de steden 'klein en groot, rijk en arm onder elkaar begraven zouden worden'. Aanvankelijk bezat de begraafplaats Ter Navolging niet meer dan 72 kelders, waarvan Elizabeth No. 27 in eigendom verwierf. Den 9^{den} November 1804 werd zij daar bijgezet en reeds den 15^{den} November daaraanvolgende moest het graf op nieuw worden geopend, om plaats te verleenen aan Aagje, die acht dagen na den dood harer vriendin deze was gevolgd. 'Zij was bij het overlijden van mijne lieve tante', bericht de weduwe van Crimpen, 'zeer bedaard, heeft zelve met mij alles besteld wat noodig was voor de begrafenis'. Maar zoodra er niets meer te verrichten en te bezorgen was, verviel zij in zware koortsen, waaraan zij na een kort lijden bezweek, als had zij haast, met hare vriendin te gaan rusten in hetzelfde graf.

Reeds dadelijk na de bijzetting van Wolff en Deken rees onder hare vrienden het plan, daar ter plaatse een zuil op te richten; maar dit plan bleef door onrust der tijden onvolvoerd[3]. In 1850 moest het graf volgens de statuten der stichting worden geruimd, en werden de beenderen van Elizabeth en Aagje in een daartoe vervaardigd kistje, waarop naam en nummer, bijgezet in het verzamelgraf No. 100, rechts van den ingang van het kerkhof. Door de goede zorgen van Dr. Johs. Dyserinck[2]

1) Dr. Scheurleer. Het graf van Wolff en Deken. Spectator, 1880. pag. 66.
3) Kunst- en Letterbode. 1804, II. pag. 325.
2) Een Rotterdamsch Gedenkschrift uit den Patriottentijd. Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap. Deel XXX. pag. 104.

werd in het jaar 1895 op die plek tegen den muur een eenvoudige gedenksteen geplaatst, welke steen de namen van beide vriendinnen vereenigd draagt.

De Nederlandsche natie heeft echter niet tot zoo lang gewacht met het stichten van een harer waardig monument: dat hebben Wolff en

Gedenkteeken in den muur van het kerkhof ter Navolging.

Deken van den beginne gevonden in het hart, in de herinnering van haar volk, - van het volk, dat zij zoo innig hebben liefgehad, waarvoor zij zoo warm hebben gevoeld, waarvoor zij zoo ingespannen hebben gearbeid. Hare voornaamste werken zijn gelezen en herlezen en worden het nog; de hoofdpersonen daaruit kennen wij bij name, met hunne daden en spreekwijzen zijn wij vertrouwd als met die van historische persoonlijkheden. Toch is het niet dáár, in hunne geschriften, maar in

haar leven en denken, waarvan die geschriften slechts de weerspiegeling zijn, dat de voortreffelijkheid dezer beide uitnemende vrouwen zich het schoonst openbaart. Vandaar dat reeds dadelijk na haar verscheiden in den kring harer vrienden en bewonderaars het plan werd gevormd eene levensbeschrijving van Elizabeth en Aagje het licht te doen zien. De uitvoering daarvan werd toevertrouwd aan den geschiedvorscher Jacobus Scheltema. Bouwstoffen werden aangedragen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, in de *Kunst- en Letterbode*, in lijkredenen en gedachtenisvieringen. In eene buitengewone vergadering, gehouden op 14 Maart 1805 in de Amsterdamsche Afdeeling der Bataafsche Maatschappij voor Taal en Dichtkunde, werd ‘in tegenwoordigheid van zeer veele waardige vrouwen, welke tot dit feest haarer Sexe genoodigd waren’, door J. Konijnenburg eene *Lofrede* op beide schrijfsters uitgesproken en door Maurits van Hall een *Lierzang* op haar voorgedragen. De *Almanak door en voor Vrouwen* van 1806 bracht een lang gedicht *Bij het graf van E. Wolff en A. Deken*,

> Die kunstgewijde Priesteressen,
> Die 't lot aan 't zuchtend Neerland gaf;
> Aan Nederland, dat, onbedreven
> Om aan verdiensten eer te geven,
> De deugt verwaarloost en veracht;
> En in wiens eertijds blijde kringen
> Alleen aan Plutus' aterlingen
> Nog gloeijende offers wordt gebracht.

De portretten van Elizabeth en Aagje als bejaarde vrouwen werden, naar in 1798 tijdens het verblijf der vriendinnen te Leeuwarden vervaardigde medaillonschilderingen van Pieter C. Groenia, door L. Portman in koper gebracht en door ten Brink, Loosjes en Immerzeel uitgegeven met toepasselijk onderschrift door A. Loosjes Pz. De graveur Holtzheij hield de nagedachtenis der vriendinnen in eere door eenen gedenkpenning, op de voorzijde vertoonende twee vrouwen, hand in hand staande voor een altaar, waarop zij hare werken aan het vaderland offeren, en op dit altaar het enkele woord *Patriae*.

Maar bij al die betuigingen van hulde bleef de beraamde levensbeschrijving uit. Hoe hadde men die ook kunnen schrijven in eenen tijd,

waarin al wat in die dagen ons kerkelijk en staatkundig leven beroerde, al datgene waarin beide vrouwen zoo hartstochtelijk hadden gedeeld en waarop zij haar bescheiden deel van invloed

Gedenkpenning door Holtzhey.

hadden uitgeoefend, nog allerminst tot een bevredigend einde was gekomen? Wie zelf midden in het gewoel van den strijd staat, kan den loop daarvan niet overzien. Eerst een later geslacht heeft die allermerkwaardigste tweede helft der 18de eeuw met al haar worstelen en zoeken, haar voorbereiden van zoo veel, waaruit de maatschappelijke bedeeling van onzen tijd is voortgekomen, kunnen leeren begrijpen en is daardoor pas vatbaar geworden de volle beteekenis te schatten van deze twee vrouwen, in wier leven en geschriften de voornaamste geestesstroomingen dier eeuw tot uiting zijn gekomen. Moge dat later geslacht nu ook in staat zijn met een luisterend oor te hooren wat Elizabeth Wolff en Aagje Deken te zeggen hebben aan ons, kinderen der 20ste eeuw, die, - zij het dan onder gewijzigde vormen, - toch altijd nog staan voor dezelfde problemen op staatkundig, kerkelijk en opvoedkundig gebied. Het werk van Wolff en Deken is daarom in eminenten zin een werk ook voor onzen tijd.